

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

3.

A vezérlő fejedelem

„A szélességet az ég derekán keresztül
méltán nevezhetjük tehát Napútnak”

(Fazekas Mihály)

B2-páholly

Háttal a tengernek, háttal a naplementéknek. Már nem viseli együtt őket. Nehezen lép, és még nehezebben áll egy helyben. Nem szereti, ha a tűnődésétől bármi is elvonja a figyelmét. A trónszékét mégsem hozathatja le a házból a partra! Még kinevetnék. És ő is kinevetné magát. Miféle király ő? Vagy kinek, minek a fejedelme? Erdélyi fejedelem? Magyarország vezérlő fejedelme? Mennyi hiábavalóság! Semmivé lesz a hír, rang. Marad a bér, a földönfutás. A több szerénység ideje ez, a torkot eltömő több sors. A száműzetésben nincsenek rangjelek, ahogy rendjelek sem. Lassan húsz éve itt. Tizenhét, teszi hozzá. A következő őszt talán már nem érem meg. Fárad a test, és rég elfáradt a lélek. Meghalni hatvanévesen. Este kis ünneplés készülődik. Minek? Már Bercsényi halott. Tíz éve lassan, hogy elment. Ötvenkilenc volt. Jövőre én is annyi leszek. Esterházy gróf is akkortájt. Sibrik Miklós él az önkéntes bujdosók közül. És néhányan még. Fogytkozunk. Én miért nem mehetek el? *Confessio peccatoris. Mémoires sur la guerre de Hongrie...* Mindent megírtam bennük. Meg a kamarásom, ez a Mikes írogat rólam mindenfélét. Persze még él. Most már elmehetek? Minek maradni? Seregek élére állni többé nem engednek úgyse. Kész a végrendeiletem is. Mindent a kamalduli szerzetesekre hagyok. Mi mindent? Amit itt birtokolhatok, a semmi. Gondolatok. Kéziratok. Emlékek. Nem jó megöregedni! Az öregség biztos jele, hogy az ember a régmúlt történeteire pontosabban emlékezik, mint arra, ami előző nap történt vele. Velem már két évtizede nem történik semmi. Se tegnap, se ma. És holnap sem fog semmi történni. Velem már csak a halál történhet meg. Istenhez fohászkodom, de nem nyúl értem. Hagyja, legyen még élőhalott. Elvágta a köldökzsínóromat, amelyen keresztül táplálhatna anyám. Az ország. A nemzetem. Azt mondták, ha otthon maradok, a hajszálamon sem esik bántódás. Az osztrákokban nem bíztam soha. Születésemtől az ellenségüknek számítok. Ahogy én is megvetem őket. Lipót gyámsága! Véres cucli a gyerek szájában. De a felnőtt undorodva kiköpte. *Magyarországot előbb rabba, aztán koldussá, végre katolikussá fogom tenni.* A rohadt labanca! Összebb húzza magán a köpenyét. Hidegek az októberi alkonyok a tenger-nél. Lassan két évtizede barátkozik ezzel a hidegséggel. A magánnyal. Bár látogatói elárasztják a szeretetükkel. Nagyobb a hiány. György fiam is meglátogatott. Nőm, Sarolta Amália hessen-wanfriedi hercegnő is halott. Miért, hogy nem rá, hanem a kislányra gondolkodok? Akinek a szabadságharc alatt életet adott. Élt pár hetet. Nem én voltam az apja. A napba néz. Meddőek ezek az alkonyi gondolkodások. Séták. Meddő a társként egyedül maradt tenger. Néha mosolygok magamon. Úgy élek, mint egy karthauzi. Hallgatás, magány és az ima. Korai kelés, mindennapi misehallgatás, délelőtti írás, olvasás, délután fúrás-faragás, bútordarabok eszkábálása. Zárda élet, akár fiatal koromban. Kollonich Lipót horvát bíboros, esztergomi érsek a kijelölt nevelőm. Lipót, te szörnyeteg! 1688. március 27. Bécs. Még négy nap, és utoljára látom az anyámat. De legalább elbúcsúzom tőle. Csehország, Jindřichův Hradec, jezsuita kolostor. Megborzong. Ridegség, csontot ropogtató csönd. Ott fagyott belém először a lélek. *Comes R.* Később csak nagyságos fejedelem. Melyik is volt a jobb? Csapkolódnak benne a képek. Lábánál a tenger. Már a vadászatok is untatnak. Fárasztanak. Az is, hogy látványosság lettem. A szeretet zarándokhelye. A szeretett zarándokhely. Hoznak ezt-azt. Elég lenne, ha csak egy-egy marék földet hoznának. Összeraknám belőlük a Kis-Magyarországot magamnak. Öregszem, könnyebben elérzékenyülök. Lovagolni még igen, azt szeretek. Az olyan, mint a szabadság. Szilaj és nehezen kordában tart-

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XXII. évfolyam 3. szám

A Cédus Művészeti Alapítvány kiadványa. Megjelenik évente tízszer.
Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztik: **Bába Szilvia** (művelődés), **Babics Imre** (vers),
Balázs Géza (nyelvművelés), **Bognár Antal** (évkönyv), **Elek Szilvia** (zene),
Kovács Ildikó (szöveggondozás), **Prágai Tamás** (örökös szerkesztő) **Sebeők János** (környezet),
Szondi Bence (tördelés), **Toót-Holló Tamás** (próza), **Wehner Tibor** (művészet).
Napút-kör: **Báthori Csaba**, **Bereményi Géza**, **Csáji László Koppány**, **Doncsev Toso**,
Gráfik Imre, **Jankovics Marcell**, **Dr. Koncz Gábor**, **Radnóti Zsuzsa**,
Rakovszky Zsuzsa, **Szakolczay Lajos**, **Szörényi László** (tiszteletbeli konzulensek).
Alapította: **Masszi Péter**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.
Szerkesztőség: 1136 Budapest, Pannónia u. 6.

Teléfono: (1) 247-6657 • (30) 5111-3762 • E-mail: szongyi@gmail.com • Honlap: www.naputonline.hu
A Cédus Művészeti Alapítvány adószáma: 18110661-2-41

Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda. Terjeszti a Hírker Zrt. és az NH Zrt. ISSN: 1419-4082

B2-páholy

Zalán Tibor tárcája borítóbelső

Szentmártoni Szabó Géza: Rákóczi Trianonban . . 3

Mészáros Kálmán: A Rákóczi-szabadságharc
hősi halottai – és akik megsiratták őket . . 11

Tüskés Gábor: Rákóczi kegyelemtana 26

Kincses Katalin Mária: A Rákóczi-
hagyományápolás kulcsmomentumai
a XVIII–XIX. század fordulóján 44

Tárlat

Kortárs Rákóczi-változatok színes melléklet

Wehner Tibor: A vezérlő fejedelem
nyomában 57

Gebei Sándor: „Polak, Węgier, dwa bratanki,
i do szabli, i do szklanki...” 58

Popovics Tibor Miklós: II. Rákóczi Ferenc
fejedelem szerepe
a ruszinok történetében. 65

Káfer István: Hármass halom mögött
Rákóczi táboroz 76

Hetedhét

Szlovák betyárdalok, rabénekek
(Varga Imre fordításai) 83

Blankó Miklós: Rákóczi „irodalma”
– az irodalom „Rákócziája” 89

Évnap

Csörsz Rumen István: Travestáltt Rákoczý. . . 97

Téka

Balázs Géza: Kuruc dalok – egy korai
szövegkritikai vizsgálat. 104

Hangszóló

Sziklavári Károly: „Rákóczinak
búskomor indulója” 110

Ablak

Fráter Zoltán: Rákóczi, a haladó hagyomány. . 122

E számunk szerzői 129

Illusztrációk

Kortárs Rákóczi-változatok 64, 82

Melléklet

Káva Téka - Napút-füzetek 143.

Búzás Huba: Újhumanizmus körvonalazódik
a művészetben (honnan, hová, merre?)
– esszé-gondolatok egy modern emberképhez)

A Cédus Művészeti Alapítvány legújabb kiadványa

Esszébeszélgetés: Báthori Csaba életútja,
műhelyvallomása 1200 oldalon

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XXII. évfolyam 3. szám

A vezérlő fejedelem

II. Rákóczi Ferenc Gyulafehérvárról erdélyi fejedelemmé választásának 315. évfordulója alkalmából 2019-ben meghirdetett emlékévi alkalmából félszáz magyar művész alkotásaiból *Kortárs Rákóczi-változatok* címmel imponáló vándorkiállítás készült. Újabb bemutatóállomások várják idén is – határon innen és túl.

„Az Isten, a Haza és a Szabadság a Rákóczi-szabadságharc által emblematikussá avatott hármas szellemiség-egységének, együttállásának vizuális, képekbe és művészi tárgyakba foglalt összegzése” – írja Wehner Tibor a gazdag tárlatanyagról (p. 57.).

Színes mellékletünkben s a lapszám két féloldalán a kiállítás képeiből adunk mustrát.

Szentmártoni Szabó Géza

Rákóczi Trianonban

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) bujdosó életét 1711. február 21-én kezdte el, amikor a szabadságharc végleges befejezése előtt Lengyelország területére lépett. Otthon maradt hívei április 30-án megkötötték a szatmári békét. Június 20-án Párizsban XIV. Lajos külügyminisztere közölte a fejedelem ottani megbízottjával, hogy a francia király nem tud a továbbiakban a magyar ügyhöz támogatást nyújtani. Rákóczi és kísérete 1711 novemberében Dancka városába (Gdanskba) költözött. Az 1711. április 17-én meghalt I. József király utóda, III. Károly, 1712. március 30-án Bécsben megerősítette a szatmári békepontokat, majd az országgyűlést követően, május 22-én magyar királlyá koronázzák Pozsonyban.¹

Rákóczi lengyelországi tartózkodása egy idő után okafogyottá vált, ugyanis I. Péter orosz cár, akivel ott több ízben is személyesen találkozott, saját harctéri veresége miatt nem tudta a korábban megígért segítséget megadni. Rákóczi egy alkalommal tokaji bort is kóstoltatott a cárral, aki meghívta őt Szentpétervárra. Ő azonban nem érzett kedvet erre a kitérőre, mert már a franciaországi utazást tervezgette, s miként maga leírta, a cár cselekedetei, életvitel, erkölcsi és szokásai szerfölött ellenére voltak, a muszka szokások pedig egyáltalán nem tetszettek neki.²

A hosszú danckai tartózkodás idején festette meg Mányoki Ádám (1673–1757) Rákóczi Ferenc nagyszerű portréját.³ A fejedelem eltitkolva kilétét, Sáros grófja néven találkozott a lengyel urakkal, majd ugyanezen álnévre kapott barátjától, Jean-Victor de Besenval francia követőtől útlevelet. 1712. november 9-én negyedmagával, Szathmári Király Ádámmal, Kisfaludi Boldizsárral és Mikes Kelemennel együtt, hajóra szállt Danckában, hogy korábbi szövetségeseinek, a Napkirálynak meghívására eljusson Franciaországba. Udvara többi részének megparancsolta, hogy szárazföldi úton, lovon kövessék őt. Felesége, Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnő és fiai Lengyelországban maradtak. Ugyanekkor vetett véget Elżbieta Sieniawska⁴ (1669–1729) lengyel bárónővel évek óta folytatott birtokügyi és titkos szerelmi kapcsolatának is.

Rákóczi csaknem kétéves lengyelországi és ötesztendő franciasországi tartózkodásának eseményeit latinul írt *Vallomásainak* második könyvében beszélte el.⁵

¹ *Magyarország történeti kronológiája, II. 1526–1848*, főszerkesztő Benda Kálmán, Akadémiai Kiadó Budapest, 1982, 550–552.

² Hopp Lajos, *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, Budapest, 1973, 36.

³ Galavics Géza, *Mányoki Ádám: II. Rákóczi Ferenc arcképe*, Művészet, X (1969) szeptember, 9. szám, 42–44.

⁴ Adam Sieniawski belzi palatínus felesége, Elżbieta Helena Lubomirska

⁵ Rákóczi Ferenc, *Vallomások. Emlékiratok*, szerk. és jegyzetek Hopp Lajos, az utószó Hopp Lajos, Szepes Erika és Vas István munkája, a *Vallomások*at Szepes Erika, az *Emlékiratok*at Vas István fordította, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Ebben a *Confessio peccatoris*,⁶ azaz A bűnös vallomása címet viselő, magához az Istenhez szóló kéziratos műben, a hosszas önostorozó gyónások közepette szinte elenyésznek a valós történések szüksézhú emléítései.⁷ Ugyanennek az időszaknak volt közvetlen tanúja egy Borsod vármegyéből származó református köznemes, Szathmári Király Ádám (1692–1752), aki a fejedelem titkáráként, 1711 márciusa és 1717 januárja között rendszeresen vezetett *Naplókönyvében* minden velük kapcsolatos eseményt tényszerűen igyekezett feljegyezni.⁸ Kettejük egymást részben átfedő elbeszéléséből, a fejedelem levelezéséből és néhány francia kortárs feljegyzéséből ismerhető meg a valós események sorozata.⁹

A Szent György nevű angol kereskedelmi hajó, a kedvezőtlen szelek miatt, csak november 16-án tudott kifutni a tengerre. Arra a hajóútra indultak, amelyre akkor már száz esztendeje rendszeresen vállalkoztak azok a magyar református peregrinusok, akik a németalföldi vagy angliai egyetemekre kívántak eljutni. Négyük számára meglehetősen ijesztő érzés volt átélni a hosszan tartó téli utazást a viharos tengeren. Először Koppenhága mellett haladtak el, majd a Sund tengersizoros és Helsingör után, Jütland zátonyos partjait elhagyva, november 23-án éjjel egy világítótornyot figyelhetek meg. Király Ádám följegyezte: „Ez Svéciában vagyon; itt kezdődik meg az Oceánus.” Egy Götteborg melletti szigetről kikötöttek, majd a szélvészről hanyattatva folytatták tovább útjukat. December 3-án Rákóczi teleszkópján keresztül figyelte meg azt a hollandokra leselkedő francia hadihajót, amely rövid időre feltartóztatta őket; ám innen már kedvező szélben haladhettek Anglia irányába.

1712. december 8-án kötöttek ki a szigetországi Hull városa mellett, a Humber folyó öböl szerű torkolatánál. Ott azonban mégsem léphettek partra, mert a kontinensen dúló pestisjárvány miatt, negyven napig tartó vesztéggzárral tartották távol az utasokat a várostól. Ekkor I. Anna angol királynő (1702–1714), Rákóczi levélbeli kérésére, és talán politikai megfontolásból is, egy másik hajót bocsátott a rangos magyar utas és társai rendelkezésére, hogy azok mielőbb elhagyják országa területét. Karácsony másnapján szálltak át a másik hajóra, de csak a következő esztendőben, 1713. január 7-én indultak útnak. Az angliai partok mentén haladva „igen sok tengeri disznókat”, azaz delfineket láttak, „kik ugyan fóttonként jüttenek az hajónkhoz, mintha hajigálták volna őket”, írta naplójában Király Ádám. 1713. január 13-án, Calais helyett Dieppe-be érkezve léptek francia földre. Innen Rouenba utaztak, ahol a fejedelem hosszabb időt

⁶ *Confessio peccatoris* = II. Rákóczi Ferencz Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhitásai című munkája, a párisi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kézirattól, Budapest, 1876. (A latin nyelvű, eredeti szöveg közlése.)

⁷ Tüskés Gábor, *Fikció és valóság a Confessio peccatorisban. A lengyelországi emigráció ábrázolása, Irodalomtörténeti Közlemények*, 122 (2018), 565–579.

⁸ Szathmári-Király Ádám *Naplókönyve*, OSzK, Kézirattár, Oct. Hung. 494. – Szathmári Király Ádám *Napló-könyve*. = Rákóczi tár, első kötet, szerk. Thaly Kálmán, Pest, 1866.

⁹ Rákóczi tükör: *naplók, jelentések emlékiratok a szabadságharcról*, 2. kötet, szerk. Köpeczi Béla, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. – Rákóczi tükör, II. *Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról*, szerk. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

töltött a vendéglátói által megkívánt szórakozások közepette. Párizsból február 12-én indultak el Versailles-ba, ahol XIV. Lajos fogadta a fejedelemet.

Az elkövetkező három évben Rákóczi a versailles-i királyi udvar vendégszeretetét élvezte. Nagyon hamar olyan szoros, mondhatni baráti kapcsolatba került a napkirállyal, hogy szinte mindig vele tartott a társasági találkozókon, a Párizs környéki kiruccanásokon, vadászatokon, lakomákon, ünnepeken, színházi és egyéb művészeti alkalmakon, sőt a vallási kegyesség gyakorlásában is. Az udvari élet szereplőivel könnyedebb társasági szórakozásokat is űzött, így a kártyapartikat sem vetette meg. Vallomásaiban két udvarhölgy iránt érzett párhuzamos szerelmi szenvedélyéről is hosszasan, jóllehet nagy büntudattal emlékezett meg.

A fejedelem egy ideig az erdős, ligetes Passyban élt, amely városka ma már Párizshoz tartozik. A francia királytól jelentős összegű kegydíjat kapott a méltóságához illő, tisztes életvitelhez. Egykori hadseregének a kíséretében maradt tisztjei magában Párizsban, a Szajna bal partján, a Louvre épületével szemben lévő kaszinóban laktak. Ők azonban a megélhetésükhöz szükséges költségeket az Hôtel de Transylvanie kétes eredetű bevételeiből nyerték.¹⁰

XIV. Lajos nem szerette az elődei által ráhagyott fontainebleau-i reneszánsz kastélyt. Hosszú uralkodása idején, a saját ízlését követve, Versailles-ban és a tőle nem messze fekvő Marlyban építtette meg Párizson kívüli palotáit és kertjeit. Marlyban az 1686-ra elkészült királyi kastélyt a versailles-ihoz hasonló kanálisok, tavak, szökőkutak és kertek övezték egy völgy vonalában. Ide csak kiváltságos vendégek léphettek be. A Rákóczi ottlétekor feltáruló pazar látvány már csak Pierre-Denis Martin (1663–1742) festményén látható, mert a későbbiekben a kastélyt lerombolták.

A Napkirály 1682-ben költözött át Saint-Germain-en-Laye-ből a folyamatosan kiépülő versailles-i palotába, ám annak teljes elkészültét már nem érthette meg. A palotát övező, egymást keresztező kanálisokkal és szökőkutakkal ékes kertben a XVII. század végén épült fel az eredetileg a király kedvesének szánt Trianon-palota. Ez a XX. századi magyar történelemben gyászos szerepű épület csupán akkor nyerte el a Grand Trianon, azaz a Nagy-Trianon elnevezést, amikor 1768-ban a közelében kisebb párját felépítették.

A fejedelem őfelsége és kísérei 1713 tavaszán kezdtek megismerkedni a versailles-i udvari élettel és a kastély hatalmas parkjával. Rákóczinak nem voltak nyelvi nehézségei, hiszen ő már ifjúkorában megtanult franciául. (1717-ben ezen a nyelven írta meg *Emlékiratait* is.) A latinul iskolázott Szathmári Király Ádám azonban ekkor még csak ismerkedett a francia nyelvvel, éppen ezért vagy latinosan, vagy hallás után, fonetikusán írta le *Naplókönyvében* a hely- és személyneveket. Az ő feljegyzései szerint a fejedelem és kísérete három ízben kereste fel a latinul Trianumnak nevezett Trianon-palotát és annak környékét. Rákóczi 1713. április másodikán, néhány napos párizsi tartózkodás után érkezett vissza Versailles-ba. Három nap elteltével, április 5-én szemlélte meg először a barokk stílusú palotát:

„5. Ment urunk őfelsége az felséges király nyári mulató Trianum nevű házában, holott az virágos és a más kertet, és mindenféle vízimesterséget s a

¹⁰ Kovács Ilona, II. Rákóczi Ferenc = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor, IX.*, főszerk. Kőszeghy Péter, Balassi Kiadó, Bp., 2009, 361.

palotákat megjárta őfelsége; honnan az verszályi kertben lévő vízimesterséget jött megjárni, mivel tudván azt, hogy őfelsége a kertben sétáljon: mind megbo-csátották őket. Innen márki Dánsó urammal ment őfelsége ebédre, ugyan már-ki Dánsó uramhoz, honnan ebéd után megindultunk Passi nevű szállásunkra.”

Rákócziék a Trianon-palota épületszárnyait végigjárva bizonyára megtekintették azt a folyosószerű, sokablakos termet is, amelynek falain Jean Cotelte (1642–1708) 1690-ben készült, huszonegy kerti jelenetet ábrázoló festménye sorakozik. Nos, éppen ebben a La Galérie des «Cotelte»-nak elnevezett teremben írták alá 1920. június 4-én a történelmi Magyarországot megcsonkító békeszerződést. – A vízimesterséget, azaz a szökőkutakat a vendéglátók a fejedelem őfelsége kedvéért hozták működésbe. Az ebédet szolgáltató Philippe de Courcillon, marquis de Dangeau (1638–1720) rendszeresen naplót írt, amelyben sok személyes élményt jegyzett fel egykori híres vendégéről.¹¹ Erről a napról azt írta, hogy „a király, mielőtt misére ment volna, kis kihallgatáson fogadta Sáros grófját, aki köszönetet mondott néki iránta tanúsított kegyességért, és ecsetelte ügyeinek állapotát”.¹²

A Sáros grófjaként (comte de Charoche) említett fejedelem és társai egy hétre visszavonultak Passyba, ahonnan csak április 13-án, nagycsütörtökön érkeztek meg újra Versailles-ba. Dél előtt 11-kor apostoli köntösbe beöltöztetett kisgyermekeknek „az király az lábokat maga megmosta és megcsókolta”. Nagypénteken a király kápolnájában hallgattak misét és passiót; a fejedelem pedig egész nap böjtölt. Nagyszombat napján történt még egy nevezetes esemény. A bujdosó magyarok a csodatevő királyi illetésnek lehettek szemtanúi:

„15. Tizenötödikén urunk a király kápolnájában hallgatott (misét), az király pedig az parochiális templomban. Mi az kápolnából kijűvén, az király kis galériáját, maga házait, azhol holmi köves portékái vadnak, jártuk meg. Az király az templomból kijűvén, ment az várban, azholott az betegeket, kiknek az guga az nyakokon vagyon, egy hosszú tornácban térgyre állítván őket, két sorjában rendre járta őket, és kinek-kinek nyavalyáját megtapogatván, ezt mondotta: az király tapogat meg, de az Isten az, ki meggyógyít; és az idegeneknek 50 poltúrát, az franciáknak pedig 25 huszonötöt adott. Az beteg több volt 700 hétszáz-nál. Ezt elvégezvén az király, maga szállására ment.”

A király magyarul idézett szavai franciául így szóltak: „Le roi te touche, Dieu te guérit.”¹³ Jean Jouvenet (1644–1717) 1690-ben megfestette, amint XIV. Lajos kezével megérint egy golyvás beteget. Ennek a minden évben megismételt szakrális eseménynek már korábban is voltak magyar szemtanúi. A református iskolamester, Szepsi Csombor Márton (1595–1622) *Europica varietas* című úti-könyvében (Kassa, 1620, 286.) részletesen elbeszélte, hogy 1618. június 4-én,

¹¹ Kis Domokos Dániel, *A király, illetve a fejedelem körül – XIV. Lajos udvarában. Dangeau márki és Szathmári Király Ádám naplója.* = *Rákóczinak dicső kora.* Tanulmánykötet, szerkesztette és az előszót írta Csata György, PoliPrint, Ungvár, 2012, 143–180. (A *Szathmári Király Ádám és Dangeau márki naplójának összevetése 1713 februárjától 1713 decemberéig* című fejezet, a 155–180. lapokon.)

¹² *Dangeau márki naplójából* (fordította Szávai Nándor) = *Rákóczi tükör ...*, 389.

¹³ Magyary-Kossa Gyula, *A királyi érintés gyógyító erejéről* = Magyary-Kossa Gyula, *Magyar orvosi emlékek, II. kötet*, Budapest, 1929, 13–23.

pünkösd második napján Saint-Germain-en-Laye-ben járva, „a királynak szép udvarházában” látott egy ilyen szertartást, amelyhez kételkedő magyarázatot is fűzött: „Az franciai királynak oly tulajdonság adatott (Istentől, vagy honnán, tégy ítéletet) nemzetségről nemzetségre, avagy inkább successorul successorsra, hogy amaz emberek torkán támadott golyvákat kezének csak illetésével meggyógyítja, minden orvosság nélkül.”¹⁴ Az erdélyi államférfi, Bethlen Miklós (1642–1716) ugyancsak megemlíttette *Önéletírásában*, hogy 1664 tavaszán Párizsban járván, április 11-én ő is szemtanúja volt ennek a különös szokásnak: „Néztem azt is, amint a király a golyvás embereket kezével illette nagypénteken Tuilleires nevű kertben.”¹⁵ Egy neves francia történész, Marc Bloch (1886–1944) egy egész könyvet szentelt 1924-ben a thaumaturgia regalisnak nevezett, a golyvások és görvélykórosok meggyógyítását ígérő, a francia és angol királyok által kézrátétellel gyakorolt szertartásról.¹⁶

Trianon ismételt megtekintésére 1713. május 11-én délután került sor. Az előző napot Rákóczi és a király még Marlyban töltötte, ahol a testőrezred must-ráját, azaz seregszemléjét követően mentek át éjszakázni a versailles-i kastélyba.

„11. Reggel felkelvén, négy órakor az verszályi kertben mentünk, azhonnan két gondoly nevű hajóban az kanálison Trianumban mentünk; ott az palotákat, az kerteket megjárván, az vízi mesterségeket is játszódva megnéztük; innen ugyanazon hajókon az kertben visszatértünk Verszályban, onnan szállásunkra mentünk ebédelni; ebéd után feljöttünk az várban, azholott az király galériáját, háló- és kis házait megjártuk, a medályokat és a metszett gyűrűket is mind megnéztük, és mindenféle curiosításokat (kik az képekből, órából és égi golyóbisokból állanak). Itt urunk mulatott egész késő estvéig; innen szállásunkra mentünk.”

A gondolákkal az egymást keresztező kanálisokon evezve is el lehetett jutni a Trianon-kastélyhoz vezető sétányhoz. Az itteni palotaszárnyak látványosságai és a játszódó, azaz működésben lévő szökőkutak ismét elbűvölték a bujdosó magyarokat. Rákóczi és társai számára a nyár végén, 1713. augusztus 28-án adódott a harmadik alkalom arra, hogy ismét megtekintsék Trianont. A továbbra is hűségesen naplót vezető Szathmári Király Ádám erről ezt jegyezte fel:

„28. Marlinból jött őfelsége Verszályban, ebédelt az delphinus guvernant-jánál. Ebéd után az egész vízimesterségeket Verszályban és Trianumban megnéztük. Innen étszakára Passziban jöttem őfelségével.”

A fejedelem őfelsége tehát a latinul delphinusnak nevezett dauphin, azaz az akkor hároméves francia trónörökös, a majdani XV. Lajos király (1710–1774) gondviselőjénél, Philippe d'Orléans hercegnél (1674–1723) ebédelt. Rákóczi *Vallomásaiban* is emlegeti a majdani régensherceget, akivel a továbbiakban

¹⁴ Szepsi Csombor Márton *Összes művei*, sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter, a bevezető tanulmányt írta Kovács Sándor Iván, az idegen nyelvű részeket fordította Kulcsár Péter, Budapest, 1968, 240, 545.

¹⁵ Bethlen Miklós *Önéletírása*, I. kötet, bev. Tolnai Gábor, sajtó alá rend. V. Windisch Éva, Budapest, 1955, 200.

¹⁶ Marc Bloch, *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Strasbourg, 1924. – Marc Bloch, *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, előző Jacques Le Goff, ford. Haas Lídia, Osiris, Budapest, 2005.

is baráti kapcsolatot ápolt. Király Ádám feljegyzése homályban hagyta, hogy újólag Trianont a herceg társaságában nézték-e meg.

Rákóczi mindennapjai az elkövetkező két évben XIV. Lajos király közvetlen környezetében, főként Versailles-ban és Marlyban, meglehetősen szokványos udvari elfoglaltságokkal, vagy éppen az önmaga által kárhozottatott, haszontalan időfecsérlésekkel teltek el. A Napkirály 1715. szeptember elsején bekövetkezett halála nagyon megérintette a fejedelmet, aki *Vallomásaiban* hosszasan dicsérte az elhunyt uralkodó erényeit és érdemeit.

A fejedelem már a király betegsége idején felhagyott az udvari étellel, majd 1717 őszéig, Törökországba való távozásáig, vallási elmélyedés céljából, a kamalduli szerzetesek Grosbois-ban lévő kolostora közelében vásárolt házába vonult vissza. Világi életének sorozatos kudarcai után, vallási téren legalább sikert könyvelhetett el magának. *Vallomásaiban*, amelynek megírását éppen itt kezdte el, név nélkül beszélt egyik kálvinista hívéről, egy nemes ifjúról, aki felkereste őt magányában, majd gúnyolódni kezdett a szerzetesi viseleten és életmódon. Ő azonban éppen a kamalduliak hitbéli példájával tudta az ifjút megszelídíteni, sőt a körükben terjedő janzenista teológia érveivel katolikussá áttéríteni. Király Ádám naplójának 1716. január 6-án kelt feljegyzése derít fényt az ifjú kilétére:

„6. Januarii, úgymint Vízkereszt napján Ilosvay János uram Camaldulban lévén, az reformáta religiót adjurálta, s az római catholica vallást választotta, lelkiismeretének igazán való megcsendesítő tudományul; azmely ceremónián is urunk őfelsége uramiékkal együtt jelen volt.”

Mindeközben Rákóczi politikai reményei lassanként szertefoszlottak. Franciaország, amelynek hatalmában erősen bizakodott, fokozatosan meggyengült, a Habsburgok európai helyzete pedig megerősödött. A spanyol örökösödési háborúban részt vevő hatalmak és szövetségeseik 1713. április 11-én Utrechtben kötöttek a maguk számára kedvező békét egymással. A Habsburg-birodalmat érintő, 1714. március 6-án megkötött rastadti békeokmányba pedig nem került be Rákóczi és Erdély ügyének rendezése.

Éppen 200 esztendővel a fejedelem Franciaországba érkezése után, 1913-ban jelentette meg a fiatal Szekfű Gyula (1883–1955) *A száműzött Rákóczi* című könyvét, amely XIV. Lajos halálától kezdve tekintette át a bujdosó államférfi pályafutását.¹⁷ Meglepő volt az időzítés, hiszen ugyanezen időszakot ölelte fel Márki Sándor (1853–1925) pár évvel korábban kiadott, aprólékos részletességgel és nagy együttérzéssel megírt, hatalmas Rákóczi-monográfiájának III. kötete is.¹⁸ Szekfű az érzelmi megközelítéssel szakító történeti munkájával nagy felhördülést keltett akkoriban, de bírálták a későbbiekben is. Ez a szokatlanul kritikus hangvétellű, illúziókat romboló könyv sok tekintetben megtépázta Rákóczi addigra felépített, szinte érinthetetlennek vélt nimbuszát.¹⁹ A nemzeti hiú-

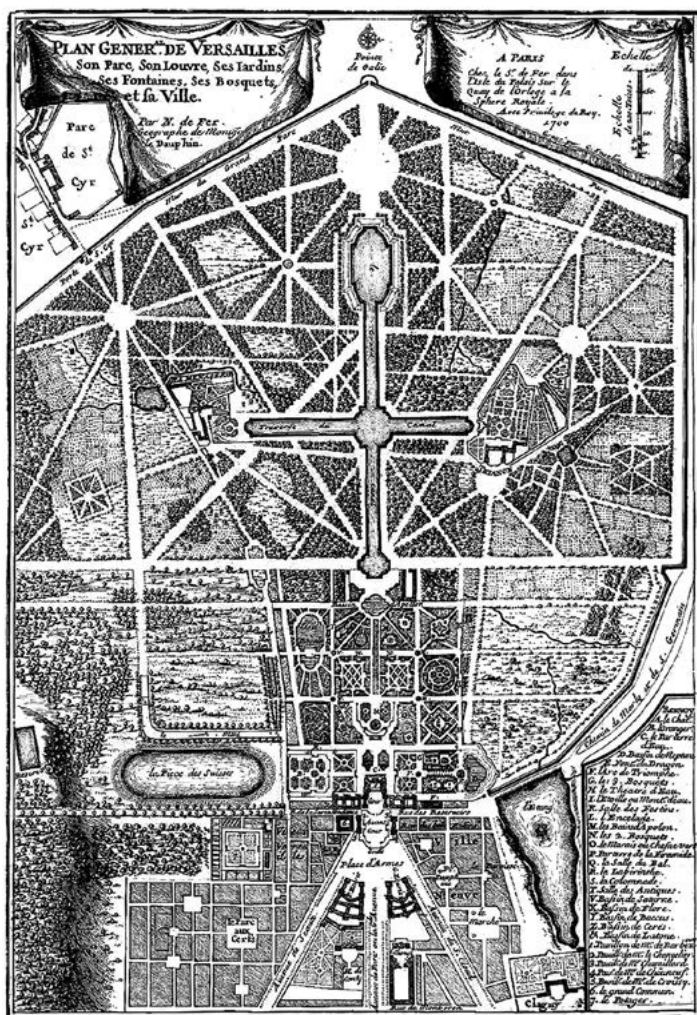
¹⁷ Szekfű Gyula, *A száműzött Rákóczi*, az MTA kiadása, Budapest, 1913.

¹⁸ Márki Sándor, *II. Rákóczi Ferenc, III. kötet (1709–1735)*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1910.

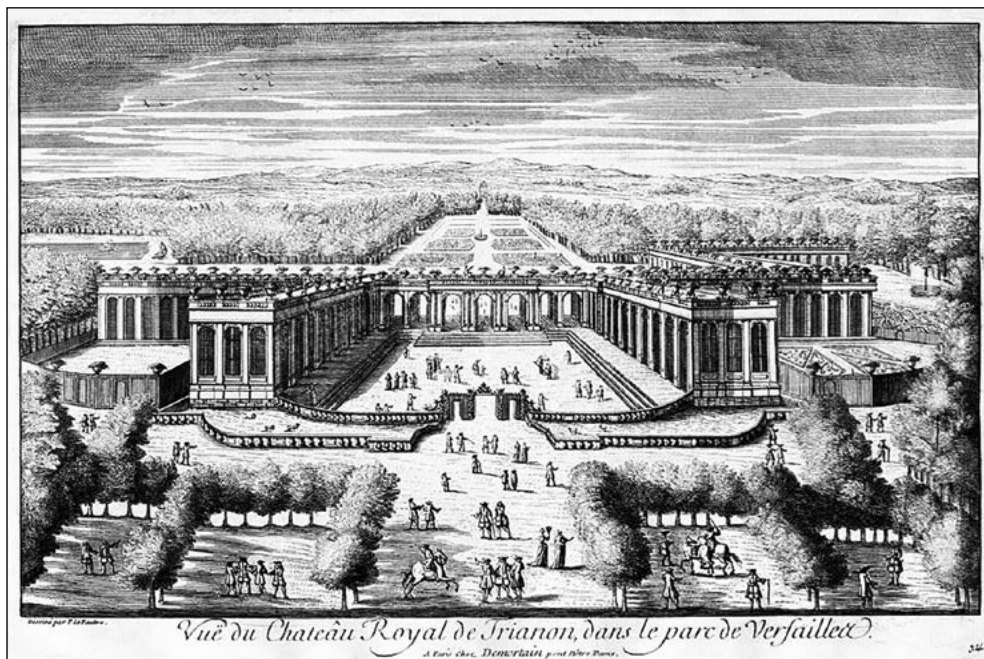
¹⁹ Lásd minderről bővebben a könyv megjelenésének századik évfordulójára megjelent tanulmányt: Csunderlik Péter, *A pojácától az ikonig. Szekfű Gyula Rákóczi-képének átváltozásai*, Aetas, 28. évf. 2013, 4. szám, 119–130.

ságot megsértő, botrányozást okozó történésznek sejtelve sem lehetett arról, hogy hét esztendő múltán éppen Versailles-ban, ahol egykor Rákóczi politikai reményei ábrándozásnak bizonyultak, nagy megaláztatás éri majd a magyar nemzetet, és megpecsételődik a történelmi Magyarország sorsa is.

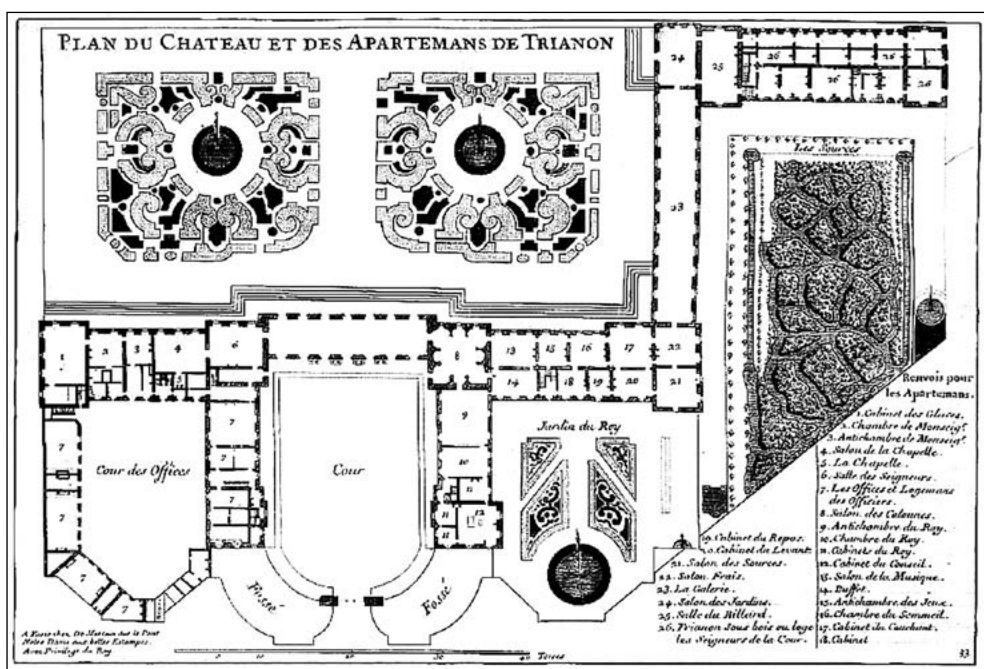
1920. június 4-én, a békediktátum aláírásakor Versailles-ban tartózkodó magyar küldöttség tagjai, a Nagy-Trianon-kastély La Galerie des Cotteles nevű termébe belépve, aligha gondoltak arra, hogy 207 esztendővel korábban ugyanitt mennyire más fogadtatásban lehetett része a szintén háborús vereség után ideérkező nagyságos fejedelemnek. A tragikus békeszerződés végrehajtóinak pedig aligha lehetett tudomása arról, hogy az általuk kiválasztott színhelyen, ebben a szép palotateremben, a franciák legnagyobb királyának megbecsült vendégeként egykor megfordult II. Rákóczi Ferenc, a magyar történelem egyik méltán ünneppelhető személyisége.

Versailles térképe 1700-ban. Középpütt, a Traversé du Canal jobb végénél a Trianon-palota

Pierre Lepautre (1660–1744): Trianon 1700-ban

Trianon alaprajza 1714-ben. Jobbra fent, a 23-as számú hosszú terem a Galerie des Cottes

Mészáros Kálmán

A Rákóczi-szabadságharc hősi halottai – és akik megsiratták őket

(1703–1705)

Modern társadalmunkban a háborúban elesett, harci cselekmény során, kötelességteljesítés közben életét vesztett, illetve az ott szerzett sérülésében utóbb elhunyt katonát tekintjük hősi halottnak. Szinte minden magyar faluban és városban megtalálhatóak az első és második világháború hősi emlékművei az adott településről elesett katonák neveivel. A huszadik század két nagy világháborújának veszteségeit a hadseregek részletes kimutatásai és az állami (vagy állami feladatokat ellátó egyházi) anyakönyvezés alapján elég jó arányban regisztrálhatjuk, s a napjainkhoz viszonylag közel eső időszakról az emberi (családi, egyéni) emlékezetre is kellő mértékben hagyatkozhatunk. A régi korok háborúinak veszteségeit, azon belül a hősi halált halt katonák adatait azonban már jóval nehezebben, kizárólag a történettudomány és a régészet eszközeivel és módszereivel gyűjthetjük össze. A mohácsi csata fél évezredes évfordulójához közeledve például a középkori Magyar Királyság bukásának nagy kataklizmájában életüket vesztettek teljes adattárát igyekeznek összeállítani a korszakkal foglalkozó szakemberek, súlyos történelmi adósságot törlesztve ezzel a feladattal. A török elleni másfél évszázados küzdelemben, a 17. századi rendi felkelések során, a Rákóczi-szabadságharcban, a 18. század dinasztikus háborúiban, a napóleoni háborúk idején vagy az 1848–49. évi szabadságharcban elesettek hősi adatbázisának összeállítása azonban még várat magára. Példák tucatjait hozhatnánk természetesen a részletkutatások eddigi eredményeiről, de szisztematikus adatgyűjtésről, egységes szempontrendszer kidolgozásáról és főként a modern digitális lehetőségek kiaknázásáról egyelőre még nem beszélhetünk.

A Rákóczi-szabadságharc nyolc esztendejének véres küzdelmei súlyos veszteségekkel jártak, egyes feltételezések szerint a százezer főt is elérhetik. Ennek csak egy részét (kisebb hányadát) tette ki a harcban elesett katonák száma, mivel a háború a polgári lakosság körében is súlyos veszteségekkel járt. A szabadságharc utolsó éveiben pedig az országos méretű pestisjárvány szedte áldozatait, éppolyan negatív demográfiai hatással, mint maga a háború. A kuruc hadvezetésből többen haltak meg betegségben, mint ahányan fegyver által. A több mint hatvan főt számláló tábornoki és brigadérosi karból mindössze egy fő esett el csatában (Babocsay Ferenc), egyet saját katonái öltek meg (Esze Tamás), kettőt a kurucok végeztek ki árulásért (Bezerédj Imre és Ocskay László), kettőt pedig a császáriak hadifogolyként (Fodor László és Balogh Ádám). E hat brigadérossal szemben további hat brigadéros és tizenkét tábornok hunyt el valamilyen betegség következtében, közülük legalább négyen pestisben. Nyilván-

való, hogy háborús körülmények között a „természetes halálnemek”, a betegségek, járványok és balesetek, sőt a megromlott közbiztonság következtében a bűnelkövetők is nagyobb számban szedik áldozataikat, mint békés viszonyok közepette. A háborúk demográfiai veszteségeinek kutatása tehát igen sokrétű feladat, amelynek csak egy kisebb szeletét jelenti a hősi halottak körének meghatározása, adataik összegyűjtése. Ez utóbbi fontosságát azonban emlékezetpolitikai és kegyeleti szempontok mellett a közérdeklődéssel is indokolhatjuk.

A szabadságharc hat nagy csatájának veszteségi adatait elsősorban Markó Árpád kutatásaiból ismerjük, melyeket az alábbiak szerint összegezhetünk:

A csata		Elesettek száma	
időpontja	helyszíne	Kuruc részről	Császári részről
1704. jún. 13.	Koroncó	2000 fő	100 fő
1704. dec. 26.	Nagyszombat	300 fő	400 fő
1705. aug. 11.	Pudmeric	60 fő	95 fő
1705. nov. 11.	Zsibó	400 fő	144 fő
1708. aug. 3.	Trencsén	2600 fő	160 fő
1710. jan. 22.	Romhány	350 fő	750 fő
Összesen		5710 fő	1649 fő

Látható, hogy a legsúlyosabb veszteségeket kuruc részről Koroncónál és Trencsénnél szenvedték el, a császáriak részéről pedig Romhánynál. Ehhez képest feltűnő, hogy Koroncónál és Trencsénnél egyetlen jelentősebb kuruc tiszt elestéről sincs adatunk, ezzel szemben Romhánynál esett el a már említett Babocsay Ferenc brigadéros és három alezredes. (Zsibónál és Nagyszombatnál egy-egy törzstiszt hősi haláláról van adatunk, Pudmericnél viszont senki sem esett el a felsőbb tisztikarból.)

Rögtön megállapíthatjuk azonban, hogy amint nem jellemezhető a nyolc évig tartó kuruc függetlenségi harc a hat vesztes csatával, éppúgy a nagy csatákban regisztrált veszteségek sem tükrözik a katonaság és a hadvezetés valós háborús veszteségeit, amelyek java részét a kisebb ütközetek, rajtaütések és portyázások során szenvedték el. Álljon itt néhány példa immár a kisebb harci cselekmények, ütközetek, találkozóharcok kapcsán:

Az ütközet, harc		Elesettek száma	
időpontja	helyszíne	Kuruc részről	Császári részről
1703. jún. 7.	Dolha	100 fő	1-2 fő
1703. okt. 5.	Kiskunhalas	234 fő	nincs adat
1703. okt. 18. (?)	Gyulafehérvár	370 fő	nincs adat
1704. jan. 7/8.	Bihar	800 fő	16 fő
1704. jan. 14.	Belényes	nincs adat	900 fő
1704. jan. 28.	Holdvilág	1000 fő	nincs adat
1704. ápr. 13.	Feketehalom	406 fő	50 fő
1704. ápr. 20.	Pozsonypüspöki	400 fő	70 fő
1704. máj. 28.	Szomolány	300 fő	1000 fő
1704. szept. 11.	Nagyszeben	800 fő	nincs adat

1704. okt. 8.	Sósvölgy (Kolozspata)	3000 fő	50 fő
1704. nov. 27.	Sárkány	250 fő	40 fő
1705. ápr. 5.	Jánosháza	300 fő	nincs adat
1705. máj. 24/25.	Törökszentmiklós	45 fő	nincs adat
1706. ápr. 18.	Vezseny	100 fő	nincs adat
1706. jún. 3.	Alsószilvás	150 fő	nincs adat
1706. nov. 6–7.	Győrvár–Egervár	nincs adat (néhány tucat?)	2500 fő
1707. febr. 11.	Székelykocsárd	440 fő	300 fő
1708. szept. 2.	Kölesd	30 fő	1500 fő
1710. febr. 13.	Nyitraegerszeg	120 fő	nincs adat
Összesen		8805 fő	6427 fő

Második táblázatunk jól tükrözi, hogy a kisebb ütközetek is súlyos áldozatokkal jártak, bár a veszteségi adatok rendkívül hiányosak és pontatlanok, jellemzően szélsőséges adatok között ingadoznak egy-egy ütközet kuruc vagy császári részről bevallott veszteségi adatai is. A véres, több száz halottat követelő mészárlások áldozatainak számát a civil lakosság és maguk a menekülők is felnagyíthatták, a szemben álló felek pedig a saját veszteségek adatait rendszerint titkolták, kisebbitették, míg az ellenségét eltúlozták. Olykor hihetetlen, hogy az egyik fél mindössze néhány tucat veszteségével szemben a másik oldal veszteségi adatai meghaladják a több száz, sőt több ezer főt is. Ilyenkor a hivatalos jelentések gyakran említik azt aényt, hogy a fejvesztve menekülő ellenség üldözéséből, lekasabolásából a környező parasztság is kivette a részét, de az ő esetleges veszteségeikről már csak ritkán esik szó. A jelentős kuruc diadalok (Szentgottárd, Kölesd, Győrvár) esetén a reguláris német katonaság mellett jellemzően az irreguláris katonaság, a rác határőrök és a stájer, osztrák, morva népfelkelők vesztesége volt súlyosabb, az ő regisztrálásuk azonban császári részről sem lehetett elég alapos. Mindamellet még az egymásnak ellentmondó jelentések szisztematikus összegyűjtése és ütköztetése sem történt meg, a tömegsírok feltárása terén pedig csupán egyetlen szakszerű példát tudunk említeni: a halasi Kuruchalom áldozatainak Bartucz Lajos által elvégzett embertani vizsgálatát.

A kuruc szabadságharc vértanúi: brigadérosok, ezereskapitányok, vicekapitányok és főstrázsamesterek. A számadatok mögött természetesen emberek vannak, akiket nevükkel, lakhelyükkel, családjukkal jellemezhetünk. A hősi halottak regisztrálására a gyéren fennmaradt veszteségi névsorok mellett fontos forráscsoportot jelentenek az elesettek hozzátartozóinak Rákóczihoz benyújtott kérvényei, amelyek viszonylag nagy számban maradtak fenn eredetiben is, és még többet regisztráltak a folyamodványok iktatókönyveiben. (Persze ez az irategyüttes is csak töredékes, de jelentős válogatás áll rendelkezésünkre nyomtatásban is.) Itt és most azonban még arra sincs módunk és terünk, hogy kiragadott példákkal mutassuk be a lehetőségeket. Felhívhatjuk a figyelmet a téma fontosságára és a korszakokon átívelő adattárak létrehozásának szükségességére, miközben legfeljebb a kuruc brigadérosok és törzstisztek (tehát a felső és középső hadvezetés) veszteségeiről vázolhatunk fel többé-kevésbé át-

fogó (de főként az alsóbb rangfokozatok tekintetében valószínűleg korántsem teljes) képet. Az alábbiakban az események időrendjében közöljük adatainkat: ismertetjük a hősi halált halt tiszt elestének körülményeit, pályafutását és családjának sorsát, amennyire a források ezt lehetővé teszik.

1703. A szabadságharc első ütközetét még Rákóczi Magyarországra érkezése előtt vívták a tiszaháti felkelők a Károlyi Sándor szatmári főispán vezette megyei bandériummal és az őket támogató császári katonaság kisebb egységeivel 1703. június 7-én, a máramarosi Dolhánál. A mintegy száz elesett között Károlyi egy lovas kapitányt is említ, aki a hadsereg szervezettebb keretei között ezereskapitány, azaz mai megnevezés szerint ezredes lehetett volna, tekintsük hát őt a kuruc szabadságharc első törzstiszti rangú hősi halottjának. **Nagy Mártonnak** hívták az illetőt, előéletét azonban nem ismerjük.

A Rákóczi által vezetett tiszántúli hadjárat ütközetei közül az 1703. szeptember 1-jén vívott bélfenyéri harc a következő állomásunk az események időrendjében, itt ugyanis három kuruc ezredes, Bozóky Pál, Majos István és Bóné András katonái arattak jelentős győzelmet a rácok felett, a diadalt azonban csak Bozóky és Majos hősi halála árán sikerült kivívni. Bozóky bizonyára már a csatában elesett, Majos István azonban tíz nappal később, Debrecenben hunyt el sebei következtében, s katonai pompával temették el 13-án, a helybéli cívisek nagy megbotránkozására. **Bozóky Pál** kállói postamesterként állt a kurucokhoz a város elfoglalása, 1703. július 29. után. A török elleni visszafoglaló háborúban Sennyey István lovasezredének főhadnagyaként harcolt (1686), 1693-ban pedig már Kálló várának vicekapitánya volt. Rákóczi ügyét mindössze egy hónapig szolgálhatta, ezredét minden bizonnyal a kállói vitézlő rend alkotta. **Majos István** már a tiszaháti felkelők között is vezető szerepet játszott, s ő mentette meg Rákóczi életét az 1703. június 24-i munkácsi ütközetben, amikor megölte a fejedelem életére törő császári kapitányt, gróf Quirinit. Özvegyét, Serédy Zsuzsannát a fejedelem még évekkel később is támogatta: 1708. május 29-én 150 kőst adott számára.

1704. Ugyancsak a tiszántúli hadszíntéren halt hősi halált 1704. január 7-én három kuruc ezereskapitány. A Várad körüli ostromzárát biztosító csapatok a bihari sáncból próbálták több-kevesebb sikerrel ellátni feladatukat, ám a helyőrség váratlanul rajtuk ütött, és az éjszakai harc során a blokád parancsnoka, Jármay Ferenc két másik tisztjával, Torday Ferenc és Székely Mózes (más néven Mossik Gergely) ezredesekkel együtt életét veszítette. A kiterjedt nemesi familiából származó **Jármay Ferenc** előéletéről szinte semmit sem tudunk, 1703. november 11-én nevezte ki a fejedelem a váradi blokád „directorává”. Ezredet is sikerült toboroznia, egyik főhadnagya, Ludnay István özvegye 1705 nyarán azt írta a fejedelemhez benyújtott folyamodványában, hogy a regiment szinte teljesen megsemmisült a bihari sáncban, ezért tanúsítványt is csupán a főstrázsamester tudott adni számára, a legtöbb főtiszt ugyanis elesett. Jármay özvegye, Orosz Zsófia is csak ekkoriban fordult Rákóczihoz anyagi támogatásért, hogy „magát és nevetlen gyermekeit táplálhassa”, mire a fejedelem elhunyt férje háromhavi fizetését utaltatta ki számára. (Hogy az özvegyek csak bő másfél éves késéssel fordultak Rákóczihoz, az vélhetően azzal függ össze, hogy

a katonaságot csupán 1704 folyamán kezdték el fizetni, s az elesettek hozzátartozóinak járó háromhavi zsold kiutalása csak ezt követően vált gyakorlattá.)

Torday Ferenc bihari szolgabíróként csatlakozott a kurucokhoz már 1703 nyarán, és egy lovasezredet toborzott magának. Halála kapcsán a rációk brutális kegyetlenségét is megörökítette egy beszámoló, amely szerint „hátarul végig, talpáig egy széjat lenyúztak, hasát felhasították, haját kivették”. Neki is özvegye maradt, akinek emlékét a tépei református egyháznak tett adománya tartotta fenn, az egyházközség 1809-ben készült vagyonleltárában szerepel ugyanis „egy kis veress rézből való, arannyal futtatott Tányér, ilyen betűkkel: Ez Tányírt adta N. és Nemzetes Tordai Ferentz Kapitánné Asszonyom az Tépei Ekklesia számára, Isten ditsőségére Kováts György Hadnagyságában, Tatai Uram Prédikátorságában A. 1704.”

A harmadik ezredes, **Székely Mózes (alias Mojsik vagy Mossyk Gergely)** is már 1703 nyarán kuruccá lett, ő gyalogezredet szervezett, s annak élén halt hősi halált. Özvegye, Szatmári Erzsébet három kiskorú fiával csak 1709 őszén fordult Rákóczihoz azzal, hogy férje után sem ingó, sem ingatlan vagyona nem maradt, ezért a diószegi szőlőhegyen kért egy darab szőlőt, amelyről a fejedelem előbb tájékozódni szeretett volna. Az eljárás jól elhúzódt, de miután a diószegi udvarbíró tanúsította az asszony által előadottakat, és a szőlőről is információt adott (korábban egy császári tábornoké volt, és bő terméskor a hozama 32 kis cseber bor), Rákóczi 1710. június 30-án az asszonynak engedte azt, „míg ura nevét viseli, és nem tovább”. (Vajon mi lett a birtok és a család sorsa? Talán az 1710. évi szüret még a megélhetésüket szolgálta, de azután véget ért a „kuruc világ”, s Rákóczi adományát aligha élvezhették tovább.) A bihari vereség és a három elesett kuruc ezredes emlékére két alkalommal is emléktáblát állítottak Bihar településen, amelyek a 20. századi impériumváltások következtében, sajnos, megsemmisültek.

1704 tavaszán, ugyanazon a napon, március 10-én esett el két előkelő kuruc ezredes: **Gyürky Ádám** és Inkey Ferenc. Az előbbi a fejedelem udvari lovas-karabélyos ezredének volt a parancsnoka, és Eger ostrománál oltotta ki az életét egy golyó. Fennmaradt temetési zászlaja büszkén hirdette a kései utódoknak is Horatius híres gondolatát: Dulce et decorum est pro patria mori (édes és dicső dolog meghalni a hazáért). Felesége, nagymihályi Pongrácz Katalin Gábor nevű, hétéves kisfiukkal maradt özvegyen, egy másik fiukat pedig az előző évben temették el. Rákóczi birtokadományban részesítette az asszonyt, és mentesítette a birtokos nemeseket érintő zsoldosállítási kötelezettség alól. Gyürky Ádámnak két fivére is kardjával szolgálta a szabadságharc ügyét: Kristóf nevű öccsét még ő maga vette hadi tapasztalat céljából oldala mellé, s alhadnagyi fizetést ígért neki, melyet utóbb a fejedelem ténylegesen is biztosított számára. Ő is életét áldozta a hazáért, halálának körülményeit azonban nem ismerjük. Bátyjuk, Gyürky Pál csak Szendrő várának 1704. augusztusi kapitulációja után állt Rákóczihoz, aki tábornokká nevezte ki. Gyürky nem bízott a felkelés sikerében, mindenki tudta róla, hogy pesszimista ez ügyben, de a fejedelemhez írott egyik levelében úgy fogalmazott, hogy saját életét sem szánná két öccse után feláldozni. Őt végül a császáriaknál is kérlelhetetlenebb ellenség, a pestisjárvány ragadta el 1710-ben.

A Gyürky Ádámmal egyidejűleg elesett **Inkey Ferenc** a dunántúli hadszíntéren, Muraszterdahelynél vesztette életét. Károlyi Sándor 1704. január 11-én

megindított hadjárata során, veterán végvári tisztként csatlakozott hozzá. (Egy császári főtiszt „régi légrádi, még Zrínyi Miklós idejében való” kapitányként emlékezett meg róla a halálakor, ekkoriban már Zalaszentgróton élt.) Bercsényi főgenerális gyalogos ezredessé nevezte ki a kanizsai főkapitányságba, majd február végén Rákóczi megerősítő okiratát is megkapta. Pálffy János horvát bán ellentámadásakor, a murai hídfő védelmében, fiával együtt halt hősi halált, még két hónapig sem szolgálhatta tehát a kurucok ügyét. Vele együtt elesett (bizonyára nőtlen) fiának a nevét sem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy felesége, Horváth Dorottya életben volt-e még ekkor. György nevű fia már 1693-ban gyilkosság áldozata lett, s itt két leányunokája maradt, János nevű fia pedig kiterjedt családot alapított.

Ugyancsak Károlyi dunántúli hadjáratában, pontosan nem ismert időpontban, Zsámbék feldúlásakor vesztette életét **Suppán (Zsupán) István**, aki szintén ezereskapitányi rangot viselt, s özvegye későbbi állítása szerint sokat költött ezredének megszervezésére, de hogy ezt milyen eredménnyel tette, arról szinte semmit sem tudunk. Pest-Pilis-Solt vármegye rendes jegyzőjeként a szabadságharc kezdetén Pestre húzódott, s onnan szökött ki 1703 végén, vagy inkább 1704 elején a kurucok közé családjával együtt. Zsámbék várának parancsnoka lett, s így kezdettől fogva az ellenség torkában kellett helytállnia, míg végül „az budai németek és rácok által – mindhalálig édes hazájához való hűségét megtartván és dícsíretesen magát oltalmazván – megöletett”, feleségének is „hajszálon maradván” élete. (Az esemény nagy valószínűséggel 1704. február második felében vagy márciusban történt, túlságosan késői támpontnak tűnik, hogy az időben legközelebbi forrás csak július 3-án nevezi Suppánt először néhainak.) Az özvegy, Kun Klára „neveletlen árváival” együtt jóval később, 1706 őszén folyamodott Rákóczihoz, akitől nem csupán férje érdemei és az ellenségtől elszenvedett kárai miatt várt támogatást, de a kurucok által eltulajdonított értékei ügyében is igazságot kért. Rákóczi ekkor 50 rajnai forintot adatott számára a váci kincstári javak tisztartója által, a kuruc részről ért károk ügyében pedig idősebb gróf Barkóczy Ferenc Duna-Tisza közti főkapitány kapott utasítást, hogy szolgáltasson elégtételt a kérelmezőnek. Hamarosan az asszony is meghalt, s 1708 elején már féltestvére, Karner György nyújtott be folyamodványt, hogy mint legközelebbi hozzátartozójukat, őt nevezzék ki a két Suppán árva gyámjává. Rákóczi kiadatta számára a kért okiratot.

A Dunántúlról az erdélyi hadszíntérre kell átmennünk az újabb törzstiszti rangú veszteség ismertetéséhez. 1704. május 9-én, Beszterce ostrománál esett el **Farkas Zsigmond**, Majos János lovasezredének alezredese. Csengerre való agilis („félnemes”) volt, azaz olyan személy, akinek csak édesanyja vagy felesége volt nemes. Bethlen Miklós erdélyi főkancellár magyarországi birtokainak udvarbírájaként mindjárt kezdetben csatlakozott a kurucokhoz. 1704 kora tavaszán Erdélybe vezényelték, s Teleki Mihály kíséretében ment Beszterce alá, ahol május 9-én elesett a védőkkel folytatott csatározások egyikében. Az összecsapásban kuruc részről Farkason kívül csak 3 kuruc közlegény esett el, miközben ők „48 németet, 12 százsz gyalogot vágta s öltek”, a nyereség pedig 87 ökör és 649 egyéb szarvasmarha (tehén, tinó, tulok) volt. (Jellemző, hogy mire május 15-én a hír Szilágysomlyóra ért, már 109 német elestéről tudtak.) Farkas Zsigmond május 11-i temetésén az ostromot irányító Teleki Mihály gróf

is megjelent, s a következőképp emlékezett meg róla naplójában: „Ez bezzeg vitéz ember volt. Isten nyugossa meg szegényt; kedves barátom vala.” Azt, hogy családtagjai, leszármazottai maradtak-e, nem tudjuk.

Nagyvárad, Eger és Beszterce után Szatmár ostroma is áldozatokat követelt, itt esett el egy, a Beszterce alattihoz hasonló összecsapásban Bóné András alezredese, **Nagy István**. 1704. június 9-én a vár őrsege már másodszor szórta szét az előbb Sennyey István, majd Buday István parancsnoksága alatt álló kuruc ostromzárat, s Rákóczi ekkor az elsők között szervezett, immár sok győzelmes ütközetben (Bélfenyér, Bonchida, Belényes) helytállt Bóné-ezredet rendelte Szatmár alá az ostromtábor újjászervezésére. A bihari alakulat alighogy megérkezett, július 4-én máris rajtaütött a takarmányozásra kimerészkedő császáriakon. A Kakszentmártonnál történt harcban esett el Nagy István vicekapitány, de a szatmári főparancsnok, Glöckelsberg tábornok élete is veszélyben forgott. A császáriak meg is gyalázták (átdöfték, sőt Bóné értesülése szerint megnyúzták) a vitéz alezredes holttestét, mielőtt elhantolták volna. Életéről nagyon keveset tudunk: Biharfélegyházára való volt, s a török elleni harcokban szerzett érdemeket. 1692-ben már hadnagyként említik Tesla Mihály kapitány halotti búcsúztatójában. Családjáról nincsenek adataink.

Ismét Erdélyben történt a következő két olyan ütközet, amelyben magassabb rangú kuruc tisztek estek el. Az erdélyi császári főparancsnok, Rabutin marsall 1704 őszére egyre szorongatottabb helyzetbe került Nagyszebenben, de elszigeteltségéből igyekezett kitörni. Szeptember 11-én harcot vállalt a város alá érkező kuruc főparancsnok, Thoroczkay István generális seregével, és győzelmet aratott felette, maga Thoroczkay is csak nehezen menekülhetett el. Az egyik kuruc ezredes, **Gyárfás István** súlyos lősebet kapott a harc során. Katonái ugyan szekéren menekíteni próbálták, de a császáriak utolérték és foglyul ejtették. Előbb a város előtti sáncba, majd másnap Szebenbe vitték. Gyárfás a halálhoz készülve mindjárt papot kért Bánffy György gubernátortól, aki el is küldte hozzá Zilahi András prédikátort. A gubernátor veje, Wesselényi István úgy értesült, hogy seborvost viszont kérésére sem kapott, régi ismerőseit sem fogadhatta, s mivel református lelkészt is csak rövid időre bocsátottak hozzá, a jezsuiták állítólag igyekeztek áttéríteni. Szeptember 13-án végül belehalt sérülésébe, Pekry Lőrinc kuruc generális így már hiába tett lépéseket a kiváltására. Gyárfás István a lécfalvi előnevet viselő, régi székely családból származott, apja kézdiszéki királybíró volt. A családtörténeti irodalom szerint feleségétől, felsőpulyai Bük Judittól egy leánya maradt.

Rabutin a Szeben alatti győzelem után vérszemet kapott, és előbb Déva várát mentette fel a kurucok ostroma alól, majd Kolozsvár felmentésére indult. Október 8-án a város alatt, a Kolozspata és Szamosfalva között húzódó Sós-völgyben azonban ismét ütközetre kényszerült, a völgyet ugyanis a kurucok hadrendben állva zárták el előle. A fegyelmezett császári sereg ismét győzelmet aratott a számbeli fölényben lévő kurucok felett, akiknek soraiban pedig a korábban hozzájuk állt német gyalogság szívósan küzdött, hiszen tisztában voltak vele, hogy fogságuk esetén kínhalállal fognak lakolni dezertálásukért. A kuruc lovasság ugyan megfutamodott, de az ő soraik is érzékeny veszteségeket szenvedtek. Csáky László gróf ezredének alezredese, **Mester György** is a holtak között maradt. Egyszerű „szegénylegény”, ecsedi hadnagy volt csupán, s a

szabadságharc kitörése előtt Gombos Imre huszárezredében szolgált a nyugati hadszíntéren. Károlyi Sándor unokaöccsével, báró Palocsay György kapitánnyal együtt tért haza és ajánlotta fel kardját Rákóczinak 1704 elején. A fejedelem május utolsó napján nevezte ki a Csáky-ezred alezredesévé. Életét egy császári hadnagy oltotta ki, aki azután Nagyszebenben büszkén viselte süvegforgóját. Özvegye, Fodor Erzsébet két árvájával (György és Katalin nevű gyermekéről tudunk) együtt 1705 elején fordult a fejedelem támogatásáért: nemcsak elesett férje miatt kért adományt, hanem azért is panaszt tett, hogy férjének a Gombos-ezredben eltöltött kétévi szolgálataért járó 350 tallérnyi zsoldot Gombos Imre a saját felesége kezéhez megküldte ugyan, de Gombosné azt nem adta át jogos tulajdonosának. Rákóczi 200 kőst utalt ki a családnak, a második kérést illetően pedig azt válaszolta, hogy próbálja rendezni az ügyet Gombosnéval, s ha az asszony nem akarná kifizetni az összeget, akkor Gombos Imre javaiból is elégtételt szolgáltat majd Mester György családjának. Erre később sor is került, mert az asszony újabb kérésére 1705. április 24-én Rákóczi elrendelte, hogy Gombos Imre Kassán lévő javaiból kárpótolják, s ugyanakkor egy pusztá telket is adományozott az árvák számára, tartásukra pedig hús köből búzát utaltatott ki. (A Gombos-féle követelés azért is érdekes számunkra, mert igen érdekes helyzetet példáz: Rákóczi országában a császár oldalán harcoló tisztek feleségei – esetünkben Gombos Imréné – általában bántatlanul élhettek birtokaikon, s még ha férjük javait elkobozták is, a magyar rendi jogok alapján saját részükre – örökségükre, hozományukra, a közös szerzemények őket illető hányadára és a férj által számukra lekötött javakra – a kuruc kincstár nem tette rá a kezét. Császári oldalon nem mindig voltak ennyire lovagiasak: a kurucok hozzátartozói gyakran váltak földönfutókká, sőt hadifoglyokká is.)

Az 1704. évi hadjárat II. Rákóczi Ferenc első nagy csatájával zárult Nagyszombat falai alatt, december 26-án. A csatában a kuruc hadsereg derekasán helyállt, már-már a győzelem is a kezükben volt, de a katonák fegyelmetlensége, idő előtti zsákmányolása és a kurucok soraiban harcoló egyik német zászlóalj áru-lása következtében támadt zűrzavar nyomán a császári fővezér, Siegbert Heister tábornagy meg tudta fordítani a csata menetét, és sikerült győzelmet aratnia. Feltűnő, hogy a tizenötezres létszámot mindkét oldalról meghaladó hadseregek egyike sem veszített magasabb rangú tisztet. Csupán az egyéni balsors okozta **Duló Ádám** halálát is, akinek nagyszombati városparancsnokként nem kellett volna a harcmezőre mennie. A csatazajra mégis kilovagolt a városból. Állítólag épp a polgármesternél ebédelt, mikor egyet gondolva félbeszakította a lakomát azzal, hogy kimegy és hoz néhány német parókát, de mindjárt a kertek alatt leterítette egy golyó. Ötvenegy éves múlt. Protestáns köznemesi család sarja volt, Korponán látta meg a napvilágot 1653-ban. Már 1703 kora őszén csatlakozott a kurucokhoz, előbb korponai és bozói főkapitány, majd a csábrági ostromzár, 1704 végén pedig Nagyszombat parancsnoka lett. A kuruc hadsereg főként kezdetben kiforratlan viszonyai közt ezereskapitánynak tekinthetjük, bár úgy tűnik, saját ezredet nem alakított. Özvegye, Dolinay Erzsébet, özveggyédesanyja, Dalmady Anna Mária (1634–1709) és előző nejétől, Schneider Máriától született árvái, Duló Gergely és Mária gyászolták. Mindannyian folyamodványokkal fordultak Rákóczi pártfogásáért. Rákóczi az özvegynek a szokásnak megfelelő összeget, férje háromhavi fizetését utaltatta ki (a 180 rajnai forintnyi összeg megegyezett

az ezredesi járandósággal). Gyermekei édesanyjuk öröksége ügyében több kérvényt is benyújtottak császárpárti rokonaikkal szemben a fejedelemhez, az idősebb Dulóné pedig szintén valami birtokügyben kérte Rákóczi pártfogását.

1705. A következő hadiévben tudomásunk szerint Károlyi Sándor (immár harmadik) dunántúli hadjáratában esett el az első rangosabb kuruc tiszt. Károlyi ekkor mindössze néhány hetet töltött el az országrészben: február 20-i átkelése után már március 31-én, Balatonkiliti mellett vereséget szenvedett Siegbert Heister tábornagtól, s ő maga és tisztjeinek többsége is fejvesztve menekült át Paks térségében a Duna–Tisza közére. Pedig Kilitinél, az éjszakai rajtaütésben csak kevesen estek el, Károlyi seregének zöme fővezérétől és tisztjeitől elszakadva Somogyba menekült. A Balatont délről megkerülve Jánosháza térségébe vergődtek, s április 5-én itt ütköztek meg Pálffy János tábornokkal. A kurucok rangidős vezére **Ibrányi László** ezredes volt, aki vagy elesett, vagy sebesülten fogságba esett, és röviddel később sebeiben elhunyt. Pálffy még Jánosházán el is temettette. Sorsáról néhány hétig bizonytalan hírek érkeztek a kuruc hadvezetéshez: Károlyi Sándor és Bercsényi Miklós is úgy értesült, hogy fogságba esett, s április végén még a felesége is a kiváltását kérte Rákóczitól. Május elején már a fejedelmi udvarban is tudtak haláláról, nővérét, Ibrányi Annát azonban még május közepén is azzal biztatták, hogy életben van. (Károlyi Sándor gondosan lajstromozott iratai között szerepelt egy jelentés, amelyet Ibrányi egyik katonája tett ezredesének elestéről és a jánosházi harcról, az a fontos dokumentum azonban elveszett.) Pályafutása tipikus nemesi karrier volt. Ősi, Szabolcs vármegyei birtokoscsaládból származott, amely a reformáció idején Kálvin hitére tért. Valamikor az 1650-es években született Ibrányi Ferenc és Dessewffy Klára gyermekeként. Apját kisgyermekként elveszítette (1659), édesanyja ezt követően nőül ment báró Barkóczy Istvánhoz, akinek hatására a család katolizált. Miután mostohaapja (1679) és édesanyja (1680) is elhunyt, fiatalon Thököly Imre híve lett. 1684-ben kuruc ezereskapitány, két évvel később viszont már császári ezredes a török elleni háborúban. Ennek ellenére később többször is zaklatták thökölyanus múltja miatt: megjárta Caraffa tömlöcét, majd az 1697. évi hegyaljai felkelés idején újra letartóztatták, de mindkét alkalommal különösebb bántódás nélkül szabadult. 1701-ben őt is azzal gyanúsították, hogy részt vett a fiatal Rákóczi szervezkedésében, 1703 nyarán mégsem sietett csatlakozni hozzá. Ibrányi várába zárkózott, s csak Kisvárda meghódolása után, augusztus elején tért a fejedelem hűségére. Újra ezereskapitány lett: jobbára saját Tisza menti birtokairól toborzott magának egy lovasezredet. Szinte mindvégig Károlyi Sándor alárendeltségében harcolt. Jól jellemzi a kor változó viszonyait, hogy halálhíre egykori urához, Thököly Imréhez is eljutott, aki akkor már török földön ette a száműzetés keserű kenyerét, s neki magának is csak hónapjai voltak hátra. Megrendülten vette a tájékoztatást, és részvételi levélben érdeklődött egykori híve özvegyének és árváinak sorsa felől. Ibrányi Lászlót első feleségétől, Bélaváry (Belleváry) Évától született gyermekei (Miklós, Ferenc, Julianna, István és László), második neje, fügei Csathó Judit és mostohafia, Nyakas György, valamint már említett nővére, özvegy Vay Ábrahámné Ibrányi Anna gyászolta. Rákóczi Ramocsaházy Györgyöt nevezte ki az árvák gyámjává, akik közül Juliannát a kassai orsolyiták gondjaira bízta. Özvegye Rákóczihoz folyamodott, hogy mostohagyermekai adják ki számára az

őt megillető javakat, első férjétől származó fia, Nyakas György számára pedig mentességet kért a zsoldosállítás terhe alól. Csathó Judit és az árvák között 1707-ben enyhült meg a viszony annyira, hogy a legidősebb fiú, Ibrányi Miklós kiadja mostohaanyjának az őt megillető javakat. A szabadságharc utolsó éveiből Miklósnak több levelét is ismerjük, amelyben birtokai aránytalan terheléséről panaszkodik Károlynak, 1709-ben azt írta, hogy inkább katona lesz, és apjához hasonlóan kész levágtatni magát, mint hogy odahaza adózzon elpusztult birtokai után. A háború és a pusztító pestisjárvány idején embert próbáló feladat volt a család és a gazdaság irányítása, ami fokozott terhet jelenthetett egy elárvult, tapasztalatlan fiatalember számára. Ibrányi Miklósból ugyan nem lett katona, de később öccsei közül István és László is kardot kötött, s a második világháborúig bezárólag a neves történelmi család minden nemzedékéből követte valaki a kuruc ősapa nyomdokait. Ibrányi László emlékét leszármazottain kívül ma már egész alakos szobra is őrzi egykori birtokán, Ibrány városában.

Nem egészen két hónappal Ibrányi halála után, Törökszentmiklós mellett vesztette életét Károlyi másik ezereskapitánya, **Nyíri András**. Ő is azok közé tartozott, akik a balatonkiliti vereség után csapataik hátrahagyásával menekültek át a Dunán, a fejedelem ezért a Károlyi-ezred parancsnokával, Gencsy Zsigmonddal együtt letartóztatta. Egy jó hónapig Egerben raboskodtak, Rákóczi végül őt engedte először szabadon. Hűségét és vitézségét azonnal bizonyíthatta is, mivel a rác határőrök a Nagykunságban portyázva Kunhegyes és Madaras felprédálása után épp gazdag zsákmánnyal indultak haza, amikor Károlyi Sándor ellenük vezényelte csapatait. Amíg a tábornagy a gyalogsággal erőltetett menetben igyekezett a rácok nyomába, addig a Bóné András és Nyíri András vezette lovasság előrenyargalt, és május 24-én Törökszentmiklós térségében utolérte az ellenséget. A rácok a zsákmánnyal rakott szekerekkel elsáncolták magukat és egész éjjel szívosan védekeztek az ellenük indított rohamokkal szemben, hajnalban pedig nyílt harcot vállaltak, amelyben Nyíri lösebet kapott és meghalt, mire a kuruc lovasság visszahúzódott, hogy bevárja Károlyi gyalogságát. (Károlyi Sándor ekkor már csak egyórányi járásra volt csapataival, így továbbsietve Békésszentandrásnál még aznap délelőtt ismét beérte a rácokat, s a Körösön való átkelés közben megharcolt velük, győzelmet aratott, és a zsákmányt is visszaszerezte.) Az eseményről a korabeli kuruc hírlap, a latin nyelvű Mercurius Veridicus is beszámolt, külön megemlékezve Nyíri ezredes haláláról. Nyíri testét hazavitték a közeli Sárrétudvariba, s a református templom körül lévő temetőben helyezték végső nyugalomra. A család a szatmári Csengerből származott, Nyíri András édesapja, Nyíri István katonai érdemekért szerzett címeres nemeslevelet még III. Ferdinándtól. András valamikor a századfordulón nősült Udvariban: Bodó János helybeli birtokos leányát, Katalint vette feleségül, s oda is költözött, Ferenc nevű fiuk 1699-ben, Sámuel 1700-ban született. Nyíri András apja nyomdokait követve katonának állt, és a spanyol örökösödési háború első éveiben zászlótartóként harcolt a franciák ellen Pál Deák huszárezredében. Újoncozni küldték haza 1703-ban, de mire megérkezett, már kibontakozott a szabadságharc. 1704 elején ő is kurucnak állt, és lovas ezredesi kinevezést nyert Bercsenyi Miklós főgenerálistól. Talán az ő családjáról tudjuk a legtöbbet: egy öccse vele együtt harcolt Szentmiklósnál, s az ütközet hírért ő vitte meg a debreceni bírónak. A fejedelem öt nappal a halála után már birtokadományban

részesítette özvegyét, Bodó Katalint és árváit. A család később is Udvariban lakott, ismereteinket jórészt abból a vallatási jegyzőkönyvből meríthetjük, amelyet 1743-ban András fiának, Sámuelnek a nemességéről és származásáról rögzítettek. Ekkor még özvegye is élt. A tanúk beszámoltak a nevezetes armálisról, a család csengeri eredetéről, Nyíri András katonáskodásáról, haláláról és temetéséről. Azt is megtudhatjuk, hogy Nyíri megözvegyült édesanyja is Udvariba költözött, s még az 1720-as években is élt (más forrás szerint őt Tóth Ilonának hívták). A gyermekek közül Ferencet és Sámuelét ismerjük név szerint, s volt még egy ismeretlen nevű testvérük is. A több árvára való tekintettel kapta meg özvegy Nyíri Andrásné Gyulay Ferenc császári ezredes egyik faluját Rákócztól. A családdal lakott Nyíriné Bodó Katalin kiskorú húga, Bodó Judit is, aki vallomásában még arra is kitért, hogy sokszor aludt egy ágyban sógorának édesanyjával, s így gyakran hallott tőle a család régmúltjáról. (Megkapó adat a korabeli családi életről és lakáskultúráról: a népes nemesi famíliában a feleség kishúga és a férj édesanyja egy fekvőhelyre szorult.) Nyíri András utódai terebélyes családfát alkotnak, több leszármazott ma is Sárrétudvariban él, ahol a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából a református templom kertjében az elesett kuruc ezredes is méltó emlékművet kapott.

Már az eddigi példák esetében is láthattuk, hogy olykor még a magasabb rangú tisztek elestének körülményeit sem ismerjük pontosan. Néhány esetben az időpont és a helyszín tekintetében is csak hozzávetőleges adataink vannak. **Újlaky András** ezereskapitányról például csak annyit tudunk, hogy valamikor 1704 második vagy 1705 első felében esett el. Ő Károlyi Sándor első dunántúli hadjáratának idején csatlakozott a kurucokhoz, korábban Pest-Pilis-Solt vármegye esküdtje, majd 1703 augusztusától a megye „zsoldosainak” kapitánya volt. Utóbbi tisztsége lényegében a mindössze kéttucatnyi lovasból álló megyei rendfenntartó erő parancsnokságát jelentette, csapatát azonban október végén kiegészítették a kurucok elleni védekezés miatt, s feladata a dunai átkelők ellenőrzése lett, sőt a folyón cirkáló hajók is az ő felügyelete alá kerültek. 1704 elején katonáival együtt csatlakozott Károlyi Sándorhoz, akinek január 23-án már az ezredesi kinevezést köszönte meg levelében. Mezei lovasezredéről mindössze annyit tudunk, hogy létszáma állítólag még a 400 főt sem érte el, egyetlen név szerint ismert tisztje pedig az a Jánosy Pál főhadnagy volt, aki fél évvel korábban még a kis megyei csapat tizedeseként szolgált alatta. Károlyi hadjáratának végnapjaiban Székesfehérvár alól, szinte az utolsó pillanatban sikerült visszavonulnia a Duna–Tisza közére, csapatainak zöme pedig eloszlott, illetve meghódolt Heisternek. További sorsát nem ismerjük, de az ellenség oltotta ki életét, mert bő egy évvel később özvegye, Kubinyi Magdolna „ura meritumit [érdemeit] és elessését előhozván”, a Pest megyei Galgamácsa kincstári birtokrészét kérte magának és gyermekeinek adományba, illetve akár bérleményként is. (Mivel a család eleve is birtokolt Galgamácsán, talán ott is laktak, úgy tűnik, hogy az özvegy saját birtokait szerette volna kikerekíteni.) A fejedelem 1705. július 16-án az ország további rendelkezéséig kiutalta a kért falurészt, de a kérvény iktatókönyvi válasza mellett 1706. február 16-i keltezéssel már a visszaadását elrendelő parancsra utaló megjegyzés is olvasható. (Nem tudjuk, miért vették vissza a birtokot ilyen gyorsan, talán jogos tulajdonosai jelentkeztek, ez esetben kérdés, hogy kárpótolták-e valamiképp

Újlaky özvegyét és árváit.) Pest-Pilis-Solt vármegye 1709. február 8-án kiadott adójegyzékében a birtokos nemesek, armalisták és szabadosok között szerepel(nek) Ujlaky András árvája (vagy árvái) is két és fél dika után kirótt 3 forint 63 dénár adóval. A latin kifejezés rövidítése miatt nem derül ki, hogy egyes vagy többes számról van-e szó, a szatmári béke utáni időből csak Pál nevű fiát említik forrásaink. Az a tény, hogy 1709-ben nem az özvegyet említik, hanem a még kiskorú árvá(ka)t, amellet szól, hogy addigra már Kubinyi Magdolna is elhunyt, a családtörténeti irodalomban is 1705-ből szerepel róla az utolsó adat.

Újlakyhoz hasonlóan **Hatvani Szabó András** alezredesről is csak annyit tudunk, hogy valamikor 1704–1705 folyamán esett el a császáriakkal (talán a budai rákokkal) vívott harcok egyikében. Fiatalember volt, apjával, Szabó Máté hatvani postamesterrel együtt már 1703-ban csatlakozott a kurucokhoz, és egy lovasezredet szerveztek Pest-Pilis-Solt, Heves és Nógrád vármegyéből. Ennek az alakulatnak lett apa és fia az ezredese, illetve alezredese. Főként Pest előterében csatáoztak a budai és pesti császári helyőrség portyázóival, s még a Csepel-szigetre is átkeltek, ahonnan egy alkalommal elhajtották a bécsi Udvari Haditanács elnökének, Savoyai Eugén hercegnek a ménesét. Az ezredet Rákóczi 1705 nyarán egy fiatal dunántúli nemesnek, a később nagy hírre kapott Bezerédj Imrének adományozta, Szabó Máté pedig nyugalmasabb helyi alkalmazást nyert: hatvani főkapitány, egy rövid átmeneti időre pedig szolnoki parancsnok lett. Hatvani főkapitányi kinevezése 1705. július 28-án kelt, s a kinevezési okmányban Rákóczi „az haza szolgálatjában elesett fiának, néhai Szabó Andrásnak” érdemeiről is megemlékezik. Tizenegy nappal korábbról ismerjük az ezred létszámkimutatását, s akkor az alezredesi poszt már betöltetlen volt, a második sereget pedig a néhai alezredes századaként említik. (Ebben az időben az ezredek első három századát gyakran még maguk a törzstisztek vezették: az ezredes az első, az alezredes a második, az őrnagy pedig a harmadik élén állt századparancsnokként, s természetesen mindkét tisztségükért felvették a zsoldot.) Pedig Rákóczi már hetekkel korábban, június 2-án kinevezte utódává Gyulay Jánost, végül azonban nem ő, hanem Kókai Márton foglalta el a posztot. Szabó Andrásról az utolsó adatunk 1704. szeptember elejéről való, amikor apjával együtt egy hatvani pince átengedéséért folyamodott Rákóczihoz, ezt a bejegyzést azonban áthúzták a fejedelemhez benyújtott kérelmek iktatókönyvében. Ezek szerint 1704 szeptembere és 1705 májusa között halt hősi halált. Feleségét, Füstös Rozáliát már 1703 végén elveszítette, gyermekei közül pedig Gábor (1700) és András (1703) születését, valamint László halálát (1700) jegyezték be a hatvani római katolikus anyakönyvbe. (Figyelemre méltó adat, hogy Gáborka keresztelése és a kis Laci temetése az anyakönyv szerint azonos napon történt.) Úgy tűnik tehát, hogy két árvát hagyott édesapjára, édesanyjáról azonban nincs adatunk. Egy későbbi nemességvizsgálatból ismerjük Mihály nevű testvérét. Szabó Máté – aki a mátraverebélyi kegytemplom újjáépítőjeként is megérdemli figyelmünket – 1709 késő őszén meghódolt a császáriaknak. A kurucok még körülbelül háromnegyed évig tartották ellenőrzésük alatt Pest és Heves megye jelentős részét, a labanccá lett Szabó család birtokait így elkobozták. Egy jelentés azonban megemlíti, hogy a zár alá vett javak között Szabó Máté kis unokáját illető birtokrész is van, akinek megkárosítása nem lenne méltányos. Szabó Andrásnak legalább az egyik kisfia tehát

megérte a szabadságharc végét, hogy az akkor tomboló pestisjárványt is túlélte-e, és ha igen, mi lett a későbbi sorsa, azt egyelőre nem ismerjük.

Az 1705. évi hadjárat utolsó nagy csatája Zsibónál történt november 11-én. Rákóczi itt próbálta megállítani Louis Herbeville marsall Erdély felmentésére igyekvő főserégét. A félig elkészült sáncok között vívott küzdelem a kurucok vereségével zárult, s Erdély nagy része átmenetileg császári kézre került. A csatában esett el **Szappanos István** gyalogos ezereskapitány. Származásáról, előéletéről semmit sem tudunk, akik füleki származásáról és thökölyanus múltjáról írnak, azok vagy Szappanos Mihállyal keverik össze, vagy minden alap nélkül vélelmezik kettőjük rokoni kapcsolatát. Mihály csak 1705-ben tért haza török földről, István azonban már 1703 nyarán vagy kora őszén csatlakozott a kurucokhoz. Gyalogezredet szervezett, szeptember végén vagy október elején megsebesült, még december elején sem épült fel teljesen. Ekkor Belényes vidékén állomásozott csapataival, november 18-án a rácok támadásakor is helytállt, bár a várost az ellenség felégette és kifosztotta, a várat sikerült megtartania: „Mikor a rác reánk jött ide, mindezve talám harmincadmagammal voltam, de mégis 25 esett el benne” – írja 1703. december 3-án Gyulay Jánosnak. Később a Biharnál elesett Székely Mózes hajdúinak maradéka is az ő regimentjébe került Gesztesi György vicekapitánnyal együtt. Ezek az adatok azt valószínűsítik, hogy Bihar megyei lehetett, talán Váradról ment a kurucok közé. 1705-ben a mezőtúri sánc, majd a szolnoki vár őrségét erősítette hajdúival. Halálának körülményeit nem ismerjük, Rákóczi egy jó hónappal a csatavesztés után már ezredének utódlásáról intézkedett, s ekkor írta idősebb Barkóczy Ferenc lovassági tábornoknak, hogy „Szappanos kapitányunk Zsibónál tette le életét”. Károlyi Sándor, úgy tűnik, csak késve értesült Szappanos István haláláról, s őt javasolta a Zsibó utáni zűrzavaros időszakban veszélyeztetettnek gondolt huszti vár őrségének élére. A fejedelem e javaslat kapcsán elismerően ír a néhai ezredesről: „Szappanos István – úgy tudjuk – elesett, másként alkalmatosnak ítéltük volna lenni a huszti praesidiumban.” Rákóczi tehát elégedett volt a szolgálatával, erélyes és megbízható tisztnek tartotta. Nem tudjuk, volt-e családja, volt-e, aki megsirassa és nevét továbbörökítse.

A zsibói csatát követően, az 1705 végi erdélyi harcokban esett el egy másik alig ismert kuruc törzstiszt, **Petneházi Nagy György** is. Róla még Szappanos Istvánnál is kevesebb adatunk van. A kuruc hadsereg első mustrakönyvében találkozunk vele először: 1704. szeptember 12-én már Pongrácz György lovas-ezredének vicekapitánya volt, s a bejegyzés szerint Petneházáról származott. (Hogy csakugyan a nyírségi Petneházán lakott vagy született volna, nem tudjuk megerősíteni, lehetséges, hogy családnéve vagy családnévvé vált előneve alapján írták be a származási, illetve lakhelyére utaló adatot a hadiszemle során.) Nem sokkal a halála után, 1706. január 6-án Orosz Pál generális elismeréssel írt róla a fejedelemnek: szerinte Pongrácz helyett „szegény Petneházi, míg élt, a’ viselte gondját” a regimentnek, maga Pongrácz György „nem arra való” volt. (Az ezredes hamarosan tényleg kancelláriai titkár lett, s ezredét Jósika Dániel báró kapta meg.) Rákóczi az elesett Petneházi (Nagy) György utódlásáról 1706. január 3-án gondoskodott: egyik korábbi hadsegédét, Gyulay Jánost nevezte ki a helyére. (Vele fentebb Szabó András kinevezett utódként is találkoztunk már, de azt a beosztást végül nem foglalta el. Jellemző, hogy efféle források alapján

vagyunk kénytelenek felvázolni olyan tényeket és eseményeket, amelyekről érdemi információval nem rendelkezünk. Gyulay János nem sok szerepet játszott a szabadságharc hadműveleteiben, de két alezredes hősi halálához is támpontot jelent az ő kinevezési okmánya.) Utolsóként ismét Rákóczi egyik rendelkezését idézhetjük az elhunyttal kapcsolatban, s ez már családi háttéréről is elárul valamennyit: a fejedelem 1706. január 1-jén arra utasította az Erdély védelmével megbízott Károlyi Sándor tábornagyot, hogy „Petneházy Ferencnek Bethlennél elesett Petneházy György nevű atyjafiának jószágát Pongrácz kapitánnyal adassa meg”. Hogy atyafiság alatt itt testvért, féltestvért vagy távolabbi rokont kell-e érteni, az nem derül ki. Az alezredes halálának körülményeiről is ez a forrás említi a legtöbbet: Bethlen váránál esett el. Rákóczi Zsibó után csak lassan hagyta el Erdélyt, nem szerette volna, ha fejvesztett menekülésnek tűnik a visszavonulása, éppen ezért Bethlen várában például november 14-től 16-ig három napot töltött. Nem sokkal utóbb, november 25-én Károlyi már arról tett jelentést, hogy a vár császári kézre került. Pongrácz György november 30-án a Bethlentől északnyugatra fekvő Rogozról írt levelében név nélkül ugyan, de még élőként említi vicekapitányát. Petneházy tehát ezt követően, valamikor december folyamán vesztette életét Bethlen közelében, egy pontosan nem ismert harci cselekmény során. Felesége és gyermekei bizonyára nem maradtak, hiszen javaiért fivére vagy távolabbi rokona jelentkezett.

Források és irodalom

- Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei, kiad. Szalay László. [Thaly Kálmán előszavával], Pest, 1865, I–II. (*Magyar Történelmi Emlékek, IV–V.*) – Ehhez jelentős kiegészítést közöl Pásztor Lajos: *Károlyi Sándor önéletrajzána ismeretlen részlete. 1698–1703*, Magyar Könyvszemle, 69. (1945) 99–121.
- Archivum Rákóczián. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első oszt.: Had- és belügy. II. oszt.: Diplomacia. III. oszt.: Írók. II. *Rákóczi Ferenc művei*. [A forráskiadvány-sorozat több mint kéttucatnyi kötetének részletes címléírásától itt eltekintünk.]
- A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*, V. köt., II. *Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707*, s. a. r.: Géresi Kálmán, Bp., 1897.
- Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc a hadvezér*, Bp., 1934.
- Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. Tizenharmadik rész. II. *Rákóczi Ferenc nemzeti fölkelése. 1701–1714*, Bp., 1941.
- Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710*, összeáll., bev. és jegyz.: Esze Tamás, Bp., 1955.
- Gottreich László: *A bihari nép harca 1703–1704-ben*, Hadtörténelmi Közlemények, új foly. 2. (1955) 3–4. sz. 91–133.
- Mercurius Veridicus 1705–1710*. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása Kenéz Győző fordításával, Benda Kál-

- mán bevezetőjével. [Bp.], 1979 (Bibliotheca Historica)
– Vö. az elektronikus változattal: <https://epa.oszk.hu/00900/00904/>
- Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*, I. 1703–1705. Közzéteszi: Magyarai András, II. 1707–1708. Közzéteszi: Demény Lajos, Magyarai András, Bukarest, 1983–1985.
- Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban*, közreadja: Bánkúti Imre, Bp., 1996, I–II. köt. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 2.)
- Mészáros Kálmán: *Adalékok a vajai Ibrányi család történetéhez és Ibrányi László kuruc ezredes életrajzához*, in: *Rákóczi-kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából*. 1996. október 25. szerk. Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter, Vaja, 1997, 65–80.
- Seres István: *A Szarvas környéki folyami átkelők katonai szerepe és a szarvasi vár helyreállításának terve a Rákóczi-szabadságharc idején*, in: *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 21. Szerk. Grin Igor, Békéscsaba, 2000, 237–261.
- Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.)* s. a. r. [bev., kieg. jegyz., bibliográfia és mutatók]: Mészáros Kálmán, Bp., 2003.
- Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*, s. a. r., kieg. és előszó: Mészáros Kálmán, Bp., 2005, 510 o. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.)
- Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. *Első kötet (1698–1711)*, közreadják: Fogarassy Zoltán, Kovács Ágnes, szerk., jegyz. és mellékl.: Kovács Ágnes, Debrecen, 2011.
- Acta Rákóciana – A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai*, szerk.: Laczlavik György, készítették: Avar Anton, Laczlavik György, Mészáros Kálmán, a mustrakönyveket feldolg. Mészáros Kálmán, fotók: Czikkelyné Nagy Erika (Arcanum, 2011, DVD-ROM)
- Mészáros Kálmán: *A kuruc ezereskapitánytól a Horthy-kori huszárság felügyelőjéig. Katonaportrék az Ibrányi család történetéből*, in: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*, szerk. Kincses Katalin Mária és Illésfalvi Péter, Bp., 2019, 316–330.
- Nyíri Kálmán: *Emlékeimhez* [Megemlékezés és forrásközlés Nyíri András (†1705) kuruc ezredesről és utódairól.] in: *Udvari kalendárium 2002*, Sárrétudvari, 2001, 108–118.

Tüskés Gábor

Rákóczi kegyelemtana

A kegyelem – a bűn/bűnbánat/bűnhődés gondolata mellett¹ – II. Rákóczi Ferenc fő önéletrajzi művének, az *Egy bűnös vallomásának* (eredeti címén *Confessio peccatoris*, a továbbiakban *Confessio*) másik vezérmotívuma.² A kifejezés nagyszámú előfordulása az életrajzi és a meditatív részekben egyaránt szembevetendő. A topikus használat és variatív ismétlés – mint például „kegyelmed révén”,³ „növelj kegyelmedet”,⁴ „megerősítetted őt kegyelmeddel”⁵ – mellett a fogalom változatos összefüggésekben jelenik meg. Vonatkozásba lép más teológiai tartalmakkal, mint például az irgalom és az igazságosság, reprezentatív szövegalkotó és strukturáló szerepet tölt be, s további motívumokkal együtt felerősíti az elbeszélés metafizikai dimenzióját. Rákóczi többször előadja a kegyelemmel, a kegyelem, bűn, szabad akarat és üdvözülés viszonyával kapcsolatos megfontolásait. A mű egyik hangsúlyos helyén, a III. könyv végén, a munkáját érintő lehetséges bírálatokkal szembeni védekezés keretében összegzi felfogását a hatékony kegyelemről, s megismétli véleményét kegyelem és szabad akarat viszonyáról.

Ismeretes, hogy a *Confessio peccatoris* fő műfaji mintájának, Szent Ágoston (Augustinus) *Vallomásainak* (*Confessiones*) egyik eszmei alapjaként és rendezőelvéként az egyházatya saját korábbi felfogásától eltérő, 397 körül kidolgozott, új kegyelemtana szolgált, s a III. könyv végén Rákóczi kifejezetten hivatkozik Augustinus *Confessiones*ére. Mindez kellően indokolja a kegye-

¹ Ehhez ld. Tüskés Gábor, *A bűn fogalma és retorikája a Confessio peccatorisban*, Irodalomtörténeti Közlemények 123 (2019), 415–432.

² A *Confessio peccatoris* használt kiadása: *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes Principis Christiani*. E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis editio Commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapestini, Bibliopolium Academiae Hungaricae, 1876. (A továbbiakban CP + lapszám.) Összevetésként felhasználtam a *Confessio peccatoris* szövegének Juhász László által készített, Kenéz Győző és Érszegi Géza által javított, Dénesi Tamás által digitalizált, részben ellenőrzött átírását, valamint az eredeti kézirat mikrofilmjéről készített elektrosztatikus nagyítást, melynek egy példánya az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivumában található. A *Confessio* magyar szövegét Szepes Erika fordításában a következő kiadásból idézem, néhány esetben apró korrekcióval: Rákóczi Ferenc, *Vallomások*, szerk., jegyz., utószó Hopp Lajos, ford. Szepes Erika, Pécs, Alexandra, [2003], változatlan utánnymás 2019 (a továbbiakban: Vall. + lapszám; 1. kiadás: Budapest, Szépirodalmi, 1979 [Magyar Remekírók]). – Ez az írás *A kegyelem fogalma és elmélete II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris című művében c.*, az Antikvitás & Reneszánsz c. folyóiratban megjelenés alatt álló tanulmányom rövidített, a latin nyelvű idézeteket mellőző változata.

³ CP 3; Vall., 9.

⁴ CP 4; Vall., 10.

⁵ CP 6; Vall., 11.

lem fogalmának, funkcióinak, koncepciójának, retorikájának és referenciális kereteinek vizsgálatát a *Confessió*ban. Célom, hogy feltárjam Rákóczi kegyelemfelfogását, meghatározzam e felfogás kapcsolatát Augustinus elméletével, s választ keressek a kérdésre, hogyan viszonyulnak Rákóczi nézetei a janzenizmus központjának számító Port-Royal környezetében megfogalmazott kegyelem-koncepciókhoz. Mivel a Port-Royal körüli viták egyik súlypontja a kegyelemtan volt, a vizsgálat közelebb vihet a „janzenista volt-e Rákóczi?” kérdés pontosabb megválaszolásához, egyben segíthet megérteni a *Confessio* teológiai, spirituális reflexióit. Kiinduló tézisem, hogy a grosbois-i kamalduli kolostorban 1716 karácsonyán írni kezdett és Rodostóban 1720-ban befejezett *Confessio peccatoris* egy egzisztenciális határhelyzetben keletkezett mű, amikor Rákóczi eltávolodott a világtól és saját korábbi életétől, s megtapasztalta a lét ajándék voltát. A mű a modern önéletrajz korai példája, egy személyes mitológia megteremtési kísérlete, melyben a kegyelem fogalma és elmélete a retrospektív elbeszélés vallási értelemkereső eljárásainak keretébe illeszkedik.

Fogalomhasználat, tipológia, funkciók. A kegyelem alapvető sajátossága Rákóczi szerint az, hogy Isten adja, s az ember az, aki kéri vagy segítségül hívja.⁶ Rákóczi kéri, hogy műve olvasói is részesüljenek a kegyelemben.⁷ Ritkábban Krisztus,⁸ a keresztség⁹ vagy „jóságod” kegyelmét¹⁰ említi, másutt a keresztségben adott kegyelemről ír.¹¹ Csupán egyszer, a hegyaljai felkelés idején történt Bécsbe menekülése kapcsán említi a császár kegyelmét, melyhez a folyamodást Kinsky gróf javasolta neki.¹² Másutt arról ír, hogy az uralkodó az, aki szétosztja Isten kegyességét és irgalmát a földön.¹³

Nagy változatosságot mutatnak a kegyelem típusai és tulajdonságai. A kegyelem lehet sajátos, ¹⁴ természetfölötti, ¹⁵ különleges, ¹⁶ szellemi, ¹⁷ első, ¹⁸ hatalmas, ¹⁹ mérhetetlen, ²⁰ ingyenes, ²¹ belső ²² vagy hathatós. ²³ Az utóbbi jelző kétszer többes számú jelzett szóhoz kapcsolódik, másutt előkészítő kegyel-

⁶ CP 161; Vall., 133.

⁷ CP 154; Vall., 127.

⁸ CP 194; Vall., 160.

⁹ CP 193; Vall., 159.

¹⁰ CP 361; Vall., 297.

¹¹ CP 218; Vall., 178.

¹² CP 61; Vall., 56.

¹³ CP 163; Vall., 134.

¹⁴ CP 164; Vall., 136; CP 282; Vall., 234.

¹⁵ CP 167; Vall., 138.

¹⁶ CP 193; Vall., 159.

¹⁷ CP 198; Vall., 163.

¹⁸ CP 253; Vall., 207.

¹⁹ CP 309; Vall., 256.

²⁰ CP 199; Vall., 163.

²¹ CP 344; Vall., 284.

²² CP 379; Vall., 312.

²³ CP 379; Vall., 312; CP 380; Vall., 312.

mekről ír.²⁴ A kegyelemnek Rákóczi szerint vannak fokozatai;²⁵ lehet valóban nagy;²⁶ lehet nagyobb, mint azt gyarlósága megérdemelte,²⁷ lehet gazdagabb és hathatósabb,²⁸ és lehet az ember által kiérdemelt kegyelem, mely a testet alárendelte a léleknek, s az ember számára elegendő.²⁹ A felsorolt típusok és tulajdonságok jelzik a kegyelemről folytatott korabeli viták ismeretét, de Rákóczi nem határozza meg pontosan a használt fogalmakat, s következetesen tartózkodik terminológiai kérdések tárgyalásától.

A kegyelem természetét, működését, megtapasztalását és funkcióit a legkülönbébb élethelyzetekben ábrázolja. A helyzetek túlnyomórészt a saját életének eseményei, de néhány esetben más személyekre is vonatkoztatja a fogalmat. A kegyelemmel kapcsolatos megállapítások kivétel nélkül utólagos értelmezések, és Rákóczi írás közben alkotott felfogására engednek következtetni. Megállapításai részben általános jellegűek, részben konkrét helyzetekhez kapcsolódnak, részben ezektől elvonatkoztatott, egyetemes érvényűnek szánt lelki, erkölcsi tartalommal rendelkeznek.

A *Confessió*ban Rákóczi számos különféle, rendszerint pozitív szerepet tulajdonít a kegyelemnek: így például használ,³⁰ megvilágosít és megerősít,³¹ megvigasztal,³² megszabadít a test börtönéből,³³ Isten magához von vele.³⁴ Csupán elvétve fordul elő, hogy szerepe első pillantásra negatív, amikor például Isten bajokat küld általa,³⁵ vagy amikor Rákóczi állítja, hogy a korábbiánál nagyobb szorongatása is a kegyelem műve volt.³⁶ A tágabb szövegkörnyezet azonban ezeket a helyzeteket is a kegyelem pozitív eredményt hozó működésekként értelmezi. A fogalmat Rákóczi néhány esetben az íráshelyzetre vonatkoztatja: fő célja a műben az, hogy elmondja Istennek szakadatlanul feléje árasztott kegyelmét,³⁷ s kéri őt, növelje azt, hogy folytassa az emlékezést a múltira.³⁸ Kéri továbbá, hogy amit ír, szolgálja Isten dicsőségének növelését, s munkája legyen a kegyelem műve.³⁹ A kegyelem segítségét említi a „most”, azaz a francia udvarban vele történő dolgok leírásában és az 1719. évi törökországi események elbeszélésében.⁴⁰ Másutt hangsúlyozza, Isten kegyelme révén

²⁴ CP 362; Vall., 298.

²⁵ CP 362; Vall., 298.

²⁶ CP 6; Vall., 12.

²⁷ CP 321; Vall., 265.

²⁸ CP 194; Vall., 160.

²⁹ CP 198; Vall., 163.

³⁰ CP 37; Vall., 37.

³¹ CP 245; Vall., 201.

³² CP 326; Vall., 269.

³³ CP 341; Vall., 282.

³⁴ CP 260; Vall., 213.

³⁵ CP 321; Vall., 265.

³⁶ CP 69; Vall., 62.

³⁷ CP 10; Vall., 14.

³⁸ CP 4; Vall., 10.

³⁹ CP 77; Vall., 69.

⁴⁰ CP 189, 314; Vall., 189, 260.

vezette be azon dolgok ismeretébe, amelyekről írt.⁴¹ A bővebb kegyelem kérése,⁴² a kegyelem segítségül hívása,⁴³ az érte való köszönetmondás⁴⁴ és Isten dicsőítése a kegyelemért⁴⁵ többször ismétlődik.

A kegyelmet kizárólag Isten adja;⁴⁶ ő az, aki az embert a kegyelemre méltatja,⁴⁷ feléje árasztja azt,⁴⁸ s annak mértékét jobban ismeri nála.⁴⁹ A kegyelmet az ember ingyen kapja,⁵⁰ de Rákóczi egy helyütt azt írja, hogy a szégyen türelmes elviselésével kiérdemelhető.⁵¹ Hangsúlyozza, hogy a kegyelem nagyobb volt, mint gyarlósága megérdemelte volna;⁵² Isten nem mindig egyformán adta neki a kegyelmet, melynek kiérdemlésére nem törekedett.⁵³ Rákóczi szerint tehát bizonyos esetekben az emberi törekvés és érdem is szerepet játszhat a kegyelem elnyerésében. Többször kiemeli méltatlanságát a kegyelemre,⁵⁴ és a visszaélést vele.⁵⁵ Egy helyütt arról ír, látja, mivel tartozik a neki adott hatalmas kegyelemért.⁵⁶ A hit Rákóczi szerint Isten kegyelme, amit a keresztyén ember a keresztségben szerez meg.⁵⁷ A kegyelem néha más lelki tényezőkkel is együttműködhet: az 1718. évi törökországi eseményeknél például arról ír, hogy a kegyelem és az Istenbe vetett bizalom segítségével elméje elűzte a magányt, a bizalmatlanságot, a türelmetlenséget és a veszélyt.⁵⁸

Közvetve a kegyelemnek tulajdonított kivételes jelentőséget húzza alá Rákóczi a kegyelem hiányának ismételt említésével. Nélküle élni szerinte rosszabb a halálnál.⁵⁹ A kegyelem hiányának és gyermeki korának tulajdonítja, hogy korábban nem tárta föl Istennek gyötrelmeit és kínjait,⁶⁰ s nélküle nem képes elég fájdalmat érezni a bűnös elképzelésekkel töltött idő miatt.⁶¹ Kegyelem nélkül az ember nem képes jól tenni,⁶² nem tud lemondani az ünneplések keresésé-

⁴¹ CP 91; Vall., 80.

⁴² CP 77; Vall., 68.

⁴³ CP 161; Vall., 133.

⁴⁴ CP 5; Vall., 10–11.

⁴⁵ CP 5–6; Vall., 11–12.

⁴⁶ CP 85; Vall., 76.

⁴⁷ CP 82; Vall., 73.

⁴⁸ CP 34; Vall., 34.

⁴⁹ CP 37; Vall., 36.

⁵⁰ CP 356; Vall., 293.

⁵¹ CP 44; Vall., 42.

⁵² CP 321; Vall., 265.

⁵³ CP 43; Vall., 41.

⁵⁴ CP 38; Vall., 38; továbbá pl. CP 247, 254; Vall., 203, 208.

⁵⁵ CP 69; Vall., 62; továbbá pl. CP 167, 195, 317; Vall., 137, 160, 262.

⁵⁶ CP 309; Vall., 256.

⁵⁷ CP 167; Vall., 138; továbbá pl. CP 218; Vall., 178.

⁵⁸ CP 291; Vall., 241.

⁵⁹ CP 63; Vall., 57.

⁶⁰ CP 16; Vall., 19.

⁶¹ CP 45; Vall., 43.

⁶² CP 365; Vall., 300.

ről,⁶³ s nem tud megszabadulni a bűnöktől⁶⁴ és az öntetszelgés vágyától sem.⁶⁵ Kegyelem nélkül nő és táplálkozik az ember megrontott természete,⁶⁶ nélküle az ember nem képes megkülönböztetni az önszeretetet és a vágy megnyilvánulásait a cselekedetek valódi okaitól.⁶⁷ Kegyelem nélkül Rákóczi szerint Krisztus keresztjében és szenvedésében nem hihetett soha senki.⁶⁸

Nagy változatosságot mutatnak a kegyelemnek tulajdonított „adományok” a konkrét élethelyzetekben. Az I. könyv elején Rákóczi hangsúlyozza, Jézus kegyelme révén méltatta arra, hogy szívében megszülessen,⁶⁹ Isten ezzel erősítette meg, hogy megmaradjon hitében.⁷⁰ Gyermekkora ábrázolásában kétszer is összekapcsolja az el nem követett bűn és a kegyelem motívumát. Thököly Imre váradi elfogása kapcsán arról medítál, ha ő is ott lett volna mostohaapjával, és török fogságba esik, a mohamedán hit felvételére kényszerítették volna, s kegyelme révén Isten talán arra bírta volna, hogy az áttérés helyett a halált és a vértanúságot válassza.⁷¹ A csehországi tanulóévek alatt elkövetett két lopásának leírása után állítja, ha keresték volna nála az eltulajdonított tárgyakat, tettét letagadta volna. Utólag Isten irgalmának és kegyelmének tulajdonítja, hogy elfordította tőle „e rettenetes, nagy bűnre való alkalmat”.⁷² Ugyanerre az időszakra úgy emlékszik vissza, hogy a kegyelem révén mindenki szerette őt.⁷³

Tizenhatodik életévét Rákóczi végzetesnek tartja tisztaságára nézve, melyben addig a kegyelem őrizte meg.⁷⁴ Itáliai utazásának leírásában megemlíti, Isten kegyelmével és könyörületességével megmentette a nápolyiak erkölcsének romlottságától és a csábításoktól.⁷⁵ A bécsújhelyi börtönből történt sikeres szökésének elbeszélésében többször utal a kegyelem segítségére.⁷⁶ A szabadságharcról Rákóczi e munkában nem ír részletesen, de nagy valószínűséggel arra vonatkozik az I. könyv közepén „bűnei”-ről elmélkedve tett egyik megjegyzés. Eszerint a kegyelem révén meggyőződött róla: a haza szolgálatának vágya és az együttérzés a néppel inkább hajlamai kieléséből fakadt, mint az isteni igazság szeretetéből.⁷⁷ A szabadságharc utolsó évében Lengyelországba ment Rákóczi a *Confessio* szerint a „kegyelem segítségével” fogadta a szándékával ellentétes, váratlan közlést, mely szerint Károlyi Sándor

⁶³ CP 157; Vall., 129.

⁶⁴ CP 192; Vall., 158.

⁶⁵ CP 167; Vall., 138.

⁶⁶ CP 167; Vall., 138.

⁶⁷ CP 282; Vall., 234.

⁶⁸ CP 368; Vall., 303.

⁶⁹ CP 3; Vall., 9.

⁷⁰ CP 9; Vall., 14.

⁷¹ CP 12; Vall., 16.

⁷² CP 23; Vall., 25.

⁷³ CP 24; Vall., 26.

⁷⁴ CP 24; Vall., 26.

⁷⁵ CP 38; Vall., 37.

⁷⁶ CP 115, 125, 129; Vall., 92, 100, 104.

⁷⁷ CP 75; Vall., 67.

a Husztra meghirdetett országgyűlést Károlyba tette át.⁷⁸ A dél-lengyelországi emigrációban I. Péter cárral történt találkozója után Rákóczi hajón követte a San és a Visztula folyókon Jaroslawból Elbingába távozó uralkodót, s utólag a kegyelemnek tulajdonítja, hogy nem következett be a folyó sodrától elragadt hajója és az előtte haladó hajók összeütközése.⁷⁹ A Danckából Franciaországba vivő hajóút leírásában is a kegyelemnek tulajdonítja a megmenekülést „minden bajból”.⁸⁰

A franciaországi tartózkodás kapcsán Rákóczi a grosbois-i kamalduli kolostorba történt visszavonulásának leírásában használja a legtöbbször a kegyelem motívumát. Utólagos megítélése szerint a kegyelem révén vetette meg például barátai bíráló véleményeit elvonulásáról, s ez pótolta sok hiányosságát a „világi veszedelmek” ismeretében.⁸¹ A kamalduliaknál végzett húsvéti gyónással végbement „újjászületését” ugyanúgy a kegyelemnek tulajdonítja, mint azt, hogy Tessé marsallban társat talált magányához.⁸² Visszatekintve úgy véli, a könyvolvasást, melynek nagy szerepe volt az élete során előtte rejtve maradt dolgok megismerésében, a magány második évében a kegyelem segítségével folytatta.⁸³

A törökországi időszak első éveinek leírásában ugyancsak gyakori a kegyelem említése. Ennek tulajdonítja Rákóczi, hogy meg tudta őrizni nyugalma a megalázó helyzetben,⁸⁴ s a vezírral folytatott tárgyalását Isten akarata szerint intézte.⁸⁵ A kegyelemhez fohászkodik a görögkeleti keresztényekért, s hálát ad a törökországi tartózkodás közben kapott minden kegyelemért.⁸⁶ Visszatekintve a kegyelem művének tartja, hogy nem vágyott a fejedelemség után (!), s mindig tehernek tartotta azt.⁸⁷ A III. könyvben beszámol arról, milyen kellemetlenül érintették az elmélkedéseit ért bírálatok, melyekre válaszolni készült, később azonban indulatai lecsillapodtak, s a kegyelem révén jobbnak látta szelídebb módokhoz folyamodni, és megbeszéléseken megvilágítani a homályos szövegrészeket.⁸⁸ A III. könyv vége felé arról ír, hogy többet kapott és többre képes a kegyelem révén, mint udvarának tagjai.⁸⁹

A kegyelem lelki, erkölcsi hatásának említései konkrét helyzetektől függetlenül végigkísérik mindhárom könyvet. Így például a kegyelem elutasítani készlet sokféle dolgot,⁹⁰ bevezet Isten szavának ismeretébe, mérsékli gyarlósá-

⁷⁸ CP 179; Vall., 147.

⁷⁹ CP 208; Vall., 170.

⁸⁰ CP 215; Vall., 176.

⁸¹ CP 238–239; Vall., 196.

⁸² CP 240, 254; Vall., 197, 208.

⁸³ CP 255; Vall., 209.

⁸⁴ CP 294; Vall., 244.

⁸⁵ CP 312; Vall., 258.

⁸⁶ CP 307–308; Vall., 255.

⁸⁷ CP 319; Vall., 264.

⁸⁸ CP 319; Vall., 263.

⁸⁹ CP 373; Vall., 307.

⁹⁰ CP 3; Vall., 9.

gát,⁹¹ segít megismerni bűneit,⁹² kiszabadít a képmutatás és a gőg béklyóiból,⁹³ növeli az Istenbe vetett bizalmat,⁹⁴ s ösztönzi a felismerést, hogy nem veheti egyformán magára Isten szeretetének és a testi vágnak a terhét.⁹⁵ Rákóczi a kegyelem révén megtanulja Isten igazságszolgáltatását,⁹⁶ s könyörög segítségért, hogy képes legyen méltón dicsőíteni őt.⁹⁷ A kegyelem gyarapodása révén képes lesz végrehajtani mindazt, amit akar;⁹⁸ a gyarlósággal vívott küzdelemben elég lesz neki az a kegyelem, amit Isten ígért a hozzá megtérőknek és a benne remélőknek.⁹⁹ A kegyelemnek tulajdonítja, hogy őszintén óhajtja saját akarata átadását Istennek, s hogy szerencsét és balsorsot egyaránt nyugodt lélekkel tűr.¹⁰⁰

A lelkiezt és az Isten iránti megindultságot a kegyelem helyezte belé, állítja Rákóczi, s Istent szeretni is a kegyelem adománya.¹⁰¹ Kéri Istent, tartsa meg és őrizze meg kegyelmében.¹⁰² Az Istentől kapott kegyelemnek és erőnek tulajdonítja, hogy elvonulva a grosbois-i magányba, megveti a világi hívságokat és gyönyöröket.¹⁰³ A kegyelem Rákóczi szerint gyarapítja az Isten iránti szeretetet, csökkenti a bűnök súlyát, újjászüli és szüntelenül megújít, egyben segíti, amikor beleveti magát az isteni gondviselés, igazság, bölcsesség és könyörületesség mélységébe.¹⁰⁴ A dolgok helyes használatának képessége is a kegyelemtől származik.¹⁰⁵ A jó tanács megkülönböztetése a rossztól Isten különleges kegyelmét igényli, s a dolgok igaz elrendezését csak a kegyelem segítségével lehet felismerni.¹⁰⁶ Rákóczi állítja, a kegyelem révén dönt, követi Isten akaratát, s hisz mindabban, ami meghaladja fölfogóképességét.¹⁰⁷

Az Ádám bűnbeesése révén megrontott emberi természet megújulásának misztériumáról elmélkedve kéri Jézust, álljon mellette kegyelme a megtestesülés titkáról szóló meditációban.¹⁰⁸ A III. könyv elején kéri Istent, árássza rá kegyelmét, hogy illő módon tudjon köszönetet mondani a lelki vigasztalásokért.¹⁰⁹

⁹¹ CP 16–17; Vall., 20.

⁹² CP 32; Vall., 33.

⁹³ CP 196; Vall., 161.

⁹⁴ CP 290; Vall., 241.

⁹⁵ CP 35; Vall., 35.

⁹⁶ CP 35; Vall., 35.

⁹⁷ CP 46; Vall., 43.

⁹⁸ CP 68; Vall., 61.

⁹⁹ CP 76; Vall., 67.

¹⁰⁰ CP 46, 74; Vall., 44, 66.

¹⁰¹ CP 45–46; Vall., 43–44.

¹⁰² CP 63; Vall., 57.

¹⁰³ CP 88; Vall., 78.

¹⁰⁴ CP 80, 77, 148; Vall., 71, 68, 119.

¹⁰⁵ CP 160; Vall., 132.

¹⁰⁶ CP 164–165; Vall., 135–136.

¹⁰⁷ CP 84–85; Vall., 75–76.

¹⁰⁸ CP 86–87; Vall., 77.

¹⁰⁹ CP 264; Vall., 220.

Rákóczi a kegyelem révén biztos abban, hogy Isten nem hagyja el.¹¹⁰ A kegyelem adományának tartja, hogy megsemmisítette a lengyel korona megnyerésére irányuló önszeretetét,¹¹¹ s dicsérheti Istent.¹¹² Az igazság a kegyelem révén költözött a szívébe, hogy ne hazudjon.¹¹³ A kegyelem művének tartja lelkiismerete érzékenységét.¹¹⁴ A misztika irányába mutat a megjegyzés, mely szerint Rákóczi a kegyelem révén reméli az egyesülést Istennel és Isten élvezetét,¹¹⁵ s a kegyelem jelének tartja, hogy „lelke szennyess seprejét” önmaga elé tárja.¹¹⁶ Hiszi, hogy a kegyelem révén soha nem távozott el Isten szeretetétől.¹¹⁷ A Lukács evangéliuma második fejezetéről írt elmélkedésben kijelenti, a kapott kegyelem révén hisz Isten ígérétében.¹¹⁸

Saját magán kívül Rákóczi néhány más személyt és embercsoportot is kapcsolatba hoz a kegyelemmel. Egy-egy alkalommal említi az apja, anyja és felesége által kapott, valamint a fiai számára remélt kegyelmet.¹¹⁹ XIV. Lajos kapcsán a halála előtt a kegyelem révén megvilágosított és megerősített uralkodó által mondott és tett dolgokat említi.¹²⁰ A protestáns felekezethez tartozó egyik udvari nemesének az ő példája nyomán Franciaországban bekövetkezett bűnbánatát és megtérését Rákóczi a kegyelem emlékezetes művének nevezi.¹²¹ A *Confessio* II. könyvében az uralkodók feladatáról írva az intézők és gazdáik, azaz a fejedelmek érdekében fohászkodik Isten kegyelméhez és irgalmához.¹²² Valamivel később írja, a fejedelmek, mivel nagyobb a hatalmuk, és bővebb az azzal való visszaélés lehetősége, jobban rá vannak szorulva a kegyelemre ahhoz, hogy jól használják fel a nekik átengedett eszközöket.¹²³ A II. könyv elején Rákóczi saját műve olvasóira gondol: kéri Istentől, ők is részesüljenek kegyelemben, és vessék szívébe a szeretet szabályait.¹²⁴

Az áttekintés jelzi, aligha van még egy mű a magyar irodalomban, melynek szerzője ilyen gyakran használná és ilyen változatos módon konceptualizálná a kegyelem fogalmát. A kegyelem-diskurzus a *Confessio* egyik meghatározó vonulata, mely hatásos ellentétet alkot a bűn/bűnbánat diskurzussal, narratív, teológiai, spirituális és morális értelemben egyaránt. A kegyelemmel kapcsolatos aktuális elképzeléseit Rákóczi újra meg újra rávetíti a múlt eseményeire, aminek révén életútját a kegyelem működésének reprezentatív példajaként állítja az olvasó elé.

¹¹⁰ CP 308; Vall., 255.

¹¹¹ CP 321; Vall., 265.

¹¹² CP 330; Vall., 272.

¹¹³ CP 331; Vall., 273.

¹¹⁴ CP 361; Vall., 297.

¹¹⁵ CP 370; Vall., 304.

¹¹⁶ CP 317; Vall., 263.

¹¹⁷ CP 373; Vall., 307.

¹¹⁸ CP 100; Vall., 319.

¹¹⁹ CP 5–6, 27, 47, 371; Vall., 11, 29, 45, 305.

¹²⁰ CP 245; Vall., 201.

¹²¹ CP 253; Vall., 207.

¹²² CP 164; Vall., 136.

¹²³ CP 191; Vall., 157.

¹²⁴ CP 154; Vall., 127.

Elmélet. A rövid említések mellett Rákóczi elméleti szinten is tárgyalja a kegyelem témáját, többször tematizálja az azzal összefüggő teológiai fogalmakat, s számos koncepcionális megjegyzést és hosszabb fejtegetést illeszt a műbe a kegyelemről. A kijelentések egy része szorosan kapcsolódik a szabad akaratról, bűnről és üdvösségről tett megjegyzésekhez, s csak azokkal együtt értelmezhető. Az I. és II. könyvben a megjegyzések inkább szórványos jellegűek, a III. könyvben azonban Rákóczi rendszeresen visszatér a témára különböző összefüggésekben. Ez az oka annak, hogy két-három, az eredeti kontextusból kiragadott idézettel nem jellemezhető kielégítően Rákóczi kegyelemfelfogása,¹²⁵ s szükség van az egész mű vonatkozó helyeinek módszeres számbavételére.

Már Zolnai Béla felfigyelt arra, hogy „a gratia efficax [...] doktrínája – szent-ágostoni színezetben – megszállva tartja Rákóczi gondolatait. A *Vallomások*ban a kegyelem tanának bámulatos kiépítését találjuk. Rendkívüli finomsággal analizálja Rákóczi a kegyelem működését, akárcsak egy középkori skolasztikus, vagy egy polemizáló janzenista és pontosan körülhatárolt terminusokkal tudja a malaszt különböző fajtáit megnevezni. [...] Lehetetlen [...] észre nem venni, hogy Rákóczi milyen állhatatosan kitart ama janzenista meggyőződés mellett, hogy a natura lapsa, a bűnös emberi természet, csupán akaratának a malasztban való fölolvadásával üdvözülhet, és hogy ezt a malasztot csupán a kiválasztottak kapják.”¹²⁶

Nápolyi tartózkodásának leírásában a csábításoktól a kegyelem és a könyörületesség által történt „megmentése” mellett Rákóczi megemlíti, hogy méltatlan volt a kegyelemre, mivel „titkos bűnök szennyezték”. A kegyelem „el-lenszolgáltatás nélkül jött”, s amit az Úr tett, a maga érdekében, nem érte tette. Nem keresi ennek okát, s azt sem vizsgálja, miért nem kapott több kegyelmet, melynek révén, „ha elegendő lett volna”, legyőzhette volna megszokott bűneit is. Azzal érvel, ha Isten könyörületessége megvédte az „igen nagy és közös nyilvános bűnöktől”, a kegyelem mértékét is tetszése szerint megszabhatta. Hozzáfűzi: mindörökké magasztalni és nem fürkészni fogja a kegyelmet.¹²⁷ A kegyelem Rákóczi szerint tehát ingyenes adomány, mely lehet több vagy kevesebb, mértékét mindig az Úr szabja meg, s mindezt nem az ember, hanem a maga érdekében teszi.

Az I. könyv közepe táján, a bűnbeesésről és a megváltásról írt, külön címmel ellátott elmélkedés előtt Rákóczi a szabad akarat, a bűn, az isteni igazságosság és irgalom kérdéseit fejtegeti. Isten szerinte nem akarta az ember vétkét, de igazságosságától indítatva szabad akaratot adott neki, mely egyaránt képes a jó és rossz cselekedetre. A jó elvét az ember az istenségből való részesülésként, a rosszét a testtel együtt kapta. A test Isten akaratából a lélek börtöne, s az ember azért vétkezett, mert test volt. Nem Isten, hanem az em-

¹²⁵ Vö. pl. Patricius V. Stuhlmann, *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczy II.*, Budapest, Buschmann F., 1897, 6, 40; Czákó Jenő, *A janzenizmus. Egyetemes egyháztörténeti tanulmány*, Cegléd, 1943, 141–146.

¹²⁶ Zolnai Béla, *Rákóczi, az író*, in: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*, I, szerk. Lukinich Imre, Budapest, Franklin-Társulat, 1935, 291–324., itt: 309.

¹²⁷ CP 38; Vall., 38.

ber vitte bűnbe a világot. A test mintegy megőrzi a romlás anyagát és a rontás kovászatát, hogy Isten igazságot és irgalmat gyakorolhasson azzal, akivel akar. Ádám halála, mivel vétkezett, Isten döntése szerint nem csupán az ő halála volt, hanem az ártatlanságé is, amely Ádám minden ivadékában kihalt. Isten azért adta meg az újjászületés eszközét, hogy megmutathassa irgalmát, és az ember megismerhesse az ő végtelen jóságát. Az újjászületés és az emberi természet megújításának eszköze Krisztus szenvedése és kiontott vére a kegyelem segítségével. A kegyelem az, ami az embert újjászüli és szüntelenül megújítja.¹²⁸

Lényegében ezt a gondolatmenetet folytatják a külön címmel ellátott első elmélkedés azon megjegyzései, melyek a szabad akarattal, az irgalom és igazságosság viszonyával foglalkoznak. Rákóczi állítja: minden ember bűnösként, azaz kárhozottként születik, de az irgalom lehetővé teszi, hogy ne mindenki kárhozzon el. Az emberi természet megújítását az ember lelkébe költözött isteni szeretet határozta el. Megjegyzi, veszélyesnek tartja a fényt kutatni, mivel nem oktatták az effélével foglalkozó tudományokra. Tudatlannak mondja magát, aki ezekről soha nem tanult, s mindezt isteni sugallatra írta. Felebarátaihoz fordulva állítja, aki azt hiszi, képes pusztán szabad akarata által bármi jót cselekedni, elveszíti magát.¹²⁹ E felfogás nem más, mint kárhozzatni Isten igazságát. Egyedül az üdvözülhet, aki fölismeri: semmi sem az övé. Állítása megerősítésére Rákóczi a fazekas Augustinus által is idézett újszövetségi példázatát (Róm 9,21–23) használja: aki üdvözülni akar, beismeri, hogy haszontalan edény, s fölismeri az edényt formáló fazekas cselekvési szabadságát. Isten igazságossága és irgalmassága, mellyel megkegyelmez és büntet, kárhozzatra ítél és feleml, egyensúlyban van.¹³⁰

Az I. könyv végén önmagára vonatkoztatva Rákóczi röviden visszatér a témára. Hangsúlyozza, akaratát aláveti Isten akaratának. Isten dolga, hogy akarja, amit elhatározott, míg az övé az, hogy kövesse, ahova Isten vezeti. A kegyelemtől segítve beleveti magát Isten gondviselése, igazsága, bölcsessége és könyörületessége mélységébe.¹³¹

A kiemelt részek jelzik, hogy már az I. könyvben kibontakoznak egy augustinusi gyökerű, janzenista színezetű antropológia és kegyelemtan körvonalai. Ádám vétke következtében az ember alapvetően bűnös. Egyedül a kegyelem képes helyreállítani az ember bűnbeesés által megrontott akaratát, képes legyőzni a bűnt, és képes visszavezetni az embert eredeti rendeltetéséhez. Az ember feladata, hogy alárendelje akaratát Isten akaratának. A kegyelem Rákóczi szerint a büntetéssel együtt Isten irgalmának és igazságosságának megnyilvánulása.

A II. könyv kegyelemmel kapcsolatos fejtegetései a „langyos” keresztényeket ostromozó, hosszabb részben találhatók. Az ilyen keresztények Rákóczi szerint emlegetik ugyan a szentek megtérését és várják a kegyelem kiáradásának pillanatait, de nem tesznek semmit annak meggyorsítása érdekében.¹³² Más-

¹²⁸ CP 76; Vall., 68.

¹²⁹ CP 80–81; Vall., 72.

¹³⁰ CP 81–82; Vall., 73.

¹³¹ CP 117–118; Vall., 118–119.

¹³² CP 193; Vall., 158.

felől állítja, Isten nélkül az ember nem tehet semmit üdvösségéért. Hivatkozik az „erkölcs tudósainak” példáira, melyek szerint lehet erkölcsileg jól tenni, és lehet gyakorolni az erényeket, melyek a kegyelem mellé társulva, azzal együtt munkálkodnak az ember üdvösségén. Az üdvösség az erények tekintetében az embertől is függ, akit Isten nem üdvözíthet az ő közreműködése nélkül. Számos erény van, mint a gazdagság megvetése, a tisztaság, a mértékletesség és a bátorság, melyeket lehet gyakorolni Isten különleges kegyelme nélkül is. Ugyanakkor Rákóczi nem állítja, hogy a nem Istenért elkövetett tettek hasznosak. A kegyelem nem a test cselekedetében áll, hanem a lélek szándékában, amit Isten nem tagad meg azoktól, akik kérik tőle. Minden cselekedetnek szüksége van a kegyelemre.¹³³

Istenért cselekedni, róla gondolkodni Rákóczi szerint csak Krisztus érdemeinek és kegyelmének segítségével adatik meg az embernek. Az erények elegendőek volnának a jó cselekedethez és a hathatósabb kegyelem kiérdemléséhez, ha az ember törekedne távol tartani magát a teremtményektől és érzékei tárgyaitól, és állhatatosan harcolna rossz hajlamai ellen. Az önszeretet, a képmutatás és a gőg bűneitől egyedül a kegyelem szabadíthat meg.¹³⁴ Az emberben jelen lévő rossz okát kutatva Rákóczi felteszi a kettős kérdést: mit használt az Úr szenvedése az elpusztult és elkárhozott lelkeknek, s ha Isten az emberi nem iránti szeretetből szenvedett, miért nem szeretett mindenkit egyformán az üdvözítésben? Válasz helyett az ember teremtéséről medítál, miközben állítja, a halál az Istenhez hasonlóvá válni akaró ember bűnének a büntetése.¹³⁵ Kijelenti: a lélek eredendő bűnét a keresztség és a hit megsemmisíti Krisztus szenvedésének erejével. Rákóczi ezt „szellemi kegyelem”-nek (*gratia spiritualis*) nevezi, mely hat a lélekre. Később az ember által „kiérdemelt kegyelmet” (*gratia [...] promerita*) említi, mely alárendelte a testet a léleknek, és az ember számára elegendő. Hozzáfűzi, amilyen mérhetetlen Isten szeretete az ember iránt, olyan mérhetetlen kegyelme is.¹³⁶

Ezután felteszi a kérdést, miért kárhoznak el még most is oly sokan a kegyelem törvényén kívül kerülve, pedig Isten megparancsolta, hogy kegyelmet hirdessenek minden teremtménynek? Szerinte egyrészt azért, mert Istenben minden örök, tökéletes és elrendezett, másrészt azért, hogy miként az igazságnak a kegyelem által van mértéke, legyen mértéke a könyörületességnek is az igazság által. A romlás csak azokon uralkodik, akik visszatérnek hozzá, elvesztvén a kegyelmet. A kegyelmet kétféleképpen lehet elveszíteni: vagy azonnal, mihelyt a vágy megszüli a bűnt, ami megöli a lelket, vagy lassanként, a tunya élet és a közöny folytán, ami tisztátalanságot olt az emberbe, veszélyeztetve a lélek és a test tisztaságát.¹³⁷

A fejtegetések jelzik, Rákóczi összetett módon szemléli bűn, erényes élet, kegyelem és üdvösség viszonyát. Isten kegyelme mérhetetlen az ő ember iránti szeretete révén. Az erények a kegyelem mellé társulva „munkálkodnak”

¹³³ CP 193–194; Vall., 159.

¹³⁴ CP 194–196; Vall., 160–161.

¹³⁵ CP 196–197; Vall., 161–162.

¹³⁶ CP 198–199; Vall., 163.

¹³⁷ CP 199–200; Vall., 164.

az üdvösségen, de a földi erényeket a kegyelem nélkül is lehet gyakorolni. Az ember elősegítheti a kegyelem kiáradását. A kegyelem a lélek szándéka, melyre minden cselekedetnek szüksége van. A kegyelmet lehet kérni, s Isten nem tagadja meg azt a tőle kérőktől, de el is lehet veszíteni. A fő bűnöktől és a lélek eredendő bűnétől egyedül a kegyelem szabadíthat meg, mely a keresetségből és a hitből fakad. A „kiérdemelt kegyelem” az ember számára elegendő. Fontos szerepet játszik Isten igazságosságának mérséklésében. Mindazok, akik kívül kerülnek a kegyelem törvényén, elkárhoznak.

A III. könyvben túlsúlyban vannak a spirituális elmélkedések, s ezekben Rákóczi tovább részletezi nézeteit az üdvözülésről, a szabad akaratról és a kegyelemről. A könyv elején megjegyzi, Krisztus vérével érdemelte ki számára Isten adományait és kegyelmét. Az üdvösséghez nem elég csupán a félelem a büntetéstől, s nem lehet üdvözülni eleven, a szeretettől átlelkesített hit nélkül. A kényes „és ebben a században oly sokat vitatott” kérdésben Rákóczi Augustinusnak az egyház által hirdetett tanítására hivatkozik, mondván, távol legyen tőle, hogy mást higgyen.¹³⁸

A török szultán konstantinápolyi bevonulása kapcsán megjegyzi, Isten kegyelmének tulajdonítja, hogy a nagy pompa inkább visszatetszést keltett benne, mint vágyat. A keresztyén ember a keresetség fölvételével lemond a világi pompáról, s Rákóczi a kegyelem nagy erejét magasztalja, mely el tudja fordítani az ember szívét a hívságoktól. Szabad akaratot kapott, de ha Isten kegyelmével nem tereli azt a természetfölötti dolgok felé, akarata mindig a látható és a természetét gyönyörködtető dolgok felé fordul.¹³⁹

A III. könyv utolsó harmadának elején Rákóczi kéri Istent, ne engedje, hogy belé vetett bizalma bűnös elbizakodottsággá fajuljon és a saját értelmét kövesse. Kéri továbbá, tudja megkülönböztetni Isten akaratát a sajátjától, és szabad döntését Isten vesse alá az ő döntésének. Az akarat, amíg vágyak hálózzák be, nem lehet szabad. A szabad akarat „nem létező gondolati lény”, mert ha valóban szabad lenne, nem kellene különbséget tennie a szeretet és a vágy között, és nélkülöznie kellene a jó és a rossz minden fogalmát. Az akarat tud rosszat tenni, de az ember mindig a jót keresi, és ahhoz ragaszkodik.¹⁴⁰ Teste és érzékei miatt azonban csálódik, mert eltérve a legfőbb jótól, a jót rajta kívül, a dolgokban keresi. Amikor Isten felnyitja az ember lelki szemeit, megtalálja benne, amit keres, de ebben az állapotban egy pillanatig sem maradhat meg nélküle. Az embernek szabad Isten szeretetétől átpártolnia a teremtmény szeretetéhez, de a kegyelem nélkül nem képes fölemelkedni a teremtmények szeretetétől Isten szeretetéhez.¹⁴¹ Fejtegetése végén Rákóczi felszólít a szabad akarat mibenlétének megfontolására, és felteszi a kérdést: vajon nem a gőg okozza-e azt mondani, hogy az ember a korábban tanúsított érdemei alapján üdvözül, nem pedig a teremtő ingyenes kegyelméből, akiben még hinni sem tud kegyelem nélkül, és még kevésbé tud szeretni.¹⁴²

¹³⁸ CP 267–268; Vall., 222–223.

¹³⁹ CP 304–305; Vall., 252–253.

¹⁴⁰ CP 333; Vall., 275.

¹⁴¹ CP 334–335; Vall., 276.

¹⁴² CP 335; Vall., 277.

Néhány lappal alább a gondviselésről elmélkedve megkérdezi Istent: ki az, aki engem meg fog szabadítani a hús bilincseitől és a test börtönéből, ha nem a te kegyelmed?¹⁴³ Testét Augustinus nyomán „romlott tömeg”-nek nevezi, mely bűne büntetését és kárhozatának bélyegét hordozza. A bölcsek igyekeznek mérsékelni és kellemesen kimondani ezt az igazságot, s ebből a forrásból erednek a szüntelen viták a segítségről, a kegyelemről, az eleve elrendelésről és visszautasításról, amelyek révén egyre bonyolódik a kérdés, amit Pál apostol elsőként nevezett megoldhatatlannak.¹⁴⁴ Rákóczi utal a különféle iskolákra, melyek véleménykülönbséget teremtettek az egyházban az ember szerepéről az üdvösség elérésében. Ma már nem elég az egyszerű hit az olyan kérdések eldöntésében, hogy miért üdvözíti Isten Pétert, kárhoztatja Pált; vajon üdvözíteni akar-e minden embert, vagy csupán a kiválasztottakat; vajon ezek korábbi érdemeikért vagy ingyenkegyelem révén üdvözülnek. Rákóczi hiszi, hogy Isten igazságos és irgalmas, de csak ő tudhatja és akarhatja, vajon inkább irgalmas lesz-e, mint igazságos, vagy inkább igazságos, mint irgalmas. Szerinte ez a kérdés sarkalatos pontja. Az eretnokségek valódi oka az, hogy az emberek tudni és megérteni akarták azokat a rejtélyeket, amelyeket hinni, nem pedig fölfogni kellett.¹⁴⁵ Kárhoztatja a „tudálékosok közé vegyült sok bölcset”, az általuk létrehozott különleges beszédmódot, továbbá azt, hogy egyre inkább üldözni fogják a „hozzá nem értő szent és egyszerű jámborságot”, s az idő múlásával az üldözők kezébe kerül az igazi jámborság, a jámbor egyszerűség és az egyszerű szeretet.¹⁴⁶

A befejezéshez közeledve egy „hosszú ideig benne lappangó” bűn, egy bizalmas titok illetéktelen személy előtt történt fölfedése kapcsán kifejti, egy idő után lelkiismeret-furdalása támadt, ezt azonban nem a saját művének, hanem a kegyelemnek tulajdonítja, ugyanúgy, mint a bűn megvallását és előadását elindító folyamatot.¹⁴⁷ A bűn és szabadság viszonyának fejtegetése közben feltett kérdésre – „Honnan van hát szabadságod a nem folytonos bűnözésben, amennyiben nem létezhetsz bűn nélkül?” – így válaszol: „Csupán a kegyelem révén, nem szabadságod által.”¹⁴⁸ Nem azt akarja állítani, folytatja, hogy az ember sem a rosszban, sem a jóban nem cselekszik szabadon, s ezért sem érdemet nem szerezhet, sem érdemtelenne nem válhat. Kétellyel fogadja annak bizonyítását, ami szerint a kegyelemnek megvannak a fokozatai, és a bűnnek a mértéke.¹⁴⁹

¹⁴³ CP 341; Vall., 282.

¹⁴⁴ CP 343–344; Vall., 283.

¹⁴⁵ CP344–345; Vall., 283–284.

¹⁴⁶ CP 345; Vall., 285.

¹⁴⁷ CP 361; Vall., 297.

¹⁴⁸ CP 362; Vall., 298.

¹⁴⁹ CP 362; Vall., 298. Az idézett szövegrészt tartalmazó kéziratoldal (fol. 637.) javításainak vizsgálata alapján Takács László megállapította, hogy a „pondera” és „quamvis resistere posset, non tamen” szavak utólagos betoldások, melyek módosították az eredeti szöveg („trahitur, ut nunquam resistat”) értelmét: az ember ellenállásra való képességének tagadását az ellenállás lehetőségének állításával egészítette ki Rákóczi, föltehetően a szabad akarat problémája miatt. Dénesi Tamás – Kiss Dániel – Takács László, *II. Rákóczi Ferenc Confessio Peccatoris* című kézírata, in: *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia*, Pannonhalma, 2018. május 7–8., szerk. Boros István, Budapest, Szent István Társulat, 2020, 85–100, itt: 99.

Nyitva hagyja a kérdést, vajon a jó hajlam, a tisztességes és nagylelkű lélek nem azon előkészítő kegyelmek-e, amelyek helyes használatával elérhetőek a szeretet magasabb fokozatai, vagy pedig „szerencsétlen szabadságunkban” arra használjuk őket, hogy a teremtmények és önmagunk felé fordítsanak. Hangsúlyozza, Jézus kegyelme által létezik, és Jézusban van a kegyelem forrása és eredete.¹⁵⁰

A III. könyv befejezésében Rákóczi sorra veszi a művével kapcsolatban lehetséges bírálatokat, és apologetikus céllal összegzi nézeteit. A lehetséges ellenvetések szerint a következők: 1) a szentatyáknál nem található dolgok előadása; 2) az egyház pásztoraival és tanítóival szembeni kritika; 3) a tolerancia az eltérő felekezetekkel szemben; 4) a kegyelemről előadottak.¹⁵¹ Az utolsó kérdésről előljáróban megjegyzi, e tárgyat ma többen vitatják,¹⁵² s a rosszakaratú olvasók itt nyomós okokat találhatnak a szemrehányásra. Az Úr azonban ismeri az ő szívét, mely elveti Jansen kárhoztatott tételeit. Rákóczi állítja, nem tagadja az ember szabadságát a jó vagy a rossz cselekvésében. Azt sem tagadja, hogy az ember együttműködhet Istennel a jó érdekében, de azt sem, hogy nem állhat ellen a belső kegyelemnek. Kijelenti, az eleve elrendelés és a kegyelem kérdésében Augustinus és Aquinói Tamás véleményét követi, s távol legyen tőle a szabadság és az együttműködés tagadása.¹⁵³

Számba véve és mérlegelve mindazt, ami a szabad akarat ellen szóló érveket támogatja, Rákóczi szerint ezek szintén azt (ti. a szabad akarat létét) igazolják, annak ellenére, hogy az ortodox elképzelés szerint az ember bűnbe esett természetének állapotában mindig a rosszra tör. Véleménye szerint az ember természeténél fogva a jóra törekszik, és bár tud választani a jó és a rossz között, a rosszat nem úgy választja, mint rosszat, hanem mintha jó volna.¹⁵⁴ A rossz valóságos mivoltáról csupán a kegyelem révén tud meggyőződni. A hathatós kegyelem által meggyőzve soha nem áll ellen a jónak, s azt mindig előnyben részesíti a fölismert látszatjával szemben. A szabadság lényegét Rákóczi a jó és a rossz közötti választásban látja. A hatékony kegyelmek nem kényszerítenek, hanem csábítanak a jóra,¹⁵⁵ és soha nem lehet nekik ellenállni. Az ember mindebben közreműködik, mivel boldogan és szabadon követi a kegyelem útmutatását. Végül kijelenti, a hatékony kegyelem működésének és az ember közreműködésének ez a magyarázata talán még nem ismert általánosan; fejtegetései alapjául Augustinus *Confessionese* X. könyvének 23. fejezetére hivatkozik.¹⁵⁶ A megjelölt helyen Augustinus az igazság és hamisság felismerésének kérdésével, az igazság akarásával, szeretetével és gyűlöletével foglalkozik, a kegyelem kérdését közvetlenül nem érinti.

¹⁵⁰ CP 362–363; Vall., 298–299.

¹⁵¹ CP 377–378; Vall., 310–311.

¹⁵² CP, 379; Vall., 311.

¹⁵³ CP 379; Vall., 312.

¹⁵⁴ CP 379; Vall., 312.

¹⁵⁵ CP 380; Vall., 312.

¹⁵⁶ CP 378–380; Vall., 311–312.

Összegezve a III. könyv megjegyzéseit, a kegyelem Rákóczi szerint Jézus halála révén vált elérhetővé az ember számára, ő annak forrása és eredete. A kegyelem mintegy „tereli” az ember szabad akaratát Isten felé, s fontos szerepe van a bűnök felismerésében és az ember üdvözülésében. A kegyelem ingyenes adomány, mely feltétele a hitnek és a szeretetnek. Szabadsága révén az ember ellenállhat neki, de együtt is működhet vele. Az ún. hatékony kegyelemnek nem lehet ellenállni. A kegyelem fokozatainak és az ún. előkészítő kegyelem mibenlétének kérdéseit Rákóczi nyitva hagyja.

Mindez mutatja, sem Cornelius Jansen tételeinek elvetése, sem az ortodox elképzelések emlegetése nem jelenti feltétlenül a hivatalos egyházi felfogással mindenben megegyező nézetek képviselését. Rákóczi felfogása az időben előrehaladva egyre differenciáltabb, s egyre óvatosabb nézetei kifejtésében. A művelt laikustól elvárhatónál jóval magasabb szinten ismeri és kritikusan értékeli kora teológiai nézeteit a kegyelemről, a skolasztikus érvelést ütközteti a janzenista felfogással, s megkísérli összeegyeztetni a kettőt. Nem tartja magát felekezeti szempontokhoz, s az érvelésben gyakran saját tapasztalatára hivatkozik.

Retorika, referenciális keretek. A kegyelem retorikájának elsődleges szerepe a *Confessió*ban az, hogy kiemelve az ellentétet az ember bűnössége, illetőleg Isten jósága és irgalmassága között. A kegyelem bemutatásában Rákóczi részben ugyanazokat a retorikai alakzatokat használja, mint a bűn esetében.¹⁵⁷ Kedvelt eljárása, hogy a kegyelemről szóló fejtegetésekhez narratív előkészítés vagy magyarázat kapcsolódik, míg az elbeszélő részekbe spirituális, teológiai megjegyzéseket illeszt. A kegyelem fogalmával alkotott fordulatokat gyakran hozzátoldás, közbeékelés vagy közbevetés formájában alkalmazza.

A kegyelem retorikája a *Confessio* egyik fő szövegszervező tényezője, de némileg kevésbé változatos a bűn retorikájánál. Rákóczi ismételten szembeállítja egymással a kegyelem motívumát a bűn/saját bűnösség/bűnbánat gondolatával, ami folyamatos feszültséget eredményez. A retorikai alakzatok révén egyrészt kiemeli az általa megtapasztalt kegyelem nagyságát és rendkívüliségét. Ezzel közvetve a saját kiválasztottságát hangsúlyozza és hivatásának beteljesítését igazolja. Az alakzatok másik fontos feladata, hogy fokozzák a mű fiktív dialogikus karakterét, növeljék az érvelés hatékonyságát, egyben támadhatatlanná tegyék azt. Rákóczi célja az is, hogy bevonja az olvasót a gondolkodásba a kegyelemről, s megpróbálja meggyőzni álláspontjának helyességéről. Az alakzatok további szerepe, hogy elrejtsék és védelmezzék Rákóczinak az ortodox tanítástól esetleg eltérő álláspontját, s tompítsák a kérdéseket, amelyek az olvasóban támadhatnak a kegyelem itt előadott koncepciójával kapcsolatban.

Retorikai szempontból a kegyelem az évek óta mások kegyének kiszolgáltatott ember kétségbeesésének, bizonytalan várakozásának az egész művön végigvonuló, központi allegóriája. Rákóczi e fogalomba rejti remény és reménytelenség közti ingadozását, a száműzetés bizonytalanságát és hitét a ráért sorson való felülemelkedés lehetőségében. Erkölcsi értelemben a ke-

¹⁵⁷ Tüskés, *A bűn fogalma és retorikája*, i. m., 424–429.

gyelem mint allegória a lélek bűntől való elfordulását mondja el, anagogikus értelemben a hívő ember Istenbe vetett bizalmára, a megváltás reményére utal. Az allegória hatását számos metaforikus kép és további alakzat erősíti.

A kép, melyet teológiai ismereteiről rajzol Rákóczi a *Confessióban*, el-lentmondásos. Tudatlanságát többször hangsúlyozza, ami ellentétben áll olvasmányainak, köztük Augustinus *Confessiones*ének ismételt említésével, és a határozottsággal, mellyel kifejti nézeteit. Jansen „kárhoztatott tételeinek” megnevezése a kegyelem összefüggésében a mű végén minden bizonnyal önvédelmi célt szolgált,¹⁵⁸ s más forrásból tudjuk, hogy Grosbois-ban Rákóczi Jansen neves moralista követője, Pierre Nicole műveit olvasta.¹⁵⁹ A rodostói könyvtárban nagy számban voltak janzenista és janzenista hatást mutató művek, melyek közül néhányat Mikes Kelemen magyarra fordított. A ma csupán cím szerint ismert elmélkedéseiről készült két egyházi bírálatról, melyek Rákóczi több állítását az eretnokség gyanújával illették, elítélően nyilatkozott a *Confessióban*.¹⁶⁰ Ha szeretnénk kijelölni Rákóczi kegyelem-konceptiójának helyét a kor teológiai nézetei között, elsősorban e szerzőkre és forrásokra kell tekintettel lennünk.

Összegzés. A *Confessio peccatoris* vallási, erkölcsi, spirituális programját, a mögötte álló teológiát és a szerzői szándékot egyaránt komolyan kell venni. A műből kirajzolódó kegyelemfelfogás értelmezésében nagy körültekintésre van szükség a „janzenista” jelző használatát illetően. A kegyelemről írva Rákóczi olyan eszméket dolgozott fel, amelyekkel Grosbois-ban ismerkedett meg közelebbről, s olyan módszerekkel és technikákkal kísérletezett, amelyek egy részét már korábban elsajátította. Túlnyomórészt nyelvorientáltan, elméleti szinten és a formális retorika eszközeivel dolgozott, a tapasztalati vonatkozásokat és a felhasznált szöveghagyományt korlátozta, az értelmezői eljárásokat redukálta. Nem teológiai célkitűzés vezette. Művével állítása szerint nem tanítani, hanem vallomást tenni kíván; célja a hitre ösztönzés és a meggyőzés Isten létéről és mindenhatóságáról. Hinni és imádni, nem megismerni akar.¹⁶¹ A mű didaktikus-morális célja ugyanakkor nyilvánvaló.

A „szív beszédét” Rákóczi szembeállítja a teológiával és magasabbra értékeli annál, miközben előre védekezik: „Szívemnek a teológia hagyományos szóhasználatát és kifejezéseit nem ismerő, egyszerű beszéde ezt [ti. a majdani bírálatot] ki nem védheti.”¹⁶² A kijelentéssel, mely szerint a szentatyáknál nem

¹⁵⁸ CP 379; Vall., 312.

¹⁵⁹ „Pendant le dîner il [Monsieur de Fleury, évêque de Frejus] temoigna au pere Majeur [de Grosbois] sa surprise sur ce que le prince Ragotzi parloit si bien françois. Monseigneur, repartit le pere Majeur, c’est qu’il a bien lu Mr. Nicole. Y entend-il finesse, reprit l’évêque. Oui, Monseigneur car il est bien janseniste. Mr. de Frejus se mit a sourire et n’en dit pas davantage.” A „Notes sur la vie du Prince Ragotzi” c., Rákóczi halála után Grosbois-ban készült feljegyzés teljes szövegét idézi Zolnai Béla, *A janzenista Rákóczi*, Széphalom 1 (1927), 177–181, 266–288, itt: 269–271.

¹⁶⁰ CP 318–319; Vall., 263

¹⁶¹ CP 369–370; Vall., 304.

¹⁶² CP 377; Vall., 310.

található dolgokról is írt, közvetve elismeri, hogy eltért az ortodox tanítástól.¹⁶³ Munkamódszerét hasonlaltal jellemezve áttételesen bevallja, hogy ismert és használt janzenista műveket: „a kárhoztatott tételek” egyvelegét, melyeknek „talán századrészét, de még ezredrészét sem ismeri”, úgy tekintette, mint virágokat, „amelyekből a méhek mézet, a pókok mérget szívnak”, s ő mézet akart kiszívni belőlük.¹⁶⁴ Janzenista hatásra vall a felfogás, mely szerint a világi hívőknek is joga, sőt kötelessége behatóan foglalkozni erkölcsi, vallási kérdésekkel.

A laikus teológus Rákóczi egyik szerzői szerepe, s a fejtegetések a kegyelemről ennek keretében értelmezendők. Fejtegetéseit a stilizált önvád, a saját bűnösség sztereotip ismétlésének keretébe illesztve adja elő. Egzisztenciális helyzete és a saját bűnösségének gondolata alapvetően befolyásolta elképzeléseit a kegyelemről. A műben mindvégig a kegyelem által kiváltott megtérés aktusa felől láttatja önmagát, s életét a kegyelem perspektívájába állítja. A kegyelem eszméje mint szubsztanciális alapelv lehetőséget kínált neki arra, hogy spiritualizálja életrajzát és az elbeszélte eseményeket. Az eszme magyarázó elvként szolgál élete és a történelem fordulataira. Lehetővé teszi, hogy mindkettőt üdvtörténeti összefüggésben szemlélje, s a kegyelem mindenütt jelenvalóságát és működését, adott esetben hiányát és ezek következményeit mások számára is bemutassa. A grosbois-i visszavonulás az udvartól speciális szerepet kap Rákóczi életében: lényegében megfelel a janzenisták időleges visszavonulásának a világból az oratóriumba, ahonnan a világba visszatérve példás keresztény életre törekedtek.

A *Confessio* eredeti kísérlet a hivatalos egyházi kegyelemfelfogás és a janzenista nézetek egyeztetésére, irodalom és teológia összekapcsolására. A belőle kirajzolódó kegyelemtan csak Rákóczi bűn-konceptiójával együtt érthető meg. A kegyelem szerinte az Isten és ember közti viszony meghatározó tényezője – a bűn, a bűnösség mellett. Rákóczi mérsékelten bizakodó kegyelem-konceptiója hatásos eszmei és retorikai ellenpontot alkot az emberi nem bűnösségét hangsúlyozó, augustinusi, janzenista gyökerű, negatív antropológiával szemben. A belső vallási érzület, azon belül a bűn és a kegyelem felfogásának kifejeződése augustinusi gyökerekre megy vissza. A „massa damnata” és a kegyelem nélkül csak vétkezni tudó ember fogalmai ugyancsak augustinusi eszmék nála.

Rákóczi jelentősen leegyszerűsíti a kegyelem korabeli tipológiáit, s tartózkodik a túlságosan szubtilis okfejtésektől. A „kiérdemelt kegyelem” fogalom használata skolasztikus, azon belül skotista hatásra utal.¹⁶⁵ Jansen tételeinek deklarált elvetése a befejezésben nem föltétlenül jelenti korábbi fejtegetéseinek

¹⁶³ CP 377–378; Vall., 310.

¹⁶⁴ CP 377; Vall. 310.

¹⁶⁵ Az érdemről szóló tanítás Aquinói Tamás kegyelemtanának része. Ld. Puskás Attila, *A kegyelem teológiája*, Budapest, Szent István Társulat, 2016, 109–110. A „gratia promerita” fogalmának előfordulásához ld. például: Joannes Duns Scotus, *Opera theologica completentia varios tractatus [...], labore, ac studio per [...] Blasium à Benjumea*, Lyon, Th. Lopez de Haro, 1677, 187.; Konrad Klinge, *De securitate conscientiae catholicorum in rebus fidei*, Köln, A. Birkman, 1563, 6, 10, 19, 26.; Crescentius Krisper, *Theologiae scholae scotisticae*, tomus I, Augsburg, M. Wolf, 1728, 665–668. (Tractatus III. De gratia, justificatione et merito), a mutatóban a „gratia habitualis” alá besorolva.

mentességét a janzenista hatástól. Az elégséges kegyelem (*gratia sufficiens*) Jansen által feleslegesnek ítélt fogalmát Rákóczi nem használja, s távol állnak tőle a kegyelemmel kapcsolatos pontos teológiai megkülönböztetések. Elvi megjegyzéseit következetesen alárendeli különböző morális problémák tárgyalásának, és ismételten funkcionálizálja az elbeszélésben és a meditációban. Felfogása lényegében megegyezik Augustinuséval, s nem ellentétes Jansen koncepciójával sem.¹⁶⁶ A *Confessio* befejezésében megfogalmazott gondolat, mely szerint Rákóczi „szíve [...] azt sem tagadja, hogy nem állhat ellen a belső kegyelemnek”,¹⁶⁷ megjelenik Augustinus *De correptione et gratia* c. írásában és a francia püspökök által Jansen *Augustinus*ából kivonatolt második proposícióban. A 17–18. századi augusztinizmus és janzenizmus eszmetörténeti kontextusai felől nézve a *Confessió*ban ábrázolt Rákóczi alakja egyszerre példázza az emberi természet romlottságát, Isten kegyelmének hitbeli megtapasztalását és e tapasztalat reflektív feldolgozását.

¹⁶⁶ „Il me semble que cette profession de foi est conforme à saint Augustin, mais aussi à l’interprétation de Jansénius, qui me semble avoir bien compris Augustin. La proposition condamnée ‘On ne résiste jamais à la grâce intérieure’ est clairement énoncée dans le ‘De correptione et gratia’.” Philippe Sellier megállapítása a *Confessio* III. könyvének befejező része alapján. Jean Lesaulnier levélbeli közlése Tüskés Gábornak, 2020. márc. 10.

¹⁶⁷ CP 379–380; Vall., 312.

Kincses Katalin Mária

A Rákóczi-hagyományápolás kulcsmomentumai a XVIII–XIX. század fordulóján

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) választott erdélyi fejedelmet és a szabadságért összeszövetkezett magyarországi rendek vezérlő fejedelmét az 1715. évi 49. tc. 2–3. pontja szerint felségárulás miatt a király, a haza ellenségének nyilvánították és örökre száműzték, miután nem fogadta el a szatmári békekötésben 1711-ben számára biztosított amnesztiát, és nem mondott le az erdélyi fejedelmi trónról. Száműzetése a kor jogfelfogása szerint „törvényes” volt; 1735-ben a törvénycikket a rendek hozták meg az országgyűlésen, s az uralkodó szentesítette azt.

Amikor Rákóczi 1735. április 8-án Rodostóban meghalt, Magyarországon már kevesen emlékeztek rá, és haláláról az országban szinte senki sem értesült. A fejedelem temetéséről Mikes Kelemen levelei számolnak be, aki többek között ezt írta: „A testet másnap felbontottuk és az aprólékját egy ládába téve a görög templomban [ti. Rodostóban] eltemették. A testet pedig a borbélyok fűvekkel bécsinálták; mert még nem tudjuk, mikor vihetjük Konstancinápolyba... A szívét Franciaországban hadta, hogy küldjük.”

Mielőtt Rákóczi Törökországba emigrált, Franciaországban tartózkodott, ahol a Napkirály udvarától elvonulva, a kamalduli szerzetesek egyik kolostorában, Grosbois-ban időzött sokat egészen 1717 augusztusáig, s a vallásos elmélkedések, az erősen vallásos élet felé fordult. Itt írta meg végrendeletét, melyben meghagyta, hogy halála után a szívét Grosbois-ba szállítsák és temessék el. Végakarátát teljesítették: egy aranyszelencében elvitték Franciaországba, s a kolostor sírkertjében eltemették. Az akkori házfőnök ennek emlékére a kolostor templomában elhelyezett egy emléktáblát. A szelencét azóta is keresik, még nem akadt senki a nyomára. A kolostor azóta megsemmisült, csak romjai vannak meg, de a fejedelem emlékére 1937-ben állítottak egy emlékművet, amely ma is megvan.

A fejedelmet Törökországban, a mai Isztambulban, a jezsuita kolostorban édesanyja, Zrínyi Ilona mellé temették el. Bár, mint említettük, a haláláról nem sokan értesültek, de emlékét Magyarországon megőrizték: a nép még nagyon sokáig visszavárta fejedelmét, neve mozgósító ereje parasztzendülésekhez vezetett a XVIII. század második felében. A Martinovics-féle nemesi összeesküvés idején pedig, a század végén a szabadság szellemét, a függetlenség szeretetét belőle merítették a Habsburg-ellenes, felvilágosult nemesek, politikusok. A reformkorban Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc megénekeltek verseikben, Berlioz, Liszt Ferenc, Erkel Ferenc pedig zeneműveiken keresztül tartották ébren tiszteletét. A történeti-politikai emlékezetben is megmaradt Rákóczi, valamint a népköltészetben is sokáig siratták emlékét az egyszerű emberek.

Nem halványult el Rákóczi tisztelete, a Rákóczi-hagyomány. Ebben nagy szerepe volt a nyelvújító költő, irodalomszervező, a felvilágosodás és a francia forradalom eszméiért lelkesedő és ezért börtönt is vállaló Kazinczy Ferencnek (1759–1831). Tanulmányunkban a XVIII–XIX. század fordulóján megjelenő Rákóczi-hagyományápolás legfontosabb politikai, kulturális, irodalmi elemeit igyekszünk Kazinczy munkásságában feltárni, hangsúlyozva, hogy ezeket a haladó hagyományokat nagyon élesen meg kell különböztetnünk a kiegyezés után kialakult Rákóczi-kultusztól.

Rákóczi elhallgatott neve. Waldapfel József irodalomtörténész szerint Rákóczi Ferenc neve másfél századon át tiltott volt, az irodalmi, szépirodalmi alkotásokban a fejedelem neve sehol sem bukkant föl. Kivétel ez alól Mikes Kelemen törökországi levelei 1794. évi kiadása, melynek előbeszéde a fejedelem rövid életrajzát is tartalmazza. Waldapfel állítását cáfolandó, akadt egy-két kivétel. Kulcsár Adorján irodalomtörténész szerint, Ányos Pál (1756–1784) volt az első magyar költő, aki a szabadságharc után először írta le a fejedelem nevét *Kalapos király* című versében 1782–1784 körül, s akinek később megsemmisült irodalmi hagyatékát Kazinczy is igyekezett megismerni. A másik kivétel Gáti István (1749–1843) „Második József a’ máramarosi éhségben...” kezdetű, ugyancsak II. Józsefről szóló, szintén 1790-ben megjelent gúnykölteménye, melyben a szerző a jozefinista reformok irrealitását hangsúlyozza oly módon, hogy „fejtetőre állítva” a haladó magyar történeti hagyományokat karikázza: az ország függetlenségéért küzdő, az önálló magyar államiságot jelképező és azért harcoló uralkodókat, hadvezéreket és politikusokat Szent Istvántól Mátyás királyon át, Nagy Lajostól Lotaringiai Károlyig, Zrínyi Miklóst és II. Rákóczi Ferenc fejedelmet – ez utóbbit 24 tagú szenátori testületével együtt – a pokolba helyezi, s e sorokkal, kiforgatva gúnyolja II. József politikáját. Matrinovics Ignác (1755–1795) „Litteræ ad imperatorem et regem” című versében programszerűen vállalta fel a Rákóczi-szabadságharc politikai hagyományát, Kazinczy Ferenc pedig merített Martinovics és jakobinus költőelődeinek munkásságából.

E néhány momentumon kívül a Rákóczi-szabadságharc és a fejedelem politikájának említése valóban, direkt módon nem, hanem csak áttételesen és utalásszerűen történik meg az irodalmi alkotásokban, akár a „testőríróknál”, akár Kazinczy közvetlen elődeinél.

Rákóczi nevét ugyanis még kimondani sem volt szabad. A név elhallgatásának motívuma a történeti és irodalomtörténeti szakirodalomban több helyen is megfogalmazást nyert. Sinkovics István történész, a fejedelem születésének 300. évfordulója alkalmából a budapesti bölcsészszakon rendezett tudományos ülészen a Rákóczi-szabadságharcról szóló kiadott és kéziratban maradt XVIII. századi történeti irodalomról, valamint a korabeli néphagyományról és ennek politikai mozgósító szerepéről tartott előadásának bevezetőjében az alábbi kijelentés hangzott el: „Rákóczi nevét elhallgatták, hogy harcának emléke is eltűnjön Magyarországról.” Egy másik megfogalmazás szerint, a reformkort megelőző kultúrpolitika egyik legfontosabb intézményének, a cenzúrahivatalnak köszönhetően „A nagyfejedelemséggé süllyedt Erdély hajdanvolt fejedelmeiről és a magyarságért vívott harcaikról egy szót sem lehetett írni, hacsak nem becsmérlőleg. Rákóczi neve, szabadságharca (...) a nemzeti tudat

legalsó szférájába szorul...” A tízkötetes *Magyarország történetében* erről Ember Győző sorait olvashatjuk: „A fejedelem emléke a nép körében azonban nem aludt ki. A magyar parasztok az ő *nevével* lelkesítették egymást...”

A fejedelem halála után közvetlenül megjelenik visszavárásának motívuma a néphagyományban, s többek között „Rákóczi *nevével* indul meg egy szűk emberöltővel később, 1753-ban Hódmezővásárhelyen és Mezőtúron a Törő–Pető–Bujdosó-féle mozgalom”. Eszerint tehát a néphagyományban, a népköltészeti alkotásokban elő-előbukkan, kimondatik a fejedelem *neve*, míg a szépirodalmi alkotásokban, a politikában, a politikai irodalomban a név elhallgatásának lehetünk tanúi.

Ebben az összefüggésrendszerben, úgy véljük, a fejedelem nevének említése avagy elhallgatása közvetlenül annak halála után jelenik meg, amikor is a halhatatlanság és a visszavárás motívumához kapcsolódik. A Rákóczi név ezt követően immáron egyetlen Rákóczit, II. Rákóczi Ferencet, kimondása vagy elhallgatása egyben a szabadságharc emlegetését avagy jogos voltának célzatos elhallgatását jelentette. Politikai értelemben véve a magyar függetlenségi törekvések, a szabadságvágy kimondását vagy kimondás nélküli vágyát. Így tehát a név mindenkor ki nem mondásának stílári és egyben politikai jelentéstartalma van, mely mindig az adott történeti szituációban értelmezendő.

Mindez tetten érhető Kazinczy Ferenc levelezésében. A fejedelem nevének, illetve a név saját kezű formájának, azaz Rákóczi aláírásának Ferdinánd főhercegre tett hatásáról Kazinczy 1822 szeptemberében feltűnően sok helyen, négy levélben és egy feljegyzéstöredékben számolt be, kis eltérésekkel. A főherceg látogatást tett Sátoraljaújhelyen, a levéltárban is, ahol Kazinczy feladata volt őt végigkalauzolni. Kazinczy így írt erről először, szeptember 11-én, gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalomról küldött levelében:

„Azután [ti. Mária Terézia egyik levelének olvasása után] sok Austriai Generálisokét mutattam [ti. a kézírásukat] de a' Caraffáé hirtelen nem akada kezembe. Igen a' Bocskaié, Bethlen Gáboré, 's Rákócziaké.

– 'S ez a' Rákóczi írása?

– Az.

– Van e valami nevezetes benne?

– Kevés; csak folyó parancsolatok, a' mint a' környűlmények kívánták.”

Ezt követően a levélben Kazinczy leírja az ebédet, amely nem sokkal ezután volt, s amely kínos jelenetek és kijelentések közepette zajlott. Például a főherceget kísérő egyik osztrák katonatiszt kijelentette, hogy a magyar az angol nemzethez hasonlóan szabad, s sok másban is hasonlóan egymásra – s mindezt azért, mert a társaságban jelen volt egy angol katonatiszt is.

A Cserey Miklósnak négy nappal később írt levélben Kazinczy a hangsúlyt a kellemetlen ebédre áthelyezi a fejedelem kézírásával készült dokumentum megmutatására: „[a fejedelem kézírását] Én *félelem* nélkül mutogattam.

– Ez az ő írása?

– Az, Fels. K. Herczeg.

– Mi van ezekben?

– Currens materiák; hány szekér fourrage etc. etc. Ebédre hívának.”

Az esetről egy hónappal később, 1822. október 16-án egyik feljegyzéstöredékében Kazinczy ezt írja: „...míg a Fő Herceg a Nagyanyja levelével fogla-

latoskodott, kizsedtem némely nevezetesebb Generálisok kézírásaikat, s végre az Erdélyi Fejedelmekét, a Bocskay Istvánét, Bethlen Gáborét, a Rákóczyakét. Midőn a II. Rákóczy Ferenczét megpillantá, ezt kérdé tőlem: Ist das gewis seiner Hand? Igen is, mondtam, az övé, magáé. Jól ismerjük azt. E nemben levéltárunk igen gazdag, több csomókat bírunk tőle, s az ő korából.

– Und was enthalten diese Papieren?

– Currente Anordnungen, wegen Einquartierungen, Transfouragga etc.”

Két héttel később, a Szentgyörgyi Józsefnek írt levélben tovább kerül a hangsúly, a félelemnélküliségről az ő, vagyis a nevén nem nevezett fejedelem kézírására: „Megpillantván a’ Rákócziét, ezt kérdé: Ist das seine Schrift?

– Ja, Ew. Kön. Hoheit; in Schriften dieser Gattung sind wir reich.

– Und was enthalten sie?

– Currente Befehle, wegen fourrage etc. etc.”

Végül, az esetről szóló utolsó, Rummy Károly Györgynek küldött beszámolóban, november 9-én, a történet így hangzik: „Bocskay, Bethlen machte auf ihn keine Impression, als er aber Rákóczy sah, fragte er mich mit Hast: Ist das seine Hand?

– Ja, Ew. Kön. Hoheit; in Papieren dieser Gattung sind wir reich, es sind ein Paar starke Fascikel da.

– Und was enthalten sie?

– Currente Befehle, wegen Fourrage etc.”

Tudjuk, Kazinczy Ferenc levelezésében az őt ért eseményeket sohasem mint magánembert érintő történeteket tudatja: a levelezés funkciója számára az irodalomszervezés, melynek szerves része a megélénkülő politika eseményeinek megtárgyalása s az ezekhez a hangsúlyozottan politikai követelményekhez igazodó értékeszmény demonstrálása. Levelei nemcsak a hírközlés, de mindenkoron a meggyőzés és egyben az agitáció eszközei is. Az író sorai, a hangsúlyok áthelyezése vagy áthelyeződése Rákóczival és a főherceg látogatásával kapcsolatban azzal áll összefüggésben, hogy 1822 őszén nemzeti ellenállás bontakozott ki, melynek egyik fészke éppen Zemplén vármegye nemesi közgyűlése volt: az országban a vármegyei közgyűlések sorozatosan tagadták meg az 1821. április 4-i és az 1822. augusztus 13-i királyi rendeletek végrehajtását, melyekben I. Ferenc elrendelte a 90 ezer fős tartalékos újoncállomány maradék 28 ezer fős egységének kiállítását. S ahogyan ezt Köpeczi Béla megfogalmazta: „Kazinczynak ez a bátorsága az új körülményekkel függ össze. Nem valószínű, hogy szó nélkül hagytak volna egy ilyen »mutogatást« 1794-ben.”

Rákóczi-hagyományok, Rákóczi-ereklyék Kazinczy Ferenc hagyatékában. Kazinczy Ferenc a Rákóczi-hagyományhoz a keleti-északkeleti ellenzéki szellemű vármegyei nemességhez fűződő kapcsolatain keresztül jutott el, a körükben tapasztalt kuruc politikai hagyomány hatására figyelt fel a szabadságharcra. Mielőtt rátérnénk a kérdés részletesebb tárgyalására, szólnunk kell arról, hogy Kazinczy számára a szabadságharc hagyományápolásának szerves részét képezik az általa mindenkor kiemelkedően fontosnak tartott és több helyen emlegetett családi vonatkozások is. Idetartoznak mindkét szülő felmenőinek, a Kazinczy, s anyai ágon a Szirmai és Roth család hajdanvolt

tagjainak részvétele a XVII. századi rendi-ellenzéki mozgalmakban és a Rákóczi-szabadságharcban, valamint a Kazinczy Ferenc hagyatékában található tárgyi emlékek, melyek a Rákóczi családhoz, köztük a fejedelemhez személy szerint is kapcsolódnak.

Ükapja, Kazinczy Péter (†1681) Zemplén és Bereg vármegye országgyűlési követe volt, aki a Rákóczyak szolgálatában diplomáciai feladatokat látott el; 1671-ben a Wesselényi-mozgalomban való részvételéért fej- és jószágvesztésre ítélték. Báthory Zsófia fejedelemasszony eszközölte ki számára a császári kegyelmet, de katolizálnia kellett. 1678 után a vármegyei fórumokon Zrínyi Ilona és gyermekei védelmében politizált, 1681-ben királyi ítélőmesterként halt meg. Fia, Kazinczy András (†1728), a jezsuiták nevelte középnemes nagykorúságának elérése után azonnal visszatért a család református vallására, s II. Rákóczi Ferenc hívei közé ungi alispánként került. Már a bécsújhelyi szökés (1701) után, a lengyelországi tartózkodás alatt állandó kapcsolatban állt Rákóczival, s jelen volt Vásárosnaményban a Rákóczit fogadók között egy lovasbandérium élén, a kuruc seregben hamarosan Ungvár vicekapitánya lett. A szécsényi és ónodi országgyűlés megyei követe volt, 1708 augusztusától a zempléniek ezeres kapitánya, s a vámosújfalusi csatában tüntette ki magát. A szabadságharc után a királyi kegyelmet az utolsók között fogadta el, s visszavonult birtokaira. Kazinczy Ferenc a *Magyarországi utakban* így emlékezik meg dédapjáról a Ráday-birtokon található ludányi kastélyban tett látogatása kapcsán: „Még áll a ház, s régi alakjában áll, hol az első Gedeon 1713. október 1-sőjén született, s még bírja az asztalt, bár némely igazításokkal, melynél Rákóczi Ferenc a lébényi mezőn, 1705. szeptember és októberben tartott és ebédelt: s nekem kedves vala képzelnem, hogy e mellett üle az atyám nagyatyja is, András, akkor ungvári viceispán, s a konventnek egyik tagja.”

Kazinczy már az 1780-as évek végén szorgalmazta, hogy tudományos „vonalon” és eszközökkel, a történeti forráskiadás keretében jelenjenek meg dokumentumok a Rákóczi-szabadságharcról: a két említett családtag levelezését a Rákóczyakkal, Báthory Zsófiával, Zrínyi Ilonával, s a családi archívum más leveleit, dokumentumait (köztük a gyömrői beszéd másolatát!) 1789-ben felajánlotta közlésre a jozefinista Kovachich Márton György (1744–1821) történetkutatónak, az Egyetemi Könyvtár könyvtárosának.

Kazinczy anyai ági ősei között a XVII–XVIII. századi ellenzéki mozgalmakban részt vevők közül a legismertebbek: Szirmay András (1656–1723) Zemplén és Ung megyei birtokos nemes, aki a Kazinczy által összeállított családi legendárium szerint részt vett Wesselényi mozgalmában, majd Thököly Imre (1657–1705) oldalán harcolt, s a kassai vár és a város elfoglalásával szerzett magának hírnevet 1682 júliusában. 1686-ban a császáriak elfogták, s szatmári és kassai fogságának köszönhetette, hogy elkerülte a Caraffa-féle eperjesi törvényszéket. A hegyaljai felkelésben való szerepe nem tisztázott, Rákóczihoz 1704. október elején csatlakozott, 1705-től vármegyei követként minden jelentősebb gyűlésen, országgyűlésen, megbeszélésen részt vett a kurucok oldalán, 1706-ban kinevezték Zemplén megyei kapitánnyá. 1711 elején pártolt el Rákóczitól. Minderről Szirmay András naplót vezetett, s egy 24 fejezetből álló összefoglaló leírást is készített, melynek feldolgozása és kiadására, s ezzel összefüggésben családtörténeti kutatásokra próbálta

rávenni Kazinczy Ferenc Zemplén megyei levéltáros elődjét s egyben nagybátyját, a történetíró Szirmay Antalt (1747–1812) is, aki hozzá is fogott egy, a Rákóczi-szabadságharcról szóló történeti munkához, de az befejezetlenül maradt. Végül még egy anyai ági felmenőt kell megemlítenünk, aki szintén részt vett Thököly és Rákóczi mozgalmában. Szirmay András apósát, Roth János eperjesi főbíró, aki azon kevesek közé tartozott, akik megszabadultak az eperjesi vértörvényszéktől, s a Rákóczi-szabadságharcot később támogatta. A bíró emlékét a Kazinczy család szintén ápolta, Kazinczy Ferenc miatta szerezte meg az eperjesi törvényszék iratait, s készített ezekről egy összefoglalót a Zempléni Levéltár részére.

Rátérve a tárgyi emlékekre, a Kazinczy, Szirmay és Roth családok vonatkozásában (az említett lébényi asztalon kívül) Kazinczy számára különösen becses tárgyi emlék volt egy német nyelvű Szentírás, amely Szirmay András és felesége, az említett főbíró leánya, Roth Julianna egyetlen életben maradt leánygyermekének, Szirmay Sárának volt a bibliája, hiszen Kazinczy – saját bevallása szerint – ezen tanult németül. Idetartozott továbbá egy dolmány is, amely hajdan állítólag II. Rákóczi Ferenc fejedelem ruhatárához tartozott.

Kazinczy munkásságában az aktuális politikai események, a személyes tájélmény és az anekdotikus betétek mellett igen nagy szerepet játszottak a képzőművészeti alkotások. Nevezetes érem- és metszetgyűjteményének legértékesebb darabja volt az a három rézmetszet, amelyek Kazinczy szerint II. Rákóczi Ferenc és XII. Károly (1682–1718) svéd király találkozásáról (!) készültek, s melyektől 1809-ben pénzszüke miatt kellett megválnia. A kollekció az 1820-as években ismét jelentős méretűre növekedett, az értékes gyűjteményben Kazinczy feljegyzései szerint megtalálható volt Rákóczi arcképmetszete és egyik családi pecsétje. Egy másik portrét is megszerzett 1824-ben, amikor az *Erdélyi levelek* újrakiadását metszetekkel kívánta illusztrálni. Végül, a húszesztendőös fejedelemnek is őrizte egy portréját a rézkarcok között. A fejedelmet ábrázoló képek között Kazinczy otthonában azonban a legbecsesebb a II. Rákóczi Ferencről készült, olajban festett életnagyságú mellkép volt. A festmény 1812 márciusában került Széphalomra, s különleges élmény is fűződik hozzá, Antal fia születése: „Antoninom II. Rákóczi Ferencnek azon képe alatt jött a világra, melyet nékem, olajban festve, Vida László barátom az elmúlt márciusban ajándékol hozott.” (Kazinczy ötödik gyermeke, 1813. június 18-án született Széphalmon, s a fejedelem tiszteletére kapta az Antonin Sophron nevek mellett a Ferenc keresztnévet.)

Rákóczi-hagyományápolás és tudományszervezés. Kovachich Márton György nem az egyetlen történetíró, akit Kazinczy a Rákóczi-szabadságharc forrásainak közlésére kívánt rávenni. Az 1810–1812 között időszak ebből a szempontból Kazinczy tevékenységében kiemelendő. 1810-ben készült el nagybátyja, Szirmay Antal *Jacobinorum Hungaricorum Historia* című műve, melyhez a költő három ív terjedelemben fűzött megjegyzéseket, cáfolatokat és helyesbítéseket a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozóan is, felismerve, hogy a konzervatív beállítottságú középneemes, történetírónak képzetlen szerző által összeállított munka dilettáns volta miatt már-már történelemhamisítással ér fel. Kazinczy minden bizonnyal tisztában volt annak a kézirati hagyománynak

a meglétével és jelentőségével, amelyik a XVIII. század közepétől a Rákóczi-szabadságharcról is érdemi forráshagyományt és különböző történetírói álláspontokat foglalt magában. Gondolunk itt többek között Benczur József, Bél Mátyás, Kolinovics Gábor, Bajtay József Antal műveire, melyek nyomtatásban ugyan nem jelenhettek meg, s melyekkel összevetve Szirmay munkája sajnos színvonala miatt sem érdemelte meg a kiadást. Ennek a kritikai felbuzdulásnak köszönhetette többek között a *Fogságom naplója* is létrejöttét, ahogyan ezt Fried István kimutatta: a maga munkáját Kazinczy korrekciónak szánta, nehogy a Szirmay-féle kép rögzüljön.

Ezek után érthetőbbé válik, hogy Kazinczy miért is igyekezett több oldalról támogatni 1811–1812 folyamán Rummy Károly Györgyöt abban, hogy a *Monumenta Hungarica*-ban közreadjon Rákóczi-kori dokumentumokat. Kazinczy a *Monumenta* megjelentetésének lehetőségét és biztosítékát Engel János Keresztély (1770–1814) pártfogói közreműködésében látta. Engel a polgári felvilágosodást képviselő értelmiségiek azon csoportjába sorolható, akik Bécsben élve próbálták meg hazájuk érdekeit képviselni, s a hazai haladó politikai eszméket már szélesebb, közép-kelet-európai összefüggésrendszerben tudták szemlélni. Ennek szellemében alkotta meg és adta ki Halléban még 1798-ban *Geschichte des Ungarischen Reichs II.* című összefoglaló történeti művét. Engel János, akiben elsőként merült föl a Rákóczi-kori történeti emlékek sorozatos kiadásának terve, oly módon igyekezett a *Monumenta* megjelenését támogatni, hogy egyrészt elérte, hogy a kötet cenzora ő maga legyen, másrészt ebben kifejezetten a magyar nyelvű források feltárását és megjelentetését szorgalmazta. Kazinczy ekkor kérte meg Ráday Pált, a kancellár unokáját is, hogy adjon át Rumynak közlésre dokumentumokat a családi levéltárból. Láthatjuk, hogy Kazinczy tudatosan törekedett a történetíró hagyományok ébren tartására, s 1812-ben felbuzdulván, maga is tájékozódott a zempléni megyei levéltárban. – A *Monumenta* első kötetéből kimaradtak a szabadságharcra vonatkozó források, mert a kötet végül csak a József nádornak szóló ajánlással jelenhetett meg, de ráirányította a figyelmet a következő kötetre, melynek szokatlanul széles előfizetői bázist sikerült szerezni, mert elhíresztelték, hogy az elmaradt dokumentumokat abban közölni fogják. 1814-ben azonban meghalt Engel János, s az új cenzortól való félelem miatt Rummy nem merte a megígért forrásokat közölni, ami a sorozat bukásához vezetett, az előfizetők csalódottsága és elpártolása miatt.

A Rákóczi-hagyományápolás szempontjából a másik kiemelkedő időszak Kazinczy Ferenc életművében az 1816 és 1818 közötti évek. 1816-ban és 1817-ben jelenik meg az *Erdélyi levelek*, benne az *Erdélynek története*i a Rákóczyak históriájának összefoglalásával; 1817-ben „téteti kótába” a *Rákóczi-nótát*; s 1818-ban írja meg *A pataki vár’ erkélyén* című versét.

Az *Erdélynek története*i Erdély történetének rövid összefoglalása a kezdetektől 1713-ig, benne a szabadságharcra II. Rákóczi Ferenc szökésének rövid leírásán keresztül történik utalás. Forrása a betiltott *Histoire des Revolutions de Hongrie*, melyet Kazinczy első ízben még 1806-ban olvasott el.

Kazinczy az *Erdélyi levelek*ben festette meg Rákóczi külső portréját. Ebben egy romantikus férfiideál legjellemzőbb külső tulajdonságait írja le: Rákóczi ebben egy szemléletesen, direkt módon kifejezett férfiszépség. A szépség

fogalmához a tisztaság, a nyílt tekintet, az uralkodói férfias termet kapcsolódik. A külső szépség azonban az 1800-as évek elején elterjedt és állandósult, s manapság is élő fogalomhasználat alapján immáron belső tulajdonságokat is kifejez, e helyen tehát Kazinczy értékítéletét fejezi ki akkor, amikor Rákóczi eszményi szépségként ábrázolja. Hiszen a szép nemcsak a tetszetős szinonimája, hanem az erkölcsi feddhetetlenségé is. Tovább bontva a képet, az erős, férfias külső a férfias erényeket, a bátorságot, az uralkodói megjelenés Rákóczinak mint legitim, törvényesen megválasztott uralkodónak a szerepeltetését jelenti; alakja hadserege élén a dinamizmust fejezi ki, a nyílt és kontrasztos arc a cselekvés és szándékok nyíltságát, a becsületet. Rákóczi arcának színei: a fekete, a fehér és a piros, azaz a gyász, a tisztaság és a vér színei.

Kazinczy Rákóczi-képe Kölcseynél. Markáns, ám igen egyértelmű költői képei ezek Kazinczy eme prózai művének, amely véleményünk szerint minden bizonnyal egyik alapvető indíttatását jelentette az 1817 áprilisában megjelent Kölcsey-versnek is, a *Rákóczi hajh...* kezdetű, illetve című költeménynek. Ebben nemzeti történeti hagyományaink között, Rákos, Várna, Mohács sorába illeszkedik a fejedelem szabadságharca. A költemény „trikolórja” Rákóczi fejedelem *Erdélyi levelek*-béli portréjának színei: ugyancsak a gyász színe; majd a vérkönnyé, a lángoló szívé, az életé, a tűzé, a vére; valamint a szűziességé és a tisztaságé:

„Rákóczi hajh, Bercsényi hajh!
Magyartok gyászban ül...”

(...)

„Vérkönnyet önt az útaxó,...”

(...)

„Hol lángoló szív s honszerelem
Váltottak életet.”

(...)

„S villámként csap, villámként sújt,
És tűzre lángra kél,
S a honfiú, s a honleány
Csak érez, nem lát s fél.”

(...)

„A vér szent mezején,
Vészek körítik homlokát,...”

Horváth Károly a vers keletkezésének politikai tartalmát elemezve rámutatott az 1817. év – a szabadságjogokat tovább korlátozó – központi intézkedésére, amely egy helytartósági rendelettel a nemesi ellenállás maradék fórumát, a vármegyei politizálás színterét célozta meg, a nemesi közgyűlés mozgásterét korlátozta (a háziadó költségvetésének előterjesztési kötelezettségét mondva ki). Ez az a költemény továbbá, melyben „Kölcsey a nemzeti megújulás zászlójára írta Rákóczi *nevét*”, s amely kezdő alkotása volt a reformkor függetlenségi hagyományokat felelevenítő költészetének és politikai programjának, melyben Rákóczinak a kiegyezés után kibontakozó politikai kultusza is gyökerezik.

A két költő, Kazinczy és Kölcsey között egy ennél prózaibb gondolati híd is felfedezhető az 1817. évben, az *Erdélyi levelek* újrakiadásának évében, mégpedig a *Rákóczi-nóta* kapcsán. Kölcsey verse ugyanis egyértelműen a *Rákóczi-nóta* élő hagyományának hatására született meg. Már 1790-ben, a Szent Korona visszahozatalakor az ónodi gyűlés követésének szándékát kifejezendő, országszerte felhangzott a *Rákóczi-nóta*, s lelkesítő hatása 1809-ben szintén jelentkezik a Napóleon ellen hadba hívott nemesi felkelés soraiban. Kölcsey költeményének megjelenése után a haladó szellemiségű nemesi értelmiség körében újból fellángol az érdeklődés a *Rákóczi-nóta* iránt. Így gróf Majláth János 1817 szeptemberében Kazinczyt kérte meg, hogy küldje el számára az ének kottáját: „Die zweite bitte ist: können E. Hw. Siebenbürgen in vielfacher berührung, mir nich die berühmte [!] Rákóczi Nóta auf Noten gesetzt verschaffen? es wäre ewig schade, wenn sich dieses ächt nationale musikstück mit der Zeit ganz verlöre, es muss vom verklichehn und untergehen gerettet werden.” Kazinczy a kérést Dessewffy Józsefnek továbbította: „...Erdélyben az úgynevezett Rákóczy-éneket tétessem kótába”; akinek segítségével Majláth kérését november közepére sikerült is teljesíteni. 1817 korszakhatár is Kazinczy munkásságában, amikor is érzékenyen és élesen reagál az ártrendeződő kulturális erőviszonyokra, bátorítva a Kölcsey nevével is jelzett nemzedéket; a megélénkült politikai élet eszményéhez igazodó értékeszményt alakít ki, melyben a közért való cselekedet jelenti számára a rangot és vív ki nála elismerést. Az 1730-as években keletkezett *Rákóczi-nóta* dallamfeltárása ebből a szempontból is figyelemre méltó momentuma Kazinczy tevékenységének, hiszen az csak 1849-ben jelent meg először nyomtatásban. Egy szóban és kéziratos formában terjedő hagyomány ápolásáról van tehát szó, melynek forrása Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) kéziratos énekeskönyve volt.

Kölcsey és Kazinczy munkásságának közös elemeit keresve, itt kell utalnunk a *Himnusz* keletkezésének történeti vonatkozásaira is. Szirmay Miklós *Uj Esztendőben* kezdetű/című versének feltárása kapcsán valószínűsíthető, hogy Kölcsey a Szirmay család dokumentumaival nem Szirmay Antal jóvoltából ismerkedett meg, hanem annak 1812-ben bekövetkezett halála után, az 1818. évet követően, Kazinczy Ferenc pártfogásának köszönhetően.

Ezen előzmények után és az 1817. évi további, a maradék önállóságot is felszámoló intézkedések foganatosítása miatt kialakult politikai légkörben (a királyi rendeleteket ezentúl a vármegyékben a főispánok által kinevezett táblabírák hajtják végre, a megyei közgyűlés jóváhagyásától függetlenül) született meg Kölcsey *A pataki vár' erkélyén* című epigrammája 1818 nyarán, melyben Rákócziról a következő sorok szólnak:

„Itt állottanak Ők, azok a Nagyok. Erre tekintett
György, Erdélye felé, erre sohajta Ferencz.
Zrínyinek itt állott unokája elöntve könyekkel,
A mikor a nap költ, a mikor arra leszállt.
Nemzőjét, rokonát, férjét keseregte, szülöttjét,
Bús lány, bús testvér, bús anya, bús feleség.
Ah, a hely nem az a mi vala! Ők eltűntenek innen!
Eltűntek! De te nem látod e rémjüket?”

A vers számtalan, irodalmi, irodalomtörténeti, történeti, mentalitástörténeti elemzési szempontja közül most a történetiek közül, nagyon vázlatosan, csak a legszembetűnőbbekre szeretnénk rávilágítani.

A vershez tartozó, Dessewffy Józsefnek küldött kísérőlevélben Kazinczy felsorolja a Rákóczi családnak a költeményben felsorakoztatott, nevén nevezett és nevén nem nevezett tagjait: I. Rákóczi Györgyöt és Lorántffy Zsuzsannát, II. Rákóczi Györgyöt és Báthory Zsófiát, I. Rákóczi Ferencet és Zrínyi Ilonát és II. Rákóczi Ferencet. Majd megjegyzi: „Lehetetlen, hogy Kazinczy Péter, nagy atyám nagy atyja, ezeknek hívek 's kedveltjek 's Követjek itt ne állott volna... Zrínyi Ilona a Szigetnél elesett Miklós unokájának unokája volt. Az atyja Péter fejét vesztette; testvére rab volt holtig, 's német nevet kapott; férje Rákóczy I. Ferencz üzetetett, fija Rákóczy II. Ferencz szerencsétlen volt.” A Rákóczi család tagjainak „szellemidézése” az *Erdélyi levelek* genealógiai vonatkozású részét idézi, a szereplők az ott leírtakkal egyezően a magyar történelem hányattatott, tragikus sorsú családjának tagjaiként a nemzeti tragikum alakjai.

A következő momentum: a versben is a néven nem nevezett személyek közé tartozik a család utolsó fejedelmi sarja, II. Rákóczi Ferenc. Tetten érhető az epigrammában továbbá Kazinczy családi hagyományainak megelevenedése, melyhez az idézett levélmagyarázat szerint saját családjának sorsfordulója kapcsolódik: ismét a Rákóczi-hagyományápolás erős személyes vonatkozását láthatjuk.

Végül a vers egyik legszembetűnőbb mentalitástörténeti, irodalomtörténeti vonatkozását említjük meg, mely egyúttal annak egyik legfőbb értékére is utal. A „bús”, „keseregte”, „előntve könyekkel” megjelenő „Eltűntek”, azaz a felsorolt történeti szellemalakok hazájuk, Magyarország romlását, pusztulását siratják. A sírás motívuma, az európai kultúrkörben a kora újkorban mindenhol jelentkező képei és toposza jelen költemény egyértelmű gondolati gyökeket jelentik. Az elhottak sírásának kibontott motívuma Kazinczy költeményét így összekötő láncszemmé avatja a magyar irodalomban a XVII–XVIII. századi, kapcsolódó szimbólumrendszerek és a XIX. században, a reformkorban Kölcsey, Vörösmarty, majd Petőfi nemzethalál-víziójának szimbólumrendszere között.

A Rákóczi-hagyományápolás és a szabadságharc történeti kutatásának forrásai. Kazinczy életművének utolsó szakaszára a korábbiaknál erősebben jellemző a történeti érdeklődés, és ezzel párhuzamosan a családi hagyományokhoz való visszafordulás. Adódott ez az író kényszerű körülményeinek folytán: hivatalnoki teendői 1825–1826 fordulójára végleg a zempléni levéltárhoz kötődtek. 1826-ban jelenik meg a Felső Magyarországi Minervában a *Tudósítások a' Rákóczi-Ház' Genealógiai ismeretének megigazítására, kibővítésére*, s ekkor készíti el (ifj.) Csécsi János (1689–1769) sárospataki tanár szécsényi országgyűlésről szóló naplójának (*Commentarii de Conventu Szécsényensi* 1705) másolatát, fordítását, jegyzetelését. A Felső Magyarországi Minerva Kazinczy egyik legközelebbi barátjának, a már többször említett Dessewffy Józsefnek a szerkesztésében elindított, első magyar nyelvű tudományos folyóirat, amely havi rendszerességgel jelent meg 1825–1836 között. Kazinczy pártoló tevékenysége itt sem maradt el. Bárány Agoston (1789–1849) Torontál megyei levéltáros, ügyvéd, későbbiekben akadémikus arra vállalt

kozott, hogy a II. Rákóczi Ferencről szóló, radikális hangvételű életrajzi összefoglalóját a Felső Magyarországi Minervában megjelentesse 1828 nyarán. A levéltáros kollégát maga Kazinczy buzdította irodalmi tevékenységre. A budai cenzúrahivatal azonban a Helytartótanácsához küldött jelentésében az alábbi szavakkal utasította el a közlést:

„Ennek már a mottóul választott négy verssor megadja a hangulatát... Éles tollal idézi fel annak az időnek politikai zavarait. Ilyen jellegű kéziratok, amelyek történeti elbeszélés formájában a legapróbb részleteket is romboló szándékkal ismertetik, a Felséges Uralkodóházat és magát a nemzetet is minden tekintet nélkül ócsárolják, éretlen ítélettel gyűlöletes személyeket ábrázolnak, legfőbb életrajzírói törekvésük, hogy ártsanak, sem a »Felső Magyarországi Minerva« című folyóiratba, amely már más közlésre szánt életrajzot is bemutatót, sem egyéb megjelenési formában nyilvánosságra nem valók.” Az *Erdélyi levelek* Kazinczy tollából az egyetlen mű ez idő tájt Magyarországon, amely a Rákócziakról szól, s a költő halálának évében, 1831-ben is megjelenhetett.

Kazinczy Ferenc lírájában egyszer sem írta le II. Rákóczi Ferenc fejedelem nevét, s összesen csak két költeményében tett említést a fejedelemről, utalás formájában. A Rákóczi-hagyományápolás reformkori kiteljesedésében Kazinczynak ennek ellenére kulcsszerepe volt a kiragadott, felsorolt epizódok, példák és irodalmi utalások tanulsága szerint. Ezek a momentumok arra is rávilágítanak, hogy míg a Zrínyi-kultusz jelensége Kazinczynál az egyik legteljesebb és legtisztább kultikus magatartásforma, addig ez II. Rákóczi Ferencsel kapcsolatosan egyértelműen nem bizonyítható (bármelyik kultuszértelmezésről legyen is szó).

Megrajzolható viszont a Rákóczi-hagyományápolásnak a XVIII–XIX. század fordulóján, s Kazinczy egész munkásságán, életútján átívelő vonulata, amely a reformkori Rákóczi-hagyomány egyik legfontosabb előfeltétele és forrása volt, s amely a költő-író teljes életútjának irodalomszervező, irodalompartoló, prózaíró, emlékiró s nem utolsósorban forrásfeltáró törekvését átfogja. Ennek legfontosabb elemei a szabadságharc családi emlékeinek, hagyományainak ápolása; a XVIII. századi református köznemesség és értelmiségi réteg hagyományörzésének mindenkori ösztönzése; az irodalmi és tudományos, történeti, forrásfeltáró munka szorgalmazása; s végül, de nem utoljára egy olyan politikai magatartásformának a mindenkori demonstrálása, amely egyértelműen a Rákóczi-szabadságharc függetlenségi eszmei örökségének a felvállalását és továbbörökítését jelentette Kazinczy számára.

Kazinczy életműve, irodalmi hagyatéka és szellemi örökségének hatása a reformkorra és a további időszakra vonatkozóan hatalmas terület. Teljes összefüggésrendszerében máig feltáratlan irodalomtörténeti és történeti kutatási téma, melynek a jelenlegi keretek között csak bizonyos területeit járhattuk be. Érzékeny irodalomtörténeti vizsgálatok és műelemzések tárhatják fel például a Kazinczy életrajzi jellegű emlékiratai (*Az én életem, Fogságom naplója*), illetve ennek hagyományai, és a II. Rákóczi Ferenc emlékirói hagyománya (*Emlékiratok, Vallomások*) közötti összefüggéseket és közös magyar irodalmi gyökeket. A levelezésen túl ugyancsak Kazinczy prózai írásműveinek és zempléni

levéltári megjegyzéseinek szisztematikus vizsgálatával lehet kimutatni azokat az elemeket, amelyek Kazinczy politikai állásfoglalásának azon megnyilvánulásaira világítanak rá, amelyek egyértelműen a Rákóczi-szabadságharc politikai örökségében gyökereznek, s amelyek Kazinczy és a jakobinus mozgalom viszonyát is alapvetően meghatározták. További kérdés az is, hogy milyen súllyal illesztette be a Rákóczi-hagyományt Kazinczy a magyar történelem korábbi alakjainak, eseményeinek és hagyományainak sorába, hiszen például az *Erdélyi levelek*ben a Bethlenek, a Bánffyak, Telekiek tisztelete és Hunyadi János s fia, „...a nemzet díszé, Mátyás király” kultusza (?) egyértelmű megnyilatkozásának nyomaira bukkanhatunk.

Kazinczy kultuszteremtésének, erőteljes politikai és történeti hagyomány-ápoló törekvéseinek analízise egy, a XVIII–XIX. század fordulóján átívelő, a közép-európai térségére általánosan jellemző, mindenhol előbukkanó jelenség jobb megértéséhez visz közelebb bennünket: a népek modern nemzettudata formálódásának, nemzetté alakulásuk kibontakozásának folyamatához, melynek meghatározó mentalitásbeli eleme volt a nemzeti történeti mítoszok és a történelmi, irodalmi személyiségekhez kapcsolódó kultuszok létrejötte, a történeti, politikai hagyományok feltárásával, erőteljes hangsúlyozásával, s nem utolsósorban a néphagyományok kezdődő felfedezésének köszönhetően.

Válogatott irodalom

- Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai III. Naplók, röpíratok*, Budapest, 1952.
- Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1998.
- Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790. 1. kötet*, Budapest, 1989.
- Fried István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, 1996.
- Hegyaljai Kiss Géza: *Kazinczy mint levéltáros*. Irodalomtörténet, 1928, 289–293.
- Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi Váczy János, I–XXII. kötet, Budapest, 1890–1927.
- Kazinczy Ferenc *Összes költeményei*, sajtó alá rendezte Gergye László, Budapest, 1998.
- Kazinczy Ferenc: *Az én életem*, összegyűjtötte, szerkesztette és az előszót és a jegyzeteket írta Szilágyi Ferenc, Budapest, 1987.
- Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek* (1816), Budapest, 1880.
- Kazinczy Ferenc: *Tudósítások a' Rákóczi-Ház' Genealógiai ismeretének megigazítására, kibővítésére*, Felső Magyarországi Minerva, 1826.
- Kincses Katalin Mária: *Kultusz és hagyomány*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2003.
- Kováts Dániel (szerk.): *Kazinczy Abaújban és Zemplénben*, Sátoraljaújhely, 1978.

- Kölcsey Ferenc *Összes versei*, sajtó alá rendezte Kulin Ferenc, Budapest, 1990.
- Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*, Budapest, 1980.
- Köpeczi Béla: *A Rákóczi-hagyomány értelmezése*, in: T. Mérey Klára – Péczely László (szerk.): *A Rákóczi-kori kutatások legújabb eredményei*, Pécs, 1974, 9–15.
- Magyar Zoltán: *Rákóczi a néphagyományban. Rákóczi és a kuruc kor mondavilága*, Budapest, 2000.
- Mezei Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Budapest, 1994.
- Póór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*, Budapest, 1988.
- Sinkovics István – Gyenis Vilmos: *Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai*, Budapest, 1978.
- Szauder József: *Kölcsey Ferenc*, Budapest, 1955.
- Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Budapest, 1974.
- Szekfü Gyula: *A Száműzött Rákóczi*, Budapest, 1913.
- Szitás Ilona: *II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban*, Budapest, 1937.
- Waldapfel József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, 1957.
- Waldapfel József: *Irodalomtörténeti adatok Rákóczi emlékének történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1935. 167–176.
- Z. Szabó László: *Kazinczy Ferenc*, Budapest, 1984.

MÉSZÖLY ZSÓFIA
MÁNYOKI UTÁN

CSÍZY LÁSZLÓ
FEJEDELEM KEDVES VIRÁGÁVAL

LELKES MIHÁLY
J. PÁRNÁJA KANADÁBÓL

SZMRECSÁNYI V. BEÁTA
CUM DEO...

OLESCHER TAMÁS
AMIKOR PEDIG ELJÖN A TÖKÉLETES...

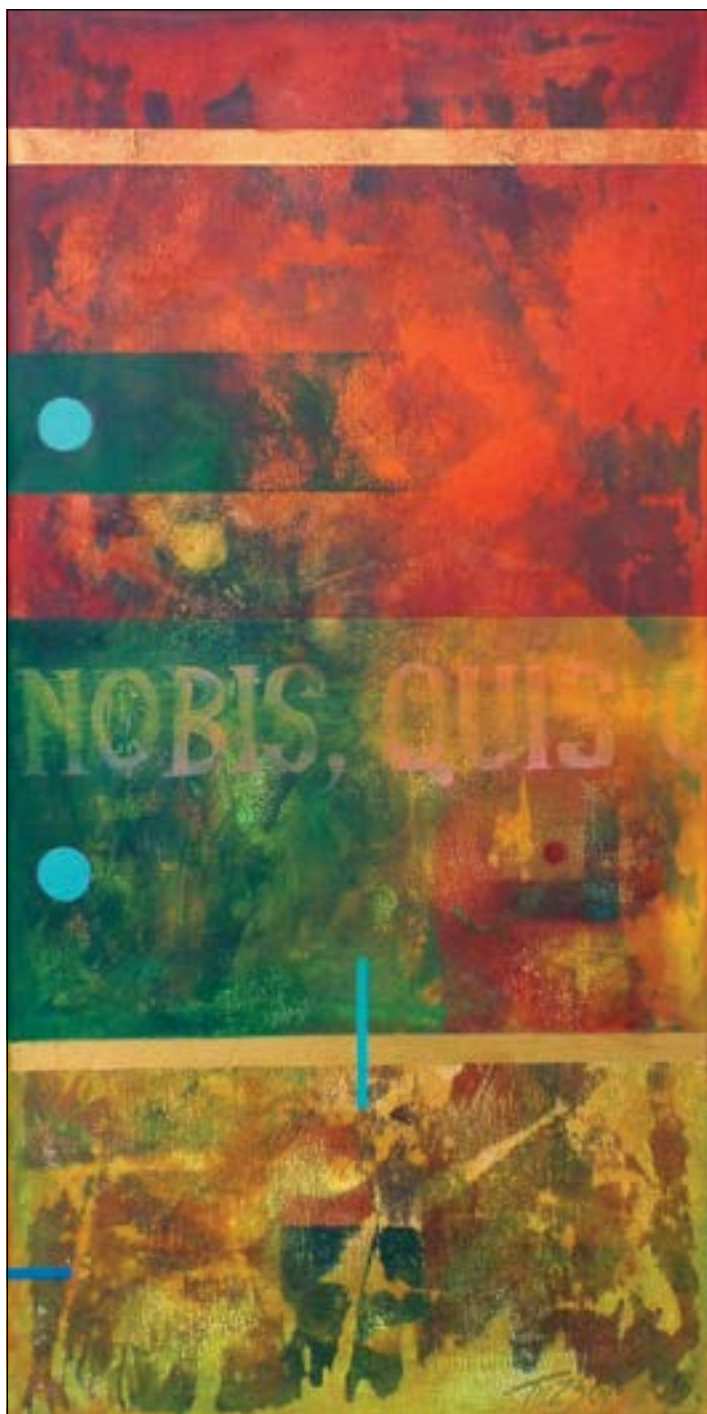
KOSCSÓ LÁSZLÓ
A FEJEDELEM

SZYKSZNIAN WANDA
MONTÁZS

HOMOLYA GÁBOR
RÁKÓCZI-INDULÓ

TUZSON BERCEZELI PÉTER
SI DEUS PRO NOBIS

ÁRVAY ZOLTA
OSTROM

PRUTKAY PÉTER
A SZABADSÁGNAK ÁRA VAN

BEREND IVÁN
SZABADSÁG HÍRNÖKE

VESZELY FERENC
NAGYSÁGOS FEJEDELEM

SZÉCHY BEÁTA
ZÁSZLÓ

SIMON CSILLA
II. RÁKÓCZI FERENC

A vezérlő fejedelem nyomában

Portréről portrét?

Nem, nem, nyilvánvalóan nem: a II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választásának évfordulója alkalmából meghirdetett, 2020 őszéig ívelő Rákóczi-emlékév programsorozatába illeszkedő, önszerveződő kiállítás alkotóinak nem a Mátyóki Ádám által 1724-ben festett fenséges barokk arckép újralkotása volt a feladata.

Sokkal inkább a CUM DEO PRO PATRIA ET LIBERTATE gondolat megidézése és időszerű megfogalmazása.

Az Isten, a Haza és a Szabadság a Rákóczi-szabadságharc által emblematiszálta avatott hármasszellemiség-egységének, együttállásának vizuális, képekbe és művészitárgyakba foglalt összegrzése.

Amely művésziszándékmegvalósítás visszautal a múltra, de amely mondanójában, értelmezési lehetőségeiben jelenkorigérvényességű üzeneteket hordoz és közvetít.

Mert a dolgok, maga a Dolog, egy ország, egy nemzet léteezése, a megmaradás, az építkezés csak így, ezen esszenciális létezők egykorigés jelenkorige lehetőségében lehetségesek: Isten, Haza, Szabadság.

Ez a művészifeladatvállalás nehéz próba volt: elkerülvén a heroikus, felengzős múltidézés, az üresszusztrálás (és a leegyszerűsítő aktualizálás) fenyegető közhely-csapdáit meg kellett találni a művészilelemény végtelent közelítő, megnyíló útjait: hogyan festhető, rajzolható meg, hogyan önthető formába ez a Rákóczi-örökségben testet öltő szellemiség, hogyan ragadható meg a termékeny gondolat, hogyan érlelhető érzékeny, hiteles kifejezéssé az újra meg újratámadások kereszttüzébe került és átértelmezett történelmitanulász.

Végssó soron a jelenkorigi, az újraélesztett „történelmitestészet” napjainkban meglehetősen alacsony kikiállási áron tartott művészeti szférájának a hivatallóság fórumaitól távol álló, mértéktartó, bensőséges aurát indukáló műegyüttése áll előttünk.

Persze, persze, azért fel-felbukkannak a sablonmotívumok is, a közismert jelképek, szimbólumok: mint a magyar lobogó, az ominózus – de idézőjelbetett – Rákóczi-arckép, a történelmitrelikviák, megjelennek az esemény-idézetek és -hivatkozások, de a kollekció törzsanyaga a korszerű művészetszemlélet, a friss stíluskezdeményezések, a karakteresen egyéni szólamok megszólalásának, az eleven tartalmak és a konzekvenciák megfogalmazásának tanúja.

A XXI. század magyar művészeinek történelmidéző kalauzolásával bátran és reményekkel telten a vezérlő fejedelem nyomába szegődhettünk.

Wehner Tibor

Gebei Sándor

„Polak, Węgier, dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki...”

„Lengyel, magyar két jó barát,
együtt harcol, s issza borát...”

A közismert mondás, amely a szabályák világában keletkezhetett, a Rákóczi-szabadságharc idején csak erős megszorításokkal érvényesíthető. Egyáltalán, segítették-e egymást, s ha igen, akkor hogyan segítették egymást a lengyelek és magyarok az 1703–1711 közötti években? Beszélhetünk-e a lengyelek, magyarok tömeges együttműködéséről az adott években?

II. Rákóczi Ferencet 1701. április 18-án nagysárosi kastélyában letartóztatták „összeesküvés, a király elleni fegyveres felkelés” gyanújával, és a bécsújhelyi börtönbe szállították. Itt hivatalosan is vádat emeltek ellene, ahonnan a biztos fej- és jószágvesztés ítélet és végrehajtása elől a jezsuita gyóntatója, a porosz származású börtönparancsnok és a felesége segítségével sikeresen megszökött (1701. november 7.). Az egyetlen biztonságot jelentő országba, Lengyelországba menekült. Az emigrációjában írt *Valomásokban* (Első könyv) említi, hogy *„Sem ismerősöm, sem barátom nem volt Lengyelországban, jöllehet nagyanyám, Báthori [Zsófia] fejedelemasszony révén kiváló nemesi házakkal vagyok rokonságban, de a németek igája alatt tilos és veszélyes volt ápolni velük a barátságot.”*

Egy franciákkal konspiráló menekültnek nemigen volt más választása, mint hogy a varsói francia lazaristáknál kopogtasson segítségért, ahol – tudtán kívül – Bercsényi Miklós barátja is rejtőzködött. A „francia vonal” segítségével találtak azokra a lengyel támogatókra, akik 1703. júniusi hazatérésükig védelmet, lakhatást, ellátást biztosítottak számukra. A Sieniawski házaspár viselte gondját a „francia katonai” és „német polgári mérnöknek” álcázott bujdosóknak.

A házaspár előéletéből fel kell villantani néhány momentumot ahhoz, hogy megértsük Rákócziék iránti szimpátiájukat, önzetlen magatartásukat. A Sobieski Jan lengyel király halála (1696) utáni interregnum idején a Sieniawski házaspár Conti francia herceg királyjelöltségét támogatta a „némettel”, Frigyes Ágost szász választófejedelemmel szemben. Ám I. Lipót német-római császár és I. Péter cár beavatkozása nyomán az utóbbi nyerte el a Piastok trónját. II. Erős Ágost (August Mocny) néven vonult be a történelembe. A politikai vereség hatására Sieniawskiék gyümölcsöző taktikára váltottak. A férj, Sieniawski Adam Mikołaj (1666–1726) belzi vajda (a belzi vármegye főispánja) már csak pozíciójának megőrzése miatt

is a hivatalosságot, az Ágost-pártiságot képviselte a családban, a feleség viszont, a híres Lubomirski család szülöttje, Lubomirska Elżbieta Helena (1669–1729) nem adta fel „francia meggyőződését”. A befolyásolható, határozatlan (*niezdecydowany*) férj természetesen tudott arról, hogy felesége a franciaországi lengyel követ, du Héron márki és a lengyel prímás érsek Radziejowski, Michał (1645–1705) közbenjárására a Varsótól távoli, ukrainai kastélyaikban bújtatja az I. Lipót császár-király által köröztetett „gonosztevőket”. A magyarországi szökevények 1702 márciusa és 1703 júniusa között többnyire Brzezanyban (Brezánban, ma: az ukrainai Berezsanyi) élvezték Sieniawskiék vendégszeretetét, Rákóczi plusz még a 32(-33) éves „Asszony” szerelmét is.

Sieniawskiné („Heléna”), Sobieski király feleségének, Maria Kazimiera de la Grange d’Arquiennek = „Marysieńkanak” az udvarhölgyeként sajátította el a francia életvitelt és életmódot a vele járó politikai szerepvállalással. Mint ahogyan annak idején Marysieńka teljesen uralta férje, Sobieski király akaratát, és lépten-nyomon beleártotta magát az országos politikába, úgy a nem „különös szépség” Elżbieta is befolyt a férfiak „dolgába”. A Rzeczpospolita (Lengyel-Litván Nemzeti Köztársaság) legbefolyásosabb embereivel levelezett, rajta keresztül vezetett Rákócziék útja a francia orientációval szimpatizáló főurakhoz. Így értesülhetett Rákócziék magyarországi tervéről pl. Radziejowski Michał gnieznoi prímásérsek (II. Ágost esküdt ellensége), Wiśniowiecki Janusz Antoni (1678–1741) vilnai, majd krakkói, Potocki József kijevei, Kałski (Kontski) Marcin podóliai vajda stb.

Rákóczi eredetileg úgy tervezte Magyarországra való visszatérését,

hogy francia segélypénzből Lengyelországban négyezer lovas, plusz ugyanannyi gyalogos katonát fogad zsoldjába, és ezzel a komoly sereggel kényszeríti Lipót császár-királyt a magyar sérelmek orvoslására, ami a spanyol trónért megindult Bourbon-Habsburg-dinasztiák háborújában a franciák előnyére is kamatoztatható. A biztos sikerekkel kecsegtető tervből semmi sem realizálódott, mert a protestantizmusát feladó és katolikussá lett II. Ágost lengyel király meggon dolatlanul a Svéd-Livóniára rontott, Riga városát ostromgyűrűbe zárta. Vállalkozása súlyos kudarcba fulladt, szövetségesének, Nagy Péter cárnak a felmentő akciója is katasztrofális verességgel zárult (Narva, 1700. november 19/30.).

A katonai fiasco nem maradt politikai következmények nélkül, az ország „fellázadt” a királya ellen. Mivel a király a Rzeczpospolita alapvető működési elvét – *lex regnat, non rex* (a törvény uralkodik, nem a király) – megsértette, és az ország (szejm=országgyűlés) beleegyezése nélkül indított háborút, felelősséggel tartozik. A „milyen módon feleljen a király a vétségéért?” kérdés alapján a társadalom két táborra szakadt. Az egyik álláspont szerint a svédek elleni honvédő háborút folytatni kell az érvényes lengyel-orosz szövetségben továbbra is a király vezetésével, és majd a háború befejezése után kell visszatérni a király cselekedetének a kivizsgálásához, a másik felfogás viszont a király uralkodói alkalmatlanságát hangoztatta, a detronizációját és az interregnum kihirdetését szorgalmazta, a válság megoldását egy új király választásával akarta elérni.

Rákóczi az egymással is viaskodó lengyeleket hátrahagyva, és „*hogya ne legyenek a lengyelek terhére*”, segítő

csapatok híján lépte át a lengyel–magyar határt június 16-án, mert *„...ha egyszer az első láng kialszik, a második már sohasem olyan erős”* – ragadta meg a kedvező pillanatot a „németek” elleni nemzeti küzdelméhez. Csak a hónap végén érkezett Magyarországra egy maroknyi erő Lengyelországból. Bercsényi vezette azt a „jelentéktelen segélyhadat”, „a kijevi palatinus” Potocki két-két századnyi dragonyosát és vlachját, valamint a Wiśniowiecki hercegtől kapott két századot. (Sajnos, a pontos létszámot nem ismerjük, mert a későbbi mustarakönyvek nagyon szórt adatokat tüntetnek fel. Egy-egy századzászlóhoz akár néhány tíz fő, vagy éppen száz főt is meghaladó létszám is tartozhatott. Általában 60–110 fő között ingadozott egy-egy kompánia élőereje.) Ezt az erős túlzással 600 főre taksált katonaságot Rákóczi az *Emlékirataiban* „*jelentéktelen segítségként*” jellemezte, ám erkölcsi és mozgósítási hatását ekképpen dicsérte: megtapasztalva a támogatást, a nép *„... felbátorodott, mert remélte, hogy még nagyobb segítséget is kap, és mert a gróf [Bercsényi] pénzt is hozott magával”*.

1703 végén az egész ország fegyvert ragadott az „Ausztiai Ház uralma ellen”, 70 ezerre taksálták a Rákóczi-zászlók alatt harcolók számát. Nem volt hiány emberekben, de a hadieszközökre és felszerelésekre annál nagyobb szükséglet mutatkozott. Lengyelországból és Sziléziából lehetett beszerezni némi muníciót (lőfegyvereket, ólmot), amelynek a megvásárlásában és Magyarországra juttatásában Sieniawskiné aktív szerepet vállalt.

Nem rajta múlt, hogy 1703–1711 között *„Danckából [Danzig, Gdańsk] tízezer puskánál több”* nem érkezett Rákócziékhoz. 1703 végére Lengyelországban olyannyira elmérgesedett a

táborok közötti ellentét, hogy konföderációkat (ideiglenes társadalmi szövetségeket) alkotva keresték a lengyel területen folyó, svéd–orosz háborúval terhelt válságból kivezető utat.

A detronizációban és interregnumban gondolkodó konföderáció vezető személyisége a lengyel katolikus egyház feje, a gnieznoi prímásérsek Radziejowski Michał (1645–1705) volt, aki Rákóczit potenciális lengyel királyjelöltként tartotta számon, és fel is kérte a svéd király, XII. Károly tudtával a maga és társai nevében arra, hogy Ágost király helyébe lépjen. *„De mint-hogy a háborút saját hazám szabadságáért kezdtem és láttam, milyen nagy mozgás és erjedés kezdődött az ország minden rendjében, nem tartottam illőnek, sem becsületemmel összeférhetőnek, hogy cserbenhagyjam érdekeit egy idegen koronáért meg saját előnyömrért”* – hárította el magától Rákóczi a megtisztelő felkérést. A Rákóczi visszalépése miatti szituációt XII. Károly sietve kihasználta és a varsói konföderációval a poznańi vajdát, Leszczyński Stanisławot (=Szaniszlót) választatta meg II. Ágost ellenében „neo-királynak” 1704. július 12-én. Koronázására csak egy évvel később, 1705. október 4-én került sor Varsóban, s nem a koronázóvárosban, Krakkóban.

A lengyel–litván társadalom 1706–1710 között válságainak egyik leg súlyosabb időszakát élte. A II. Ágost mellett kitartók *„Pro Deo – Pro Patria – Pro Lege – Pro Rege”* jelszavak hangoztatásával vívták harcukat a svéd hódítók és Szaniszló bábkirály lengyel hívei ellen. A király–ellenkirály szituációban az országos hivatalok, méltóságok duplázódtak, a nemeség ide-, odapártolása mindennapos cselekedet volt. A Rákóczit katonákkal segítő Potocki Józef (1673–1751),

miután a Jabłonowski Stanisław Jan főhetman halálával megüresedett pozíciót nem kapta meg II. Ágostól, átpártolt I. Szaniszlóhoz, aki szíves-örömet főhetmanságra emelte. Ettől a pillanattól kezdve ádáz rivalisa az ellentábor főhetmanja, Sieniawski Adam lett. Wiśniowiecki Janusz Antoni (1678–1741) ugyancsak Szaniszlópártivá lett. A válság a mélypontját 1707-ben érte el, amikor XII. Károly merész, váratlan lépésével „mattolta” II. Ágostot. A svéd katonakirály a Lengyelországban harcoló hadait I. József német-római császár engedélyével Szilézián át Szászországba vezette téli szállásra, ténylegesen okkupálta Erős Ágost szülőföldjét. Választásra kényszerült a nagyszabású tervekől soha ki nem fogyó (Jeruzsálem felszabadításáról is álmodozó) Ágost. A tét óriási volt számára: vagy a szülőföld, vagy a királyság. A szász elektor, lengyel király a királyságát áldozta fel Szászország megőrzéséért. Erről a döntéséről és írásbeli lemondó nyilatkozatáról sem a szövetségesét, Nagy Péter cárt, sem a mellette kitartó sandomierzi konföderációt nem értesítette, család módon hátat fordított támogatóinak, visszavonult Drezdába. Ezt a radikális változást I. József császár, Anglia, Hollandia, Brandenburg-Poroszország sietve hivatalosították, a Rzeczpospolita törvényes uralkodójának Szaniszlót ismerték el.

Az arcu csapással felérő lépés kivédésére I. Péter cár diplomáciai eszközöket vetett be. XI. Kelemen pápától azt kérte, hogy a protestáns svédok által kreált Szaniszlótól vonja meg áldását, ne legitimálja királyságát. I. József császárt pedig arra emlékeztette a cár, hogy apjával együtt támogatták a szász herceget a lengyel trón megszerzésében, s lám, „a becsületét feledő” herceg, a „leg-

barbárabb szokást” követve, esküjét megszegve az ellenséggel paktált le. A császár vonja felelősségre a birodalom egészét is prostituáló választófejedelmet. A cserben hagyott lengyel Szaniszló-ellenes blokk, élén Sieniawskival, továbbra sem tekintette legitim uralkodójának Szaniszlót, II. Ágost helyébe új királyjelölt után néztek. Egyik kiválasztottjuk II. Rákóczi Ferenc lett, aki 1707 júliusában elfogadta a lengyelek és Nagy Péter cár közös felkérését, hajlandó volt hivatalosan is királyjelöltként megmérettetni magát a királyválasztó országgyűlésen (*sejm elekcyjny*).

Felmerül a kérdés: Radziejowski prímásérsek ajánlatát annak idején nem fogadta el Rákóczi, most, 1707-ben milyen okok miatt bólintott rá a jelöltségre? A legfontosabb érv a Rákóczi szabadságharc államának, a magyar konföderációnak teljes külpolitikai elszigeteltségében keresendő. Elképzelése szerint, lengyel királyként – a Báthori-hagyományt idézve – sikerül Magyarország és „Erdélyország” helyzetét stabilizálnia, vagyis most, az ónodi trónfosztás utáni interregnum időszakában lebonyolítható lesz a magyar királyválasztás is, megvalósulhat az ő erdélyi fejedelemségének szuverén elismertetése. Rákóczi lengyel királlyá választásának előkészítő fázisa volt Nagy Péter cárnak és II. Rákóczi Ferenc *„erdélyi fejedelemnek és a magyar összeszövetkezett rendek vezérőjének”* varsói egyezménye (1707. szeptember 4/15.).

A szerződés aláírására és megpecsételésére Varsóba érkezett magyar küldöttséget a lengyelek a júliusi invitálást feledve kifejezetten hűvösen fogadták. Sőt, Sieniawski helyettese, Denhoff marsall egyenesen azzal vádolta meg a magyarokat, hogy „csak *confusiót szaporítani*” jöttek Varsóba.

A Sieniawski házaspár „helyezkedése” még az orosz delegáltaknak is szemet szúrt, mert az *„egykori Rákóczi-jó-akaró megváltozott, most hol maga akarja a koronát, hol senkit. Stanislaushoz is jár az embere neki is, császárnak is.”* Sieniawskiné is „kiborult” a szerződés hírére. Először is azért, mert az ő tudta és közreműködése nélkül zajlottak az egyeztetések, másrészt azért, mert szerelemmel szereltetett Rákóczi-ját féltette a lengyelek ármányaitól, kétszínűségétől, harmadrészt pedig azért, mert sanszot látott I. Péter cárnál arra is, hogy a férjét emeljék a trónra.

A varsói szerződés (*dogovor*) mégis megkötetett, ám XII. Károly Szászországból megindított támadása a diplomáciai kombinációkat félresöpörte. Ezek a „hivatalos téren” jelentkező problémák a magánszférát mintha kevésbé érintették volna. 1709 telén Sieniawskiné népes kíséretével Munkácsra érkezett, hogy a farsangot szerelmével mulathassa. Egy álló hónapra át tartottak (1709. február 6–március 7.) a „mézes napok”. A véget nem érő bálozásokot szánkózás, vadászatok (Sieniawskiné kiválóan kezelte a fegyvereket), Bercsényieknél és más előkelő uraknál tett látogatások tarkították. A tavasz újra a frontokra parancsolta a háborúzó feleket, a Rákóczi politizálását érzékenyen érintő svéd-orosz háború folytatódott, a mindkét oldalon harcoló lengyel konföderátusok ellentéte sem csitult. Oroszország és a Rzeczpospolita életében gyökeres fordulat XII. Károly király poltavai veresége (1709. június 27./július 8.) után állt be, hiszen a török földre menekült, törökök által „Vasfejűnek” csúfolt király hadereje lengyel földön mindössze néhány várba bezárkózott helyőrségre apadt. A Szaniszló-pártiak ereje elenyészett, maga Szaniszló

király a Svéd-Pomerániában talált menedéket. A győztes cár a lengyel ügyeket nem Rákóczi színre léptetésével, a varsói szerződés újjáélesztésével rendezte, hanem az „áruló” II. Ágost visszafogadásával. 1709 októberében személyesen is találkozott Toruńban (Thornban) a két uralkodó, és „a félreértéseket” tisztázták. Sieniawski és Denhoff asszisztálása mellett újabb államszerződés született 1709. október 9/20-án, amely rögzítette a lengyel-orosz jószomszédságot, a barátságot, a Svédország elleni koalíció fenntartását, a háború végső győzelemig tartó folytatását.

A Szaniszló-párti lengyelek utóvédharca még egy rövid ideig folytatódott, Potocki József seregét az oroszok egészen Magyarország határáig üldözték. A megadás helyett Potocki kb. háromezer lovasával átmenekült a hegyeken, és Munkácsra embereivel együtt felesküdt Rákóczihoz 1709. december 2–4-én. Potocki 1703-ban tanúsított jóindulatát Rákóczi védelmet biztosító magatartásával így viszonozta. A lengyel kontingens, néhány száz svédrel a soraiban még a télen bevetésre került a császáriak ellen. A Potocki és alvezérei, Grudziński, Śmigielski által parancsnokolt egységek nagyszerűen helytálltak az 1710. január 22-i romhányi csatában, állítólag nyolcvan „élettel” fizettek az összecsapásban. A lengyel-magyar határt ellenőrző orosz tábornok, Janus von Eberstädt (Eberstett) egy 1710 májusában írt jelentésében azt említi, hogy a lengyelekből kb. ezer lovas Benderbe távozott XII. Károlyhoz, Magyarországon még kb. 1500 lovas tartózkodik. Egy júniusi információ szerint maga a „Fekete Hetman” (halált megvető bátorsága miatt kapta ezt a ragadványnevet Potocki) is XII. Károly benderi udvarában volt.

A szakadatlan háborúk (1683–1699, 1703–1711) és az 1709–1710-ben dühöngő pestis az ország élő- és anyagi erejét teljesen felemésztették, az elvesztett szabadság visszaszerzéséért indított igazságos harcot már nem volt kivel és mivel folytatni. Egyedüli reményt csak a régió győztes nagyhatalmának, Oroszországnak a katonai segítsége adhatott. A cári jóindulat elnyeréséhez némi alapot az 1707. évi varsói egyezmény biztosíthatott, annak dacára, hogy a megállapodásból semmi sem valósult meg. Rákóczi fő tanácsadóját, Bercsényit már 1710. november 26-án a győztes orosz katonaság által kontrollált Lengyelországba bocsátotta, hogy a cári miniszterekkel tárgyaljon a megszerzendő segítségről. Bercsényi a San folyó melletti Jarosławban működte a kancelláriáját, és innen címezte leveleinek sokaságát Rákóczinak. Valamennyi levele a szabadságharc életben tartását sugallta a nagyságos fejedelemnek, biztató jövőképpel kecsegtette. A Pálffy-Károlyi-tárgyalásokat eleve a szabadságharc elárulásának minősítette. Nekem úgy tűnik, hogy Bercsényi 1711. február 4-i tanácsa volt az a döntő érv – *„...nem javallom, végét várja ott az tractának Fölséged. Talám jobb, magokban menjenek, mint magunk adjuk fel az országot gratiára, hogy még remínségünk is elveszszen örökre”* –, amely alapján a Munkács várába bezárkózva folytatni a harcot, vagy Lengyelországba távozni, a cár támogatását elnyerni súlyos dilemmában Rákóczi a távozásáról döntött.

1711. február 21-én Lengyelországba indult, hogy „egyedüli reménységét”, a harc folytatásához szükséges katonai támogatást az orosz cárnál megtalálja. Háromszor is találkozott (1711. április 28., Jaworow, június 11. Wysocko, augusztus 21. Jarosław), de

a befejezetlen svéd háború és a bizonytalan lengyel közállapotok miatt Nagy Péter cár csupán menedéket és anyagi biztonságot kínált neki és menekült alattvalóinak, a cár szolgálatába álló Rákóczi-katonáknak pedig tisztes zsoldot. Megbízható adatokkal nem rendelkezünk arról, hogy a szatmári békességet (*pacificatio Szatmariensis*) hány kuruc katona utasította vissza, de Jarosławban és környékén (a Sieniawskiné által vásárolt Rákóczi-birtokon) kb. 3-4 ezer menekült gyülekezett és várta Rákóczi harcot újratekintő parancsát. Rákóczi, miután illúziója szertefoszlott, mindenkit hátrahagyva, senkitől, még a feleségétől és a szeretett Sieniawskinétől sem vett búcsút Jarosławban, útra kelt Franciaország felé, hogy XIV. Lajos francia király segítségével rendezze a magyar ügyet. Miután a spanyol örökösödési háborút lezáró általános európai békébe sem sikerült belefoglaltatni a magyarok ügyét, az 1716-ban kirobbant Oszmán–Habsburg háború nyitott esélyt újra a szabadságharc folytatására. Bercsényi Miklós, Eszterházy Antal, Forgách Simon, Csáky Mihály generálisok mozgósították a visszamaradt emigránsokat, és török földre vezették az erősen megfogyatkozott sereget. Az alig elkezdett háborút már 1718-ban le is zárták Pozsarevácon, így a Rákóczi-katonák választás elé kényszerültek: vagy a törökök, vagy a lengyelek között keresik meg a túlélés formáit. Hopp Lajos *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban* című, komoly levéltári kutatásokon nyugvó munkája plasztikusan jeleníti meg a jarosławi, jaworowi, gdański (Vay Ádám, 1719. január 31.) magyar emigráció nehéz sorsát, fokozatos fogyását, elenyészését, Rodostóból pedig a hiteles szemtanú, a zágoni Mikes Kelemen tudósított Rákóczi udvaráról, Bercsé-

nyi Miklós, Eszterházy Antal, Forgách Simon, Csáky Mihály, Sibrik Miklós kuruc vezetők jelenlétéről, viselt dolgairól.

A bemutatott rövid anyagból ki világlik, hogy 1703–1711 között a lengyel–magyar fegyverbarátságról alig-alig, inkább csak az epizódok

szintjén, illetve bizonyos személyek kapcsán beszélhetünk. Rákóczi és lengyel mágnástársainak érintkezése a privát szférába szűkíti a kapcsolathálót. A „szablyák világába” illeszkedő testvéri segítség igazi valósággá közel másfél évszázaddal később, 1848–49-ben nemesült.

Ajánlott szakirodalom

Hopp Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.

Európa és a Rákóczi-szabadságharc, szerk.: Benda Kálmán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.

Norman Davies: *Lengyelország története*, Bp., Osiris, 2006.

Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és a Rzeczpospolita*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2013.

Gierowski, J. A. – Grodziski, St.: *Wielka Historia Polski*, Tom 3. Część 1. Kraków, FOGRA, 2003.

Jasienica J.: *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Dzieje agonii*, III. Warszawa, Prószyński i S-ka, 2007.

SKARDELLI GYÖRGY RAJZA

Popovics Tibor Miklós

II. Rákóczi Ferenc fejedelem szerepe a ruszinok történetében

Bevezetés. A több évszázados ruszin–magyar együttélésnek volt egy csodálatos megnyilvánulása: a ruszin nép aktív részvétele a Rákóczi-szabadságharcban a fejedelem oldalán az osztrák leigázók ellen.

A témának sajnos nincs olyan kiterjedt szakirodalma, amilyent megérdekelhetne. Pedig a történelmi Magyarországon pont a ruszinok voltak azok a szlávok, akik a magyar honfoglalástól egészen az első világháborúig több évszázadon keresztül a legtoleránsabbak voltak a magyarokkal szemben. Talán nem véletlen, hogy a magyarországi nemzetiségek közül pont a ruszinok vettek részt a legaktívabban a magyarok mellett a Rákóczi-szabadságharcban a fejedelem oldalán.

Az eddigi szakirodalomban a szerzők többsége sajnos nem próbálta feltárni, mi volt a magyarázata annak, hogy a ruszin jobbágyság, különösen a munkácsi és a szentmiklósi uradalomban, ennyire ragaszkodtak földesurukhoz, II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez. Hiszen a magyar történelemben viszonylag ritkán adódott példa effajta hűségre.

Ezért a mostani kutatásunk során elsősorban azt próbáltuk megfejteni, mi okozta ezt a végtelen ragaszkodást, és ennek milyen előzményei voltak. Egyértelműen bebizonyosodott, hogy konkrét politikai, társadalmi, szociális, gazdasági és történelmi okai voltak. A magyarázatát elsősorban abban kell keresni, hogy egyrészt a Rákócziak ruszin jobbágyságai számára adókedvezményeket, szabadságjogokat, tűrhető életkörülményeket biztosítottak, másrészt az osztrákok, illetve németek nagyfokú ellenszenvet tanúsítottak a ruszinokkal szemben, és egyre jobban kizsákmányolták őket.

Kutatómunkánk során különböző levéltári, múzeumi és könyvtári forrásokat használtunk fel. Az ismert magyar történész, Márki Sándor *II. Rákóczi Ferenc élete* című, 1925-ben írt könyve mellett Lehoczky Tivadar *Beregvármegye monográfiája* című, 1881–1882-ben Ungváron kiadott könyve, de legjobban Hodinka Antal *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk* című, 1923-ban Budapesten és a *II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a „gens fidelissima”* című, 1937-ben Pécsen megjelent könyve jelentette a legfontosabb felhasznált forrásanyagot.

A magyarországi ruszinok osztrákellenességének és II. Rákóczi Ferenc fejedelem iránti szimpátiájának társadalmi, illetve gazdasági okai. Már több tanulmányban kifejtettük, hogy a ruszinok eredetét a következőképpen lehet vázolni. A mai ruszin nép (etnikum) több mint egy tucat etnikum keveredése során jött létre, több mint ezer év alatt, a nyugati, keleti és déli

szlávok érintkezési zónájában, a Kárpátok déli oldalán, a mai Kárpátalja és Kelet-Szlovákia területén. Az általunk használt etnikaiszubsztrátum-koncepció, valamint kontaktelmélet és rendszerszemléletű közelítés alapján a ruszinok kialakulásának folyamatát a következőképpen lehet felvázolni. A ruszinok legrégebbi szláv őseit fehér horvátoknak hívták, akik az etnikai szubsztrátumot képezték. Később erre újabb etnikai rétegek rakódtak rá, így a fehér szerbek, avarok, elszlávosodott avarok, bolgárok, magyarok, németek, vlachok (románok), oroszok, lengyelek, litvánok, szlovákok, ukránok stb. Mindezek egy sajátos etnikai koktéltban keveredtek a fehér horvátokkal. Az utóbbiak a legnagyobb mértékben a magyarokkal, románokkal és oroszokkal keveredtek. Ruszinoknak őket az úgynevezett „vlach kolonizáció” beindításától kezdték nevezni, amikor „vlach” kenézek és soltészek közvetítésével orosz telepések kezdtek érkezni a fehér horvátok által lakott szállásterületre, a mai Kárpátaljára és Kelet-Szlovákiába. Az utóbbiak ugyanis a jövevény oroszoktól vették át a „ruszin” etnonim (népmegnevezés) használatát, ahhoz hasonlóan, hogy a bulgáriai szlávok a török nyelvű jövevény bolgár-onugoroktól kölcsönözték a „bolgár” népmegnevezést.

A közelmúltban egy nagy néprajzi tanulmányt publikáltunk *Vlach jog – vlach kolonizáció. Adatok a ruszin települések létrejöttének kérdéséhez* címmel. Nagy örömről szolgál, hogy az általunk igen tisztelt Dr. Hodinka Antal akadémikus – minden idők legnagyobb világhírű ruszinisztikai kutatója – szintén nagy jelentőséget tulajdonított a vlach jognak, illetve a vlach kolonizációnak a ruszin települések kialakulásában. Szerinte „oklevélileg” megállapítható, hogy a XIV. században Ungban, Beregben és Máramarosban „walachi” néven nevezett jobbágyok laktak, akiknek vajdáik voltak, s tudjuk, hogy az ungi vajdák összeköttetésben állottak a máramarosi vajdákkal. Hodinka Antal a cseh Kadlec prágai egyetemi tanárra hivatkozott, aki *Az oláhok és az oláh jog a szláv és a magyar területeken* című, 1916-ban írt művében a következőket mondta: *„egy dologban persze a beregi Krajnán már a XV. század második felében nagy változás történt. A munkácsi uradalomhoz tartozó falvaknak eredetileg oláh lakossága eltűnt, s helyette rutének jelentek meg. Mely évben történt ez, nem tudjuk pontosan meghatározni, mint ahogy nem tudjuk azt sem, hogy jött létre ez a változás, vajjon t.i. az eredeti oláh lakosság elvándorolt vagy elruténeseedett-e? Legalább a rendelkezésünkre álló levelek azt mutatják, hogy e változásnak 1466-tól 1493-ig kellett végbemennie.”* Hodinka Antal szerint Kadlec ily módon azt állította, hogy: a) a Munkács vidéki Krajna községeinek a lakossága eredetileg oláh volt; b) a mai rutének elei csak 1466–1493 közt jöttek oda az oláhok helyére; c) az oláhok vagy elmentek onnét, vagy elruténesedtek.

A magunk részéről úgy véljük, hogy a Munkács vidéki Krajna községeinek a lakossága eredetileg nemcsak oláh lehetett, hanem inkább fehér horvát eredetű. Az oláhok oda csak a vlach kolonizáció révén kerülhettek. Így jöttek létre a fehér horvát és oláh, vegyes lakosságú ottani falvak. Nem ruszin, hanem orosz betelepülők is kezdtek érkezni ezekbe a falvakba egyre nagyobb számban a vlach kolonizáció kapcsán. A fehér horvát, oláh és orosz etnikai komponensek egyre inkább keveredtek, és így kezdett létrejönni a ruszin etnikum. Tehát reagálva Kadlec álláspontjára úgy gondoljuk, hogy az oláhok nem mentek el, hanem elruszinosodtak.

Hodinka Antal megemlíti, hogy a vlach jog szerinti óorosz betelepítés, az erdőségnek művelhető földdé váló átalakítása a XIV. században már megindult. A következő, XV. század elején és közepén az uradalmak területén már annyira sok falut sorolnak fel az oklevelek, hogy ezek aligha keletkezhettek mind a XV. században. Több mint valószínű, hogy nagy részük még a XIV. században alakult.

Ugyancsak Hodinka Antal szerint a fontosabb ruszinok lakta körzetekben, így Makovicán 1414-ben már 64 falut sorolt fel név szerint egy oklevél, tehát csak 26-tal kevesebbet a XVII. századi 90-nél. Sztropkónak 1408-ban 30, 1454-ben 40 faluja volt. A homonnai uradalomban 1451-ben 36, az ungváriban ugyanakkor 21 falut tartottak nyilván. A munkácsi uradalomnak 1484-ben 26, a szentmiklósinak 1454-ben 8 faluja volt.

Hodinka Antal megjegyzi, hogy *„a homonnai, az ungvár-neviczkei, a munkács-szentmiklósi uradalmak csak felerészben voltak benépesítve. Itt a telepítés folyt még a XVI. században is, sőt a XVII. század első felében is sok falu keletkezett. Ezeket az újabbkori telepítéseket pontosabban regisztrálhatjuk és tanulmányozhatjuk, mert ez időből és éppen erről a területről elég nagyszámú soltész- és kenézlevelelünk maradt, melyekben a birtoktulajdonos földesúr és a jobbágyokat szállítani vállalkozott soltész vagy kenéz viszonyát, valamint a betelepítendőknél a földesúrhoz való viszonyát foglalták pontokba. Sőt a XVI. század második felétől kezdve megindulnak az urbáriális összeírások, azaz a földesúri tartozások többé-kevésbé rendszeres jegyzékei. Azonkívül a XVI. század közepe óta megvannak az országos adólajstromok, melyekben az új faluk mellett be van jegyezve, hogy »nova villa«.*”

Hodinka Antal szerint a kenézlevelek nem adtak választ arra a kérdésre, honnét toborozták a betelepítésre vállalkozó kenézek a jobbágyokat a vlach kolonizáció kapcsán. Ugyanakkor minden valószínűség szerint ezek a betelepülők óoroszok (rutének) lehettek, akik észak felől, a mai Galícia területéről jöttek. Azokat a kolonistákat, akik Galícia Sáros és Zemplén megyével határos területéről érkeztek, népiesen lemókóknak, míg a Galiciának az Ung, a Bereg és a fél Máramarossal szomszédos részéből jötteket bojkóknak nevezték.

Felmerül ugyanakkor a kérdés, vajon miért jöttek ezek az óorosz telepesek a történelmi Magyarország területére a vlach kolonizáció keretében? Hodinka Antal úgy vélte, hogy *„nem jövén tömegben, nem valamelyes ott (Galíciában) végbement külső eseménynek kellett tulajdonítanunk az idejövételüket*”. Szerinte csak társadalmi, illetve gazdasági viszonyok okozhatták ezt a folyamatot. Annál is inkább, mert a kolonizáció hosszabb ideig, a XIII. századtól a XVII.-ig tartott. Mivel a telepesek nem valamilyen erőszak hatására, hanem önként vállalkoztak Galícia elhagyására, csak az lehetett a magyarázat, hogy a történelmi Magyarországon a mai Kárpátalja és Kelet-Szlovákia területén az életfeltételek számukra sokkal kedvezőbbek voltak, mint Galíciában. Hodinka Antal megemlíti, hogy *„mivel a halicsi fejedelemség, melyben – saját krónikájuk szerint (Hypatius-féle kézirat) – állandóak voltak a mjatezik, a bojárinok viszálykodásai, ami miatt a köznép nem élhetett nyugodtan, 1340-ben lengyel uralom alá került s a rutén nemesség helyét lassan a lengyel slachta foglalta el, melybe amaz beolvadt, a régi zavargásokhoz ezután még a rutén parasztság elnyomása is járult. Ezen mind tűrhetetlenebbé és elviselhetetlenebbé vált helyzet-*

ből a rutén paraszt természetszerűleg szabadulni igyekezett. S menekült is a XV. század második felétől kezdve Magyarországra, a még akkor is jórészt lakatlan kárpátaljai erdős vidékre, magával vivén az elnyomói ellen felgyülemlett bosszút. Talán ezért Sároستól kezdve Máramarosig a XVII. század folyamán a Galíciából Magyarországra áttelepült óoroszok (rutének) állandóan rabolták és zaklatták a hegyentúli galíciai területen élő urakat. A lengyelek folytonosan panaszkodtak úgy az említett megyéken, mint a bécsi udvarnál a magyarországi rutének beütései miatt.”

Tehát a történelmi Magyarországon az óoroszok (rutének) nemcsak menedéket kaptak a galíciai kizsákmányolóktól, hanem sokkal jobb megélhetési feltételeket. Az utóbbiakat egyébként a magyarországi törvények biztosították, amelyek a betelepülő ruténeknek bizonyos kiváltságokat, illetve kedvezményeket adtak. A jobb megélhetésről egyebek között a XVII. századi ráánk maradt vagyoni kimutatások is tanúskodnak.

A magyarországi földesurak, így II. Rákóczi Ferenc fejedelem, akik birtokain betelepült óorosz (rutén) jobbágyok éltek és dolgoztak, általában tiszteletben tartották azokat a magyarországi törvényeket, amelyek a rutének kiváltságaira vonatkoztak. Ezzel szemben a Magyarországot is kizsákmányoló bécsi udvar nagyon elégedetlen volt ezekkel a ruténekre vonatkozó kiváltságokkal, mert így az osztrák kincstár jelentős adóbevételektől esett el. Ezért a bécsi udvar már a XVI. század második felétől kezdve a magyar országgyűléseken rendszeresen igyekezett fellépni a magyarországi rutének kiváltságai ellen.

Hodinka Antal megemlíti, hogy *„a ruténekről már az 1484. és az 1495-iki országgyűlési végzetvényekben volt szó, amennyiben a magyar rendek »ruthenos, rescianos, valachos et similes schismaticos« fölmentették a tizedfizetés alól, mint az 1551-iki országgyűlési végzetvények mondják, azért, mert ezeket a saját papjaiknak fizették”.*

1563-ban a magyar rendek a bécsi udvar nyomására kénytelenek voltak benyugodni abba, hogy a rutének a dica (az országos adó egyik változata) felét mégis fizessék. Miksa osztrák uralkodó 1566-ban ismét kérte a magyar rendeket, hogy az utóbbi intézkedést még egyszer erősítsék meg, sőt 1567-ben, 1569-ben és 1572-ben ezt a kérését a tizedre is kiterjesztve újból sürgette. Ugyanakkor azt is elismerte, hogy a ruszinok csak marhatenyésztésből éltek és havasi kalibákban laktak. Eközben kifejezetten irritálta az osztrák uralkodót az a körülmény, hogy az adókedvezmények miatt a magyarországi ruszinok életkörülményei viszonylag tűrhetőek voltak úgymond a bécsi kincstár rovására. Nem véletlen, hogy 1569-ben Miksa ki is fejtette, hogy a ruszinoknak *„saját házuk nincsen, hanem csak az erdőségekben és a hegyekben kunyhókban lakván, nem megvetendő számú marhát tenyésztenek”.*

Nos, helyben vagyunk, hiszen az osztrák uralkodónak, úgy látszik, nem tetszett az, hogy a ruszinok tarthattak nem megvetendő számú szarvasmarhát, és közben nem fizettek adót a bécsi udvar elvárásai szerint. A magyar rendek viszont továbbra is a ruszinok pártján voltak, kinyilvánítva azt, hogy *„a rutének és az oláhok ne fizessenek tizedet”.* Az osztrák uralkodó csak nem nyugodott, és 1572-ben a következő ravasz érveléssel próbálta rávenni a magyar rendeket arra, hogy a rutének tizedfizetését megszavazzák: *„Nagyon furcsa és igen, igen méltatlan dolog, hogy a magyaroknak, az ország igazi és természetes*

lakóinak, dicat és tízedet kellessen fizetni, a rutének pedig és az oláhok, ezek a jövevények és idegenek, akik az ország javait nem kevésbé élvezik, mint a magyarok, mint valami nemesek és a magyaroknál előbbre valók mintegy a magyar nemzet mellőzésével szabadok és mentesek legyenek alóla, és hogy az ország ezen veszélyes helyzetében a magyarok a haza védelmére nemcsak adóznak, hanem sok mindent viselniök és tűrniök kell, amazok mint henye nézők minden teher alól szabadok legyenek.”

Micsoda cinizmus ez Miksa osztrák uralkodó részéről! Nagyon jól tükrözi a bécsi udvar „oszd meg és uralkodj” elvű politikáját, amikor a birodalom egyik népét a másik ellen próbálták uszítani. Pedig Magyarország első királya Szent István óta évszázadokon keresztül befogadó ország volt, és az óoroszok (rutének) betelepülésére a vlach jog, illetve kolonizáció keretében a magyar földesurak munkaerőigénye alapján került sor. Ha az óorosz (rutén) telepesek nem részesültek volna adókedvezményben, akkor aligha maradtak volna hosszú távon Magyarországon, és csalódásukban esetleg visszatértek volna Galíciába, vagy valahol máshol keresnek jobb megélhetési lehetőséget, ami nem állt a magyar földesurak érdekében.

Ezért a magyar rendek továbbra is kiálltak a rutének érdekei mellett, hivatkozva Corvin Mátyás és II. Ulászló király törvényeire, melyek a ruténeket az osztrákok által szorgalmazott adóktól teljesen mentesítették. A bécsi udvar viszont „csak azért is”-alapon 1603-ban újból megpróbálta kicsikarni a magyar rendek beleegyezését a rutének megadóztatására. Kikérte a szepesi kamara véleményét ebben a kérdésben, amely a következőképpen érvelt: „A rutének, az oláhok és a rácok régi engedély alapján mentesek a tizedfizetés alól. Méltatlannak látszik e háborús időkben, amikor még a főurak és nemesek szabadsága sem kíméltetik, hogy csak ezek az efajta emberek őrizzék meg a szabadságaikat sértetlenül és a köz érdekében semmiféle segélyadást se viseljenek.” A bécsi udvar véleményt kért még a rutének megadóztatása ügyében Geizkofler német birodalmi fillérmestertől (Reichspfennigmeister) mint pénzügyi szakértőtől, aki a következőket mondta: „Nagyon akadályozza a hadiélrelmezés rendjét és a Felségnek évenként nagy kárára van, hogy a rutén vagy oláh faluk, melyeket rusznák faluknak is hívnak, nem adnak tizedet, mert a magyar jog fölmenti őket, és pedig a nevezett jogban említett azon okból, hogy mivel ők a katolikus istentiszteletet nem veszik igénybe, ennél fogva a tizedeik sem méltók, hogy a katolikusok szedjék őket. De mert most a tizedek ügye úgy áll, hogy azokat a Felség a kereszténység védelmében a hadiélrelmezés előmozdítására bérbe vegye, az oláh faluk pedig szintúgy élvezik e védelmet, és főleg, mert e faluk, melyek száma azelőtt kevés volt, most a hegyek között már pedig, amíg a síkság elpusztult, a hegység igen is megtehetőssé vált, nagyon megsokasodtak, ennél fogva az országgyűlésen előterjesztendő volna a javaslat, hogy a már meglevő vagy még leendő faluk is jövőre vonakodás nélkül fizessék a tizedet, mint a többi keresztény faluk, és hogy e tized a hadiélrelmezés javára fordíttassék.”

A bécsi udvar újabb cselszövései azonban most sem tántorították meg a magyar rendek konok kitartását a rutén kiváltságok mellett, akik kategorikusan kijelentették: „*Miképpen és kiktől kell a tizedet behajtani, arra nézve megvan-
nak az Előző évek egészen világos végzeményei. Azt javasolják tehát, hogy*

az ügyben semmi újítás se történjék, hanem az erre nézve előbb szentesített cikkelyek tartassanak meg.” Ezzel kapcsolatban az osztrák uralkodó helyettesítésével megbízott Mátyás főherceg visszakozva a következőképpen nyilatkozott: *„Úgy értesítenek, hogy az említett oláhok, rutének és rácok egy nagyon is elszegényedett népség, amely csupán sajton és tejen él és semmi egyéb jövedelme nincs. Féltő tehát, hogy ha nagy adóval róják meg, a lengyelekre vagy a törökökre akasztódnak, miért is reájuk való tekintettel ezidőszert ez a cikkely kimaradt.”*

A magyarországi rutének elleni indulatok gerjesztésére és szítására a bécsi udvarnak különösen nagy szolgálatot tett annak a bizottságnak az 1570. augusztus 4-i, Kassáról Bécsbe küldött jelentése, amely a német ifj. Salm Miklós vezetésével egyebek között a rutének megadóztatásának lehetőségeivel is foglalkozott. Ez a maga módján fajgyűlölő, tendenciózus és hazug nyilatkozat mindenáron igyekezett a sárga földig lejártni a ruténeket általában, és a Munkács vidékieket különösen: *„Ezen munkácsi és szentmiklósi uradalom legtöbb faluját oroszok lakják, akik sok évvel ezelőtt Oroszországból jöttek az országba, néhány oláhhallal együtt, akik Moldvából kerültek ide (...), ez a nép igen megbízhatatlan, pogány és sok pogány, piszkos szokást törvényként tisztel és tart (...), a hatóságnak nem adnak tizedet új telepítvényeiktől, hanem a saját papjaiknak (...) Ennélfogva nézetünk szerint e dolgoknak idején véget kellene vetni, hogy ez a vad, esztelen nép, amely újabban jött az országba, ne merészeljen új törvényeket alkotni magának, hanem az ország törvényeihez alkalmazkodjék Mert ha még néhány évig folytatja eddigi szokásait, tartani kell tőle, hogy ezek az emberek akiknek a száma nagy és Munkácstól Trencsén felé néhány ezeren laknak házhelyükön a lengyelekkel szomszédos hegyekben s a hatóságnak alig adnak valami hasznót, hanem inkább csak az erdőt irtják és nap-nap mellett tolvajlásokon jár az eszük sokan a törökökhöz mennek át, egykor ne adjanak sok tennivalót az országnak Ezért szükséges volna idején gondoskodni a tennivalókról és a Felség e durva nép reformálását a munkácsi uradalommal kezdhethé. Ugyanazt tanácsolja sok magyar is, akik biztosra veszik hogy az országnak még sokat kell szenvednie ezektől az emberektől. Ezek az oroszok sok szabadságot vesznek maguknak amikhez semmi joguk sincs. Néhány év óta évről-évre sok falu települt meg, amelyek 12 évi mentességet kaptak (...) és amikor ez a 12 év lejár, akkor tovább mennek s másutt vállalnak földet, hogy ilyképen mindig szabadságban éljenek.”*

Amint látjuk, ifj. Salm Miklós egyebek között olyan képtelenségeket állított a magyarországi ruténekről, hogy pogányok, megbízhatatlanok, durvák, és vad, esztelen nép. Ezért úgy vélte, hogy ezt a népet meg kellene rendszabályozni. Salm különösen kifogásolta a ruténeknek biztosított szabadságot (freiheitot) és mentességet a tizedfizetés alól, ami szerinte igazságtalan volt, mert a németek és a magyarok nem rendelkeztek ezekkel a kiváltságokkal. Furfangos módon Salm megpróbálta összeugrasztani a magyarokat a ruszinokkal. Ezért kitalálta azt a mesét, amely szerint sok magyar biztos abban, hogy Magyarország még sokat fog szenvedni a ruténektől. Ezzel szemben az volt az igazság, hogy a magyarok többsége nagyon jól tudta azt, hogy az ország gazdasági érdeke a vlach jog alapján a rutén kolonizáció ösztönzése, amit csak bizonyos kiváltságok megadása mellett lehetett megvalósítani.

Salm ruténellenes, uszító jellegű kijelentései jelentették azt az eszmei alapot a bécsi udvar számára, amely egy olyan szélsőséges megoldás alkalmazására is hajlamos lett volna, mint a rutének esetleges eltávolítása a mai Kárpátalja területéről. Salm eszméi nagy hatással voltak a szepesi kamarára is, amely 1571-ben úgy nyilatkozott, hogy *„a rutének minden gonoszságra képes, rabló nép. A földesurak látják a rutének gazságait, nevetnek rajta és megengedik nekik, sőt védik őket. Terményeikből tizedet nem adnak, amire a földesurak azt mondják, hogy az ország törvényei szerint mentesek. Igaz ugyan, hogy nem igen vetnek, s amit vetnek is, kevés gabona, árpa és zab, hanem nagyban űzik az ökör-, a tehén-, a juh- és kecske-, szóval a marhatenyésztést, aminek a kedvéért még a legjobb és makktermő erdőket is kiirtják, sőt a termékenyebb szántókat is rétekké változtatják át. Saját nevelésű és vett marhával nagyban kereskednek és sok más módon tudnak pénzt csinálni. Gazdagok és bőven vannak arany dukátjaik. Ez a népség telis-tele van gonoszsággal és gazsággal, azért is mint a vészes dögvész a keresztények közül eltávolítani nemcsak hasznos és üdvös, hanem Istennek tetsző dolog is volna. De mert ez fegyver és vérontás nélkül nem lehetséges és féltő, hogy a rutén nép elkeseredése leírhatatlan zavargásban törne ki, továbbá, mivel a rutén nép időelőtti gyökeres kiirtása vagy kiűzése károsnak és vészteljesnek látszik, úgy a dica nagymérvű megkisebbedése, mint a földesurak jövedelmeinek csökkenése révén, ami miatt az országlakók nagy lármát fognának ütni, mindezeknél fogva a rutének gyökeres eltávolítását és elűzését ez idő szerint abba kell hagyni.”*

Elképesztő a szepesi kamara fenti elfogult nyilatkozata a rutének vonatkozásában. Viszont, ha arra gondolunk, hogy ebben a kamarában nagyon erős volt a németek és az osztrákok befolyása, különösen a fajgyűlölően ruszinellenes ifj. Salm Miklósé, akkor ezen nem is kell csodálkozni. Micsoda hazugság, hogy a rutének minden gonoszságra képes, rabló nép, hogy ez a népség telis-tele van gonoszsággal és gazsággal. Micsoda cinizmus írni, hogy a rutének gazdagok és bőven vannak aranydukátjaik, pedig pont ők voltak a birodalom egyik legszegényebb népe. Vajon miért kellene a ruténeket eltávolítani, mint a vészes dögvészt a keresztények közül, pedig érdekes módon a rutének szintén keresztények voltak, igaz, a keleti bizánci egyháznak hódoltak, sőt ugyanannak az Istennek, mint a római katolikusok. Figyelemre méltó azonban, hogy a szepesi kamara ugyanakkor tisztában volt azzal a veszéllyel, amit fogalmazása szerint *„a rutén nép időelőtti gyökeres kiirtása vagy kiűzése”* okozhatna és vérontásban vagy leírhatatlan zavargásban nyilvánulhatna meg. Mindenesetre a történelmi Magyarországon is párját ritkította a német-osztrák befolyású szepesi kamara ilyenfajta fajgyűlölő, egy nép (a rutének) kiirtását vagy kiűzését megemlítő nyilatkozata. Annál is inkább, mert maguk a németek, illetve osztrákok is betelepült kolonisták voltak a történelmi Szepes megyében. Mellesleg a szélsőséges ruténellenesség mellett a szepesi kamara azzal is tisztában volt, hogy a rutének erőszakos eltávolításának nemkívánatos gazdasági következményei is lehettek volna: a dica típusú adó mennyiségének és a földesurak jövedelmeinek csökkenése, ami nagy felháborodást váltott volna ki a magyar társadalomban.

Nos, mindezek után a szepesi kamara ahelyett, hogy józan önmérsékletet tanúsított volna a ruténkérdésben, sajnálatos módon ismét két szélsőségesen

kirekesztő és fajgyűlölő megoldást ajánlott a rutének úgymond „megfékezésére”: „a) hogy a vétkezőket a felvidéki (kassai) tábornok példásan büntethesse, akkor ezen elrettentő eljárás következtében (exemplo hoc terribili) a rutének vagy megjavulnak, vagy Oroszországba szöknek vissza; b) vagy mindenféle adóval meg kell őket terhelni, mint a magyarokat, a németeket és a tótokat, tehát római katolikus főpapságnak fizetendő tizeddel és közszolgálmányokkal. Ezen új terhek alatt a rutén nép vagy engedelmessé vedlik, vagy lassanként visszaszállingózik régi rutén hazájába. Ez azonban nem valószínű, hanem hihetőbb, hogy ezekbe az intézkedésekbe beletörődne inkább, semhogy elvándoroljon.” A szepesi kamara mindemellett úgy vélte, hogy ezeket a ruténellenes javaslatokat az 1572-es országgyűlésen elő kellene terjeszteni.

Nos, az adózás kérdését elő is terjesztették, míg a haditanács az országgyűlés engedélye nélkül utasította a kassai tábornokot a szükséges büntető intézkedések alkalmazására a ruténekkel szemben. A szepesi kamara agyfűrt módon köntörfalazás nélkül elég részletesen kifejtette véleményét arról, hogy a magyarok hogy fognak reagálni ezekre a ruténellenes intézkedésekre: „Az ország lakók, akiknek sok rutén jobbágyuk van, kétségkívül hevesen fogják ellenezni az ajánlott módokat és minden követ meg fognak mozgatni, hogy a rutének a jövőre is meghagyassanak abban az állapotban, amelyben emberemlékezet óta voltak (...) Hozzájön ezekhez, hogy a rutén népség ez ország javaiból annyira megerősödött, meggazdagodott és felhízott, hogy a túlságos szabadság folytán már nemcsak garázdálkodásra, hanem rablásra is rá vetemedik, a földesuraik elnézésével, akik azért kedvelik őket, mert minden reájuk rótt terhet elviselnek (...), hogy már közmondássá lett, hogy akinek rutén a jobbágya, annak teli a konyhája.” (Út in commune proverbium jam abierit, quod qui colonos Ruthenes habet, is paratam coquinam habere videatur.)

Az eddigiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy mind a német Geizkofler, mind az ugyancsak német ifj. Salm, mind a német befolyású szepesi kamara rendkívül ellenséges érülettel voltak a ruténekkel szemben. Ez a szemlélet sajnos idővel bekerült a német köztudatba is. Erről tanúskodott az akkor közkézen forgott magyarországi német Simplicissimus, amelyben a szepesi rutének mint erdei rablók szerepeltek. Így vélekedtek a magyarországi osztrákok és németek a ruténekről mintegy két évszázadon keresztül. Az volt az eszméjük és a törekvésük, hogy szavaik szerint ezt „a minden gazságra képes, elvetemült, aljas népséget vagy engedelmességre kell nevelni, vagy az országból gyökeresen eltávolítani”, amit részben meg is valósítottak. Ezzel szemben a magyar földesurak nyíltan szembeszálltak az osztrákok és a németek szélsőséges ruténellenességével és pártfogásukba vették rutén jobbágyaikat.

A ruszinok részvétele a Rákóczi-féle szabadságharcban. Az előbbi fejezetben részletesen kifejtettük azokat a politikai, társadalmi, szociális és gazdasági okokat, amelyek kölcsönösen arra ösztönözték a magyarországi ruszinokat, hogy jól viszonyuljanak és ragaszkodjanak a magyar földesuraikhoz, az utóbbiakat pedig arra, hogy pártfogolják ruszin jobbágyaikat. Erre azért volt

szükség, mert eddig ez a téma kevésbé volt felkutatva és kidolgozva. A szakirodalom általában csak azt említette, hogy a ruszin jobbágyság és II. Rákóczi Ferenc fejedelem között nagyon jó volt a viszony. Nos, ennek természetesen – amint láttuk az előbbieknél – komoly politikai, társadalmi, szociális és gazdasági okai voltak.

A vlach kolonizáció révén ruszin bevándorlókkal benépesült északkelet-magyarországi régió a Magyar Királyság létrejötte után királyi vadászterület lett. A magyar királyok szabad adományozási jogokkal élve nagy területeket adományoztak Szepes megyében a Berzeviczy, a Görgey stb. családok őseinek; Sáros megyében a Tekule-nemzetségnek, a Czudaroknak; Zemplénben és Ungban a Drugetheknek; stb. Az utóbbiak betelepítették ezeket a területeket ruszin kolonistákkal, akik az erdőségeket lassan kiirtották. Ily módon a korábbi királyi vadászterületek helyén nagy uradalmak keletkeztek: Sáros megyében a makovica; Zemplén megyében a sztropkói, csicsvai és a homonnai; Ung megyében az ungvári; Bereg megyében a munkács-szentmihályi; Máramaros megyében a huszt-rónaszéki.

A munkács-szentmihályi uradalomnak sok ura volt, egyebek között Körtövecz Tódor litván fejedelem, Lazarevics István és Brankovics György szerb deszpóták stb. Az uradalom igazi felvirágoztatása akkor kezdődött, amikor a Rákócziak tulajdonába került. A Rákóczi-féle szabadságharc az uradalmat az események központi térségévé tette. Amikor II. Rákóczi Ferenc fejedelem 1703-ban Vereckénél Magyarország területére lépett, a ruszinok őt nagy lelkesedéssel fogadták. Emlékirataiban a fejedelem a következőket írta: *„Mihelyt híre terjedt jöttömnek a munkácsi hercegségben, alig lehet elképzelni, hogy milyen igyekezettel és örömmel tódult hozzám a nép (...) Ezek az emberek gyermekeiktől, feleségeiktől jöttek és messziről meglátván engem, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek. Buzgóságukban és ragaszkodásukban nemcsak hogy élelemmel láttak el, hanem hazaküldvén nejeiket és gyermekeiket, maguk beállottak a seregembe és többé el sem hagytak s (...) kinyilvánították, hogy velem akarnak élni-halni.”*

Amint Hodinka Antal megírta: *„Rákóczi maga, s ki más tehetne volna hiszen akkor még senki sem volt körülötte, jegyezte fel ezt a fogadtatást. Következésképpen holtbizonyos, hogy ez a képzelhetetlen örömmel a határig eléje jött s orosz módra letérdelő s keresztet vető nép, az ő munkácsi és szentmihályi jószágain lakó ruszin jobbágyok, illetve az ő birtokát alkotó munkácsi uradalom 128 és a szentmihályi uradalom 33, összesen 161 ruszinlakta falujának a jobbágynépsége volt az, amely hihetetlen ragaszkodásában már ott a határon, amikor még Károlyi Sándor dolhai győzedelmes fellépése után éppenséggel nem lehetett tudni, hogy a nemesség hogyan fog viselkedni, felcsapott Rákóczi katonájának, kinyilatkozván, hogy vele és érte él-hal. És holtbizonyos az is, hiszen maga a fejedelem mondja, hogy azzal az elhatározással lett az ő katonája, még pedig akkor, amikor néhány idegen fegyveresen kívül még egy száz katonája sem volt, hogy haláláig kitart mellette és hűségesen szolgálja. Valamint az is bizonyos, hogy ez az egyszerű falusi jobbágyok adott szavát, ottan tett elhatározását mindvégig megtartotta, meg nem másította. Mondom, hogy mindez szintolyan holtbizonyos. Hisz a fejedelem már e szavaival kijelentette, hogy „beállottak... és többé el nem hagyták”.*

Nem véletlen, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem meghatódva „*gens fidelissima*”, azaz leghűségesebb népének nevezte a ruszinokat. A lehetőségek szerint igyekezett megkönnyíteni a ruszin jobbágyai életkörülményeit. Az utóbbiak ezt a fejedelem iránti ragaszkodással viszonyították.

Rákóczi 1703. augusztus 28-án kiadta a „*jobbágyágrul való pátenst*”. Az utóbbi szerint az a jobbágykatoná, aki a szabadságharc érdekében fegyvert fogott, feleségével és gyermekeivel együtt mentesült a földesúri terhek és az állami adó alól. Akik viszont nem lettek Rákóczi katonái, azoknak továbbra is kellett teljesíteni a szokásos szolgáltatásokat. Az 1708. évi sárospataki országgyűlés a fejedelem mellett végig kitartó jobbágykatonáknak végleges szabadságot adott. Ezek az intézkedések is elősegítették a ruszinok ragaszkodását a fejedelemhez és kitartásukat a szabadságharc ügye mellett.

A munkácsi uradalom ruszin falvaiból II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez 389 ruszin jobbágykatoná csatlakozott, míg a szentmiklósi uradalomból 44. Tehát összesen 433 ruszin katona csatlakozott a fejedelemhez. A két fenti uradalom 161 ruszin faluja közül 107 adott, 54 pedig nem adott katonát a szabadságharc számára. Érdekes módon a fejedelem mellé álló ruszinok zöme a síkvidéki vagy dombvidéki, főleg dolisnyánok (síkvidéki ruszinok) által lakott falvakból származott. Az utóbbiak gazdálkodás és műveltség dolgában jóval felülmúlták a bojkók által lakott hegyvidéki (verchovinai) falvakat. A ruszin katonák közül 17-en töltöttek be vezető tisztséget (az 1704. évi állapot szerint): 1 saját seregbeli főhadnagy, 2 palotás hadnagy, 2 hajdu hadnagy, 3 vicheadnagy, 3 strázsamester, 3 palotás zászlótartó, 1 hajdu zászlótartó, 2 hajdu tizedes.

Tekintettel arra, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem nem volt hajlandó a szatmári béke után hűségesküti tenni a bécsi udvarnak, ruszin jobbágykatonáinak a sorsa is megpecsételődött. Egyes ruszin falvak elnéptelenedtek, vagy ruszin jobbágyaik száma jelentősen csökkent. Így például 1704-ben a szabadságharc kezdetén egy összeírás alapján 95 ruszin faluban összesen 1170 jobbágy élt, ugyanakkor 1711-ben 128 ruszin faluban már csak 467. Vajon mivel lehet magyarázni ezt a jelentős létszámcsökkenést? Sok ruszin jobbágykatoná elesett a szabadságharc során. Sokan bujdosók lettek, és örök időkre elhagyták szülőfalvaikat. Egyesek a szomszédos magyar megyékbe, Szabolcsba, Szatmárba, Ugocsába menekültek. Egy 1711-es forrás szerint volt ruszin szabadságharcos katonák letelepedtek: „*Mándokon, Petriben, Pócson, Kanodon*”. A felsoroltakon kívül ruszinok a Rákóczi-féle szabadságharc leverése után még több tucat más Szabolcs és Szatmár megyei falukban is letelepedtek. Ezek fokozatosan majdnem mind elmagyarosodtak, és jelenleg ők alkotják a magyarországi görögkatolikusok jelentős részét. Napjainkban is Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében több tucat faluban és városban görögkatolikus templom és parókia van, ahol már csak magyarul miséznek. Máriapócson van az egész Kárpát-medencei ruszinság egyik legfontosabb görög katolikus zarándokhelye, ahol ritkán még egyházi szláv nyelven is miséznek.

A bécsi udvar a II. Rákóczi Ferenc fejedelem munkácsi és szentmiklósi uradalmát előbb báró Habernek adta bérbe, 1721-ben pedig Schönborn mainzi érseknek adományozta, aki egyúttal a német birodalom kancellárja volt. Ezzel megkezdődött a ruszinok kegyetlen kizsákmányolása az osztrák-német leigázók által egészen az első világháborúig.

Irodalomjegyzék

- Útmutató a Rákóczi szabadságharc tanulmányozásához, szerkesztette R. Várkonyi Ágnes, Budapest Hazafiás Népfőnt, 1976, 104 old.
- II. Rákóczi Ferenc emlékhelyek, Ungvár. 2015. koordinátor Jevgenyij Luksa, 145 old.
- Köpeczi Béla, *Pro Libertate. II. Rákóczi Ferenc, az államférfi és az író*, Magvető Kiadó, Budapest, Gyorsuló idő sorozat, 1976, 184 old.
- Bánkúti Imre, *A Rákóczi szabadságharc gazdasági problémái*. Kandidátusi értekezés tézisei, Budapest, 1969, 16 old.
- Száva István – Vámos Mihály, *Így élt II. Rákóczi Ferenc*, Budapest, 1976.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Gondolat, Budapest, 1976, 534 old.
- R. Várkonyi Ágnes, *A fejedelem gyermekkorá*, Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1989, 256 old.
- R. Várkonyi Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*, Vay Ádám Baráti Kör, Vaja, 2003, 126 old.
- Köpeczi Béla, *Rákóczi útjai*. Tanulmányok, Kisebbségkutatás könyvek, Lucidus Kiadó, Budapest, 2004, 170 old.
- Előadások a Rákóczi-szabadságharc történetéből. A Magyar Történelmi Társulat gyöngyösi konferenciája*, szerkesztette: Katona Csaba, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2004, 131 old.
- Rákóczi és felsővadász* II. Rákóczi Ferenc a haza és régió oltalmazója. Borsi születési kastélyáért magyar–szlovák összefogás, II. Rákóczi Ferenc az önzetlen hazaszeretet eszményképe. Szent Korona Szövetség, Budapest–Borsi, 2008, 101 old.
- Dr. Tamás Edit: *Rákóczi emlékhelyek*, szerkesztő: Dr. Lyavinecz Mariann Terézvárosi Ruszin Önkormányzat, Budapest, 2014, 33 old.
- II. Rákóczi Ferenc emlékiratai, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1951, 243 old.
- Hodinka Antal, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a gens fidelissima*, Pécs, 1937.
- Popovics Tibor Miklós, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a ruszinok*, Országos Ruszin Hírlap, 2002, 9–12. szám, 2003, 1. szám, Budapest.
- Dr. Popovics Tibor Miklós, *A ruszinok részvétele a Rákóczi-féle szabadságharcban*. Részlet A ruszinok mint a Magyar Szent Korona népe c. tanulmányból, *Ruszin Almanach*, 2014, Budapest, 71–74. old.

Käfer István

Hármas halom mögött Rákóczi táboroz

...Várjatok meg, Rákóci úr
Én is elmegyek veletek,
Hármas halom megtett.
(Észak-gömöri szlovák népdal)

A történelmi igazság segít a közelmúlt sérelmeinek és sebeinek gyógyításában. Ha jóakarattal nem tekintünk a sérelmekre és a sebekre, hanem közösen rendszeresen belemélyedünk a történelem mindeddig politikailag elhallgatott, valóban tiszta mélységeibe – lehetővé válik a kibontakozás Európa erkölcsi válságából. Biztosítékul szolgál a szlávok szent apostolainak és Magyarhon első szent királyának közös kincse.

A Magyar Királyság történelmi épületének szlovák szellemi építőanyaga csak nyelviileg különbözik a magyartól és a némettől, és fordítva. Teljes mértékben vonatkozik ez a kuruc korra, amely lényegében már a Mohács előtti válsaggal kezdődik a késő középkori ország széthullása előtt. Kollár *Énekei*-ben olvassuk:

Uraság, uraság, te kemény uraság,
Vigyen el az ördög, felmegyek Budára.
Felmegyek Budára, Rákos mezejére,
Ott lerázom magamról a paraszti nyűgöket.

Nem állítjuk, hogy ez a Dózsa-lázadás motívuma, ami megőrződött az elzárt szlovák völgyekben, de a keresztesek-kurucok vörös palástjának motívuma és Temesvár említése különösen jelzi a dal ősi eredetét. Annál is inkább, mert a reformáció a Felföldön jelentősen különbözött a nyugat-európaítól. Szlovákián már a reformáció kezdetén, Zápolya János és I. Ferdinánd harcainak idején negatív hangulat uralkodott, amikor például Bártfán eltávolították Kristóf papot, mert gyűlölte Magyarország népét és a magyar nyelvet (*odio linguae et nationis Ungarorum*). Nem a német és a szlovák polgárok versengéséről volt itt szó, hanem egyértelműen a bártfaiak német- és Habsburg-ellenességéről.

Gazdag szöveggyűjteményt állíthatnánk össze erről a szlovák históriás énekekből.

Ezt a nagy bizonytalanság okozta nekünk,
magyarok, németek közötti nagy egyenletlenségek.
Magyarhoni földünket ha török rabolja,
rosszabb neked a német pusztítása.

A legkifejezőbb példa erre a szlovák szakirodalomban kevésbé ismert *Ének a magyar győzelemről*.

A Mindenható Úristen nem szenvedhette
Ezt a német nemzetet kedves hazánkban,
Hanem méltóztatott felébreszteni Rakoczy Urat,
Hogy ismét úzze ki a kegyetlen németet.
Mi mindannyian hisszük, hogy az Úr meghallgat minket,
Hogy Rakoczy fejedelem mind elintézi.
Magyarhoni seregével, tiszteivel,
A kik felett Bercsényi Miklós katonáinak
Fő generálisa,
Ő Isten segítségével az összes hanákat megöli
Éspedig a Nádasi és a Jablonici mezőn
Megfizetnek Ricsán úrnak ...

Ezek már közvetlen történelmi adatok, ezúttal a szomolányi csata 1704. május 28-án. A dal kézirata egy számadáskönyvben maradt meg egy Nagyszombat közeli község üveghutájának padlásán. Közvetlen kötődés ez a kuruc ideológia morvaellenes vonalához, amit Krman Dániel dolgozott ki és fejlesztett tovább. Az evangélikus szuperintendens a magyarországi hazafiság, a Habsburg-ellenes mozgalom és közvetlenül a fejedelem sziklaszilárd híve volt, mindenekfelett pedig agitáló publicistája. Míg Rákóczi elkoboztatta a magyar nyelvű kalendáriumokat, mert az események hírei között nem közölték a kurucok győzelmeit, egyedül a Krman tollából 1708-ra készült zsolnai szlovák kalendárium szolgál szinte egyenes adásként a hadi eseményekről: *Magyarhon népe, amelyet ebben az időben az ellenség semmirevalónak tartott, szerencsés betöréseket hajtott végre Morvában, és azt a barbár kegyetlenséget, amit az ártatlan magyarhoniakon mindig és mindenütt elkövettek, amikor élve lenyűzták a bőrüket, fához kötözve égették őket, a holtakat kiásták sírjukból vagy közéjük csaptak és égették őket és más borzalmas dolgokat cselekedtek, tűzzel és vassal szintén megbosszulták, különösen akik Ocskay László vezetése alatt voltak.* Krman reáliái pontosak és részletesek: *A fejedelem őnagyságának meghódoltak nemcsak az erdélyi összes várak és városok, hanem a felső-magyarországi, a bányavárosok és sok alsó-magyarországi város és igen erős várak is, mint Bártfa, Lócse, Eperjes, Kassa, Debrecen, Munkács, Ecsed, Murány, Ungvár, Árva, Szepes, Nyitra vára, úgyszintén Szatmár, Eger, Léva, Érsekújvár, Zólyom, Lietava, Znió, Bajmóc, egészen Detrekő, Sasvár, Halics, Nagyszombat, Szakolca etc.* A zsolnai nyomda sajtóközpontként dolgozott teljhatalmú vezetőjével. Az akkori „újságok”, vagyis a kalendáriumok hírszolgálati részei tákékoztattak Kassa ostromáról. Ez a rendkívül tehetséges író, Krman újságírói riportja: *Rabbutin generális Erdélyből kijöve 8000 németet és körülbelül 4000 rácot bírván szeptember 30-án körülvette Kassát és egészen október 11-ig ostromolta, ahol is szünet nélkül éjjel-nappal kartácsokból, mozsarakból lőtte és 400 kétmázsás bombánál többel és számos más kisebb golyókkal s kövekkel, városba bedobva, de mindössze hat személyt ölt meg, az ő seregéből viszont néhány száz ron-*

gyos és halálra éhezett katona megszökött és több mint ezer elpusztult, mivel a Báchmegyei Ádám tüzér vicecolonellus alatti puskások tüzes és egyéb ugyanolyan nagy és sűrű golyókkal felelni tudtak, és a katonák is, akik kezdetben csak 600-an voltak, Radics András colonellus úr kommandója alatt, az ellenség közvetlen megérkezése előtt körülbelül 3000-en, Ordodi György vicekommendáns és colonellus alatt rendeződtek. Fejedelem őfelsége az ellenség távozása után bement a városba mindent megszemlélni és az oly férfiasan harcolókat fejedelmi emlékpénzekkel és más dolgokkal méltóztatta megajándékozni.

Krman Dániel e gyakorlatilag ismeretlen irodalmi művében további igen becses jegyzetek olvashatók: 461. Azután Csaba, Attilának (egyik) fia, 15000 emberrel Scythiába méne, a' többi Erdélyben letelepedének. 880. Sweropilus magyar király a szlovákokat először vezette a keresztény hitre. Ez a fogalmazás, a negatív morva-képpel együtt mintha egészen közel lenne Timon Sámuel elméletéhez a magyarok vendégszerető befogadásáról. Az egykorú szlovák kuruc-labanc szövegek élő bizonyítékul szolgálnak a szlovák szellemi értékek szerves egységére Magyarhon történetében. Ez a történet pedig az egykorú szlovák reáliák nélkül egysíkú, szigorúbban kifejezve tudománytalan és hamis. Nem csupán az ismert „Hej mikor én kuruc voltam Rákóczi vojnában” típusú makarón dalokra vagy a szintén ismert Anagramma Slavicumra gondolunk (Rak oči jest' dostal...), ami Rákóczi neve, a rák szemet kapott jelentésben.

A szlovák szellemi építőanyag bejutott a magyar nyelvű eredeti dokumentumok legmélyebb rétegeibe is. Az egyik legismertebb magyar kuruc ének a Csinom Palkó, csinom Jankó. Ez minden bizonnyal szlovák incipit: Činom Pal'ko, činom Janko. A magyar nép-, sőt műköltészetben a Palkó és a Jankó nem fordul elő, a čin=rajta azt bizonyítja, hogy verbunkosról van szó, nem „csinos” legényekről. Dálnoki-Veres Gerzson költeményében ezt olvassuk:

*Eperjes várának van szomszédságába':
De itt a föld népe szorult egy klastromba,
Szűkecske közöttünk itt is zab-kliba,
Lovainknak sincsen szénája, abrakja.*

A pozsonyi Magyar Hírmondó c. hetilap híre: „A' Tóth Nemzet (kik között, minden irigység nélkül meg lehet vallanunk, nem kevés Tudós magyarnak örömet neveztetni kívánó emberek talaltatnak, legalább a' régi időkre vissza tekintvén) tudós-újságot kezdett írni Besztertze Bányán, mellyből minden Héten egyg árkusig való fog az Olvasok kezekhez menni Esztendei 4. N. forint fizetésért. Ez ugyan, a' ki ezt írni kezdette, nem a' (Kleba) a' nyereség kívánságától ösztönöztetett erre; minthogy a' Posoni Toth Újság-író is a' maga Újságaiért járó fizetéséből Zab-Kenyérrel-is alig élhetne, hanem Nemzete' és Annyai nyelve' szeretetétől, azért, ha egész tökéletességre nem mehetne-is ezen tzélja, jó szándéka méltó a' ditséretre.”

A szlovák szellemi építőanyag Magyarhon épületéhez tovább él az ország etnikumainak nemzeti ébredése korszakában is. Hat a kuruc tematika is. Szlo-

vákabb jellegű, nagyrészt aktualizálva a változó politikai eseményekre, főleg 1848–1849-re. Magyarhon történetének nagyjai, mint Szent István, Korvin Mátyás, Pázmány Péter, Rákóczi Ferenc, mind elfogadhatók a szlovák nemzeti mozgalom számára, anélkül hogy hangsúlyoznák nemzeti jellegüket. Ezért továbbra is érvényes a szlovák írásbeliség nélkülözhetetlenségének alapelve. Enélkül nem dolgozható fel a kuruc kor utolsó fázisa sem – a szlovák írók retrospektív művei.

Ján Kalinčiak megérezte a jövőt: *...Pozsony nemzeti szempontból emlékezetes számomra. Diákkoromban már az én időmben is „die schönen Tage von Aranjuez” volt ott: a diákság már nemzetiségekre oszlott, a magyarul gondolkodó ifjúságnak semmi kapcsolata nem volt a szlovákkal, és viszont. A „fratres” és az „amici” szertefoszlott. A tehetséges és becsületes írónak egyértelmű ars poeticája volt: ...A magam részéről a magyarhoni életet rajzolván soha nem akartam a magam elképzelését érvényesíteni (...) igyekeztem olyannak ábrázolni, amilyen és amilyen volt, azaz hogyan élünk és lélegzünk Magyarhonban.* Kiváló bizonyíték erre a Szentlélekfalva c. elbeszélés. A szlovák ügyért elkötelezett író csaknem eposzi invokációval kezdte történelmi elbeszélését: *Magas Tátra, hazám, szunnyadsz már csendességben (...) íme visszatér hozzád fiad és lángoló lélekkel átölel, te azonban hagyod ezt (...) Hej, ha egyszer felemelkedsz álmodból (...) akkor rátekintesz és hatalmas szárnyaid közé emeled. Így köszöntötte a fenséges Tátrát az idegenből visszatérő legény, érzelemmel telt szíve gyorsan vert, szeme vágyakozva tekintett a szlovákok szent hegyére.* Ez az előhang anakronisztikus a 17–18. század fordulóján, de a szerző mintha ismételné Krman Dániel gondolatát: *Stanislav, apja kedvéért elmondta mindazt, amit a katonai eseményekről hallott, majd faggatni kezdte apját Bocskayról, Bethlenről, Thökölyről meg a Rákócziak felől. Ez a beszélgetés igen felvidította az öreg nemest (...) – Így, így, fiam, ez a beszéd, igazi nemeshez méltó! Látod-e azt a szablyát a falon? Bocskay úrtól kapta nagyapám jutalmul, mert vitézül aprította az ellenséget. Ezt meg, itt, Besztercéről hozta megboldogult apámuram (...) midőn Bethlen koronázására készültek...* A szlovák kisnemesség hú képe ez, mert bizony nem akarták fogadni Michal Miloslav Hodžát a Tatrín olvasókör ügyében. Ez már a szlovák irodalom belügye, enélkül viszont Magyarhon irodalma érvénytelen. Rákóczi a szlovák nemesek saját hőse marad: *Egy este Rákóczi kint ült a szabad ég alatt, sátra mellett. A had már nyugovóra tért, csupán Vencel és Stanislav virrasztott a fejedellemmel. Se nappal, se éjszaka, egy percre sem hagyták őt magára. Rákóczi, a csillagokkal teleszórt eget kémelve, mintha onnan akarná leolvasni, mit tartogatnak számára az elkövetkezendő sorsdöntő napok... – Győzni fogunk, nagyságos fejedelem; nagy és erős a seregünk – szól lelkesen Stanislav, – győzől, csak óvakodj Bercsényitől és Ocskaytól...*

Samo Tomášik két történelmi elbeszélése, a *Malkotenti (Elégedetlenkedők)* és a *Kuruci (Kurucok)* a 19. század hatvanas-hetvenes éveinek szellemében és szükségletei szerint dolgozta fel a históriát. Akkor éltek még a szlovák törekvések a szlovák nemzet létének biztosítására Magyarhon keretében, de egyre nagyobb súlyt kapott a cseh és a magyar politika a – Milan Rúfus szavaival élve – szlovák nemzeti szellem pubertális kezdeteinek csehesítésében és magyarosításában. Tomášik Thökölyvel és Rákóczival csupán a szlovákok pusztá

létezését kívánta, történelmi feladataikat, részvételüket a Magyarhonért vívott harcokban. Párhuzam volt ez a Bobula-féle Szlovák Iskola elképzeléseivel vagy Michal Mudroň intelligens válaszával Grünwald Béla pamfletjére.

Az *Elégedetlenkedők* c. elbeszélésben két szlovák ifjú szabadítja ki fogságából, Likava várából „a szlovák királyt”, Thököly Imrét, és a sikertelen bécsi ostrom ellenére végig kitartanak mellette. Tomášik hangsúlyozza, hogy a szlovákok és a magyarok hazája közös: ...*Thököly egyenesen Eperjesnek fordult, amit háromnapos ostrom után el is foglalt. Rövidesen meghódolt Szepes, Liptó, Trencsén és a bányavárosok. Hadait három egységre osztotta. Az egyik élén maga állt, a másodikén Petróci, a harmadikén Balassa Imre. A magyarok és a szlovákok egyaránt a haza felszabadítójaként ünnepelték Thökölyt. Közhaza-felfogását romantikus versikével is illusztrálja:*

Büszke légy te szlovák legény,
ha a hadseregbe lépsz,
súlyomtollas kis kalappal,
körbe színes pántlikával.

Hazát magyar maga szeret?
Nélkülünk űz ellenséget?
Ha ő büszke, én is lehetek,
Fajtámat bizony nagyon szeretem.

Tiszteljük apáink házát,
Szlovákságunk méltóságát,
Nincsen nekünk szebb dicsőség:
Élni, halni nemzetünkért.

Hasonlóképpen fejeződik be az elbeszélés: az öreg Thökölyvel közös szlovák-magyar kolóniát alapítottak Nikodémiában, és testvéri együttérzéssel vágyakoztak a közös haza után.

A *Kurucok* c. elbeszélést három szlovák ifjú beszélgetése nyitja, akik aggódva szólnak népük helyzetéről: a nemesség elmagyarosodásáról, passzivitásáról a haza és a szlovákok dolgában. Rákóczitól várják a szabadságot, ezért szabadítják ki bécsújhelyi börtönéből, ahol a fiatal Rákóczi ugyanabban a teremben állt Kollonich előtt, amelyben Zrínyit és Frangepánt halálra ítélték. A sikeres menekülés után várja őket a lengyelek, a testvéri szláv nemzet vendégszeretete. Lengyel és orosz harcosok segítségével betörnek a hazába, de az első vereség után ismét vissza kell vonulniuk a Kárpátok északkeleti lejtőire. A bukásnak az az oka, hogy Rákóczi nem teljesítette a szlovákoknak tett ígéreteit, nem szerezte meg a mozgalom számára a szerbeket és a horvátokat sem, a végső tragédia pedig a turóci követek mint szlovákok lemészárlása volt az ónodi országgyűlésen. Ez az 1848–1849-es szituáció allegorikus ábrázolása. A három ifjú a három részre szakadt szlovákságot szimbolizálja. Az első átáll a császáriak oldalára, és később megöli ingadozó társát. A harmadik minden személyes és nemzeti csalódás ellenére egészen Párizsig, haláláig hű marad a fejedelemhez.

Tomášik történészként hű maradt Magyarhonhoz, de kereste az utakat a szláv népek felé. Ezért becsülték őt meg a csehek is, a *Hej, szlovákok* c. himnikus dal szerzőjeként dicsőítették, és olyan ünnepi manifesztációt rendeztek tiszteletére, mint kerek fél évszázaddal korábban Rudnay Sándor esztergomi érseknek. 1884-ben, a híres költemény keletkezésének félszázados évfordulóján Ladislav Riegernek biztosítania kellett a magyar kormányt, hogy a cseh politika nem avatkozik be Budapest belügyeibe. Rákóczi ünnepi pohárköszöntője a fehérorosz Minszkben a világosan megfogalmazott hűség Magyarországhoz: *Örömmel látom, uraim, hogy a szláuság két leghatalmasabb ága (...) barátságot fogad (...) Megtiszteltetésnek tartom, hogy mint a magyarság képviselője kijelenthetem: szívesen csatlakozunk testvéri szövetségekhez, és biztosíthatom a lengyel és az orosz testvéreket, hogy a magyar nemzet egyenrangú szláv honfitársaival, akikkel együtt szenved a német elnyomástól, kész belépni a testvéri szláv szövetségbe. Először arra kell gondolnom, hogyan űzőm ki a zsarnok németeket Magyarországról. Ehhez kérem segítségeket. És ha elvégeztem feladatokat, megtapasztalhatják a szlovákok, milyen hűséges szövetségesre találtak honfitársaikban, a magyarokban. Ezen új testvériség éltetésére emelem poharamat!*

A nemzetközi politika likvidálta az ezeréves Magyarországot. A magyarok a magyarosított ország jogutódjának tartották magukat. A szlovákok elvesztették hazájukat. Ezáltal a szlovák kuruc világ a felismerhetetlenségig megváltozott. A téma Ladislav Nádaši *Jégétől* Jozef Horákon, Ján Hrušovskýn, Milan Ferkón át egészen Nora Baráthováig a szlovák szellemi élet belügyévé vált. A múlt egyre időszerűbb üzenete, hogy a Kárpát-medence szuverén modern nemzetei hogyan sáfárkodnak a történelmi örökséggel. Befejezésül álljon itt egy idézet Nora Baráthová könyvéből: *Ének is maradt Késmárkról a Rákóczi-felkelés idejéből. Ismeretlen magyar a szerzője, nyilván kuruc, amikor Késmárkot bevették a császáriak (...) Rákóczi is menedékre talált haláláig Törökországban (...) Az ének eredeti magyar szövege Bercsényi búcsújaként is ismert:*

*Gyenge violának eltörött a szára,
az én bánatomnak nincs vigasztalása.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.*

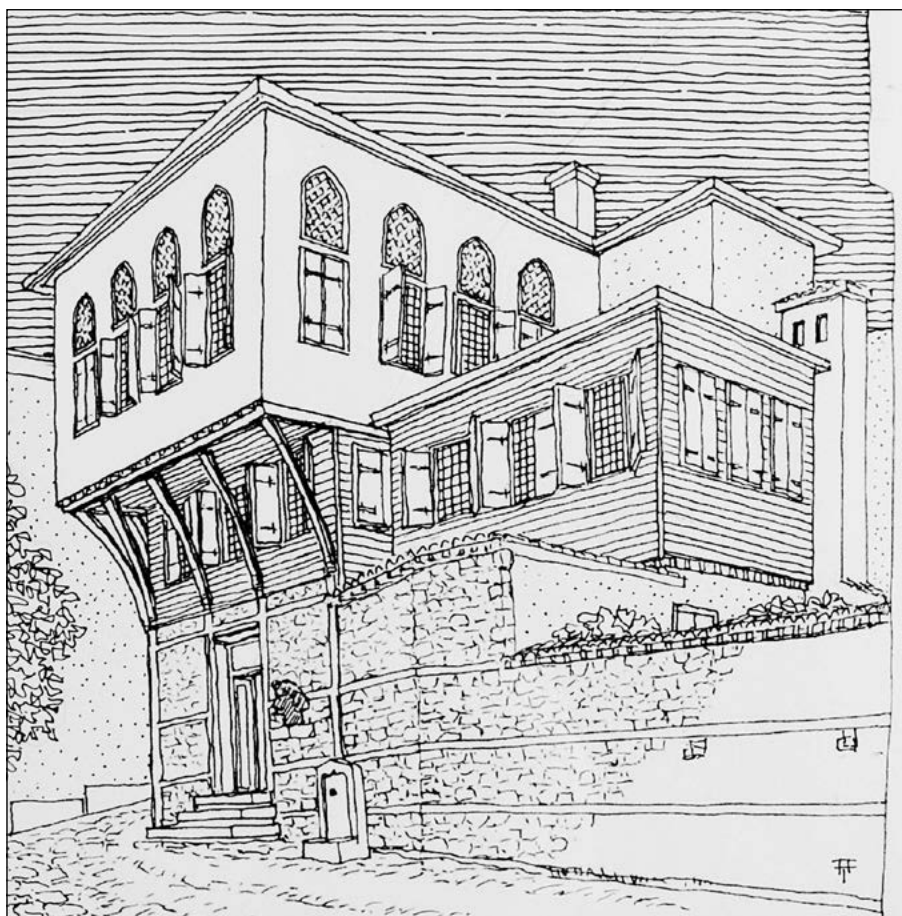
*Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magában,
elfogyott szegénynek minden katonája.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.*

*Zašliapli fialku, zahynul kvet malý,
nič ma nepoteší v mojom krutom žiali.
Nad Kežmarkom vieter veje,
budte zbohom, rodné kraje.*

*Gróf Bercsényi Miklós osamote smúti,
všetkých vojakov mi zničil cisár lúty.
Hladí vietor kežmarskú stráž,
kraj môj rodný, zbohom ostaň.*

A Rákóczi-felkelés után Késmárk végérvényesen „kuruc fészek” lett.

A témáról többször írtam, bővebben: *Hármas halom megett. Szlovák Rákóczi-tükör, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2001; II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca a szlovák nemzet kultúrájában, in: Dona nobis pacem. Magyar-szlovák kérdések, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2005.*

PINTÉR TAMÁS | RÁKÓCZI EBÉDLŐHÁZA RODOSTÓBAN

A ló panasza

Nagy mezőnek körtefája,
sok vitéz hevert alája.
Minden huszár lova pajkos,
csak a rózsámé makrancos.

„Vágtass, hollószárnyúm, vágtass,
föl a kastély udvarának!
Jut ott neked meleg állás,
nekem széplány mellett szállás.”

„Nem kell nekem meleg állás,
neked sem hely a széplánynál,
mert amíg te innál-falnál,
engemet éhkoppra hagynál.

Amíg te járnál aranyban,
állnék sárban és ganajban.
Hímes tányérkából ennél,
elém tüskés szénát tennél.

Amíg kortyolnál kupából,
ihatnék rossz fadézsából.”

„Ej lovacskám, te jó gyihos,
miért vagy, mondd csak, haragos?
Talán fegyverzetem nyomaszt,
nem bírod acélkardomat?”

„Nem a fegyverzeted nyomaszt,
viszem is acélkardodat,
csak a sarkantyúid fájnak,
mikor oldalamba vájnak.

Amikor húsomba vágod,
a vérem kicsordul rájok.
Csapj a gyepre, gonosz gazdám,
s vedd ki fejemből a kantárt!

Faljanak föl szarkák, varjak,
baljóslatul az uraknak.”

Fönn a Csengő-hegyen

Fönn a Csengő-hegyen
lobog a tűz lángja,
míg tíz deli legény
körös-körül járja.

„Ilčíkem, Ilčíkem,
mássz föl e nagy fára,
lessed meg, hogy nekünk
hoznak-e jól mára.”

Járnak körbe-körbe,
fokosuk lóbálva,
hej, amíg Jánošík
szunnyadoz magába.

„Hoznak, hoznak, hoznak,
aj, a fejem szédül,
száz vitéznél kostök,
másik száz anélkül!”

Egyik dudán játszik,
tízük meg strázsát áll
fújtató Jánošík
mézédes álmánál.

„Ne féljed, ne féljed
azt a fényes gárdát.
Állj meg csak, hé, kocsis,
tedd földre a ládád!”

Majd hogy parancsnokuk
édesen megpihent,
Ilčík fürge legény
imígyen kelti fel:

„Hogyha nem itt lennénk
vadon közepébe,
nyilván megkérdezném,
kinek vagy vezére.”

„Ébredj, föl, hé, Jankó,
már vadásznod kéne,
mert jó társaidnak
fogytán elesége.”

Kérdeznéd, kérdeznéd,
de hát nem teheted.
Mert csúf szavaidért
elveszem lelkedet.

Ti pedig szórjátok
aranyát verembe,
hogy nemcsak mi, más se
soha el ne költse!

Héj, mikor hadba mentem

Héj, mikor hadba mentem,
nyír zöldült felettem,
amikor megtértem,
levél hullt elébem.

Héj, a divényi váron
három nehéz lakat,
ne félj, Jankó, ne félj,
most mást akasztanak.

Tizenkét betyár

A kopár hegy ormán
fénylik a tűz lángja,
amikor tizenkét
betyár körbeállja.

Szerencsés társaim,
nehogy itt hagyjatok,
a török határon
nekem sírt ássatok.

Az egyik levágva,
a másik csonkolva,
én pedig, nyomorult,
halálra tiporva.

Messzi idegenben,
rózsám közelében,
ibolyás kertjének
kellős közepében.

Cselédlány volt

Cselédlány volt, pap szolgája,
apátlan-anyátlan árva.

Volt pár kulcsa a toronyhoz,
hol tizenkét betyár hortyog.

Tizenegyüket levágta,
ám Jánoskát megsajnálta.

„Feküdj, Jánoskám, csak maradj,
várd az ítélő urakat!”

„Ne akasszanak tölgyfára,
mert szemem madár kivájja.

Kössenek inkább fenyőre,
hol rózsám jár a mezőre.

Amikor majd vízért szalad,
elhajtja a madarakat.”

„Hess, hess, innen elszálljatok,
mert már arcába vájtatok.

Hess, el innen a babámról,
az ő hófehér válláról!”

Amott fönt a hegytetőn

Amott fönt a hegytetőn
ej, valami fehérség.

„Add föl, rózsám, a szablyám
ej, tükrös kardlapomat,

Talán a hó megeste
ej, vagy galambok lepték.

hogy mielőtt meghalnék,
ej, hadd lássam arcomat.”

„Hogyha az ott hó lenne,
ej, vízzé roskadt volna,

A lány mikor föladta,
ej, elszökkent oldalra.

hogyha fehér galambok,
ej, rég elszálltak volna.

„Aki ezt tanácsolta,
ej, életedért mondta.

Az inkább ott vetett ágy
ej, párnával, fehérrel,

Mert fejed vettem volna,
ej, el is ástam volna,

azon fekszik Jánoska
ej, levágott fejével.

a jávorfa aljába,
ej, zöld lomb árnyékába.”

Zöldül a hegytető A véglesi várban

Zöldül a hegytető
tizenkét faággal,
ágakra akasztott
tizenkét betyárral.

A véglesi várban
sok rab legény várja,
hogy Polyána alatt
nyílna a bükk ága.

Kedvesem kötötték
felülre a fára,
hadd lássa, amikor
indulok a bálba.

A bükk még nem zöldell,
csak egy árva gyertyán,
a véglesi várból
megszökött egy betyár.

Ég a tűz nagy lánggal

Ég a tűz nagy lánggal
a hegy legtetjén –
körbeüli csendben
tizenkét szép legény.

A mi kapitányunk,
ő a valódi úr,
rajta veres dolmány
s cédruság-koszorú.

Ülnek, üldögélnek,
gubbasztva szótlanul,
gubbasztva szótlanul
a lángokba néznek.

Mikor a hegyen jár,
várfaalak remegnek,
ha lent a berekben,
rengeti a földet.

Inni, sólyommadár

Inni, sólyommadár,
ne a patakra szállj!
Én a kútra járok,
akár a betyárok.

Én csak lipek-lopok

Én csak lipek-lopok,
míg másik rabolnak,
s jaj, már izzik a vas,
mivel megkínoznak.

Ej, ha tudtam volna,
hogy kötél a végem,
bitófaácsolást
tanulnék már régen.

Tizenegyen voltunk,
s belőlünk tíz maradt.
Mindenki azt mondja,
hogy felakasztanak.

Én semmit nem loptam,
mások meg mióta!
S mikor felkötöttek,
eldúlt a bitófa.

Betyár lett belőlem

Föl is fák, le is fák,
ösvény az erdőben,
jó ember volt apám,
betyár lett belőlem.

Betyár lett belőlem,
huncut az uraság,
s tudjuk mi betyárok,
hogyan az igazság.

Tudják a betyárok,
hogyan az igazság,
gyakran puszkagolyó
arra az orvosság.

Varga Imre fordításai

Jánošík tizennyolc évesen beállt Rákóczi kuruc seregébe, ahol Winkler Vilmos gyalogezredében szolgált. Az ezred állománylistáján szerepel is a neve. Amikor 1708-ban a trencsényi csatában a császári csapatok vereséget mértek Rákóczi seregére, fogságba esett, és kényszersorozás útján a császár szolgálatába került, ezzel szemben más vélemények szerint önként pártolt át a császáriakhoz. Raborként szolgált a bitcsei várban, ahol megismerkedett az egyik fogvatartottal, Tomáš Uhorčík zsványkapitánnyal.

Jánošíkot szülei pénzért megváltották a katonai szolgálat alól, s visszatért szülőfalujába, de amikor Uhorčík 1711-ben megszökött, beállt a bandájába. A zsványok esküjét szeptember 29-én tette le. Többek között lovakat csempésztett Lengyelországból. Később a zsványok kapitányává választották, de nem sokáig töltötte be ezt a tisztséget, mert a lipitói pandúrok 1713-ban elfogták. Kínzást sem nélkülöző bírósági tárgyaláson fosztogatás és a Rákóczi-szabadságharcban való részvétel vádjával halálra ítélték, és 1713. március 18-án Liptószentmiklóson kivégezték.

Blankó Miklós

Rákóczi „irodalma” – az irodalom „Rákóczija”

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) a magyar történelem megkerülhetetlen személyisége, a nevével fémjelzett szabadságharc igazodási pontként szolgált a későbbi korok államférfiai számára is. Ebben az írásban Rákóczinak a magyar irodalomban hagyott „nyomával” foglalkozom. Rákóczinak vannak irodalmi alkotásai: a korszak elitje számára magas esztétikai minőségben íródott emlékiratait (*Vallomások és Emlékiratok*) az irodalmi kánon művei között tartjuk számon, de vannak olyan kuruc versek is, amelyeket a néphagyomány a fejedelem szerzeményeként őrzött meg. És a magyar irodalomnak is van egy Rákóczi-képe, amely az általam vizsgált több mint kétszáz évben (a 18. századtól a 20. század elejéig) nem változott jelentősen. Legyenek azoknak a szerzői a névtelen kuruc költők, vagy éppen Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Ady – hogy csak párat említsek a Rákóczit megidézők közül. Az irodalmi áttekintéshez elsősorban Szitás Ilona 1937-es munkáját (*II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban*) használtam fel.

II. Rákóczi Ferenc irodalmi jelentősége. Rákóczi *Confessiones* (*Vallomások*) című munkája 1716–1719 között született. Az önéletírás különösképp népszerű volt az erdélyi nagyurak körében (pl. Bethlen Miklós). Rákóczi viszont már nem fejedelemként, hanem a szabadságharcbeli énjét a háta mögött hagyva – Szerb Antal szavait idézve – „mérhetetlenül szemérmes és mérhetetlenül érzékeny lélekként” írt. Mintája a 4–5. századi Szent Ágoston azonos című műve. A főszereplő az isteni Jóság, aki mindent elrendezett. Az ember sorsa előre el van döntve... A Rákóczi Ferenc-i sorsértelmezést erősen áthatja az eleve elrendelés (predestinatio). Minden elbeszélő mondatot két-három, Istenre vonatkozó mondat, egyfajta reflexió követ. A születéséről szóló részt külön kiemeli Szerb Antal (1978, 191–192., *Magyar irodalom* 2010, 292.): „Zavar fog el, Uram és elpirulok, midőn születésedet és annak körülményeit megfontolom, és a magaméra gondolok. Te Isten, teremtettem nekem és a mindenségnek, istállóban születél, én meg palotában; te ökör és szamar közt szegény pásztorok körében, én – a por és a féreg a te színed előtt – udvarjárók nagy csődületében.” Éppen ez a paradoxon adja a kötet varázsát. Rákóczinak sikerül tartalmas, fejedelmi életét átültetnie a Szent Ágoston-i önvizsgálat nyelvére. A fejedelem ideája és a barokk vallásosság egyszerre hatja át a művet, amelyben a fejedelem belenyugszik az isteni akaratba (Szerb 1978, 192.): „Nem én állok szemben magammal, hanem te harcolsz bennem ellenem.” Az ágostoni mintát követve Rákóczi múltbeli és jelenlegi énjének választópontjaként az Istenhez való közeledését, a megtérést tartja. Meglepő őszinteséggel számol be ifjúkori kalandjairól (kártyázások, italozások, onánia, szerelem stb.): „A kártyába feledkeztem bele annyira, hogy nappalaimat, de gyakran éjjeleimet is ezzel töltöttem. [...] Feleségem féltékenysége miatt szenvedtem. [...] Egy

bizonyos nőszeméllyel való kedélyes társalgás és tréfálkozás. [...] A szerelem hevesége oly tiszteletet parancsolt rám.” Emellett a szabadságharc vezérlő fejedelmeként elkövetett bűneiről sem feledkezik meg (önszeretetről, foglyok kivégzéséről, házasságtöréséről stb.) (Magyar irodalom 2010, 292.): „A magánember bűneitől szennyezetten érkeztem, a fejedelem bűneitől terhelten tértem vissza Lengyelországba.” A fejedelem az önostorozás aszketikus vonásain kívül saját történeti jelentőségét is bújtatva kiemeli, a valódi vallomás-gyónás gesztusa mellett az utókor elítjének is szánhatta művét. (A francia nyelven írt *Emlékiratainak – Mémoires* – elemzésére nem térek ki.)

A „Rákóczi-irodalom” kezdetei. Ritkaság, hogy valaki még életében irodalmi szereplővé válik. Rákóczi alakja viszont már a 18. század elején, a Rákóczi-szabadságharc idején megjelent a népköltészetben. E versekben a fejedelmet fenséges alakként ábrázolják – a győzelmei és a bujdosás közben egyaránt (Szitás 1937, 8). Vannak azonban olyan versek is, amelyeket a néphagyomány a fejedelem szerzeményének tart. A Rákóczit kutató Thaly Kálmán szerint a *Felséges nagy Isten* kezdetű vers is tőle való, amelyben az Istenhez fohászkodó uralkodót festik meg (Szitás 1937, 9.):

*Mert én szükölködöm segítséged nélkül –
Mint a szomjú szarvas hideg forrás nélkül.*

Neki tulajdonították a *Repülj, fecském, ablakára!* című szerelmes verset, amelyet a hagyomány szerint a bécsi fogsága alatt írt feleségének. Ezek azonban inkább ún. álarcos versek, amelyeket a Rákóczi iránti tiszteletből az ismeretlen szerző nem a saját nevével adott ki, hanem a fejedelem néven (Szitás 1937, 8.):

*Repülj, fecském, ablakára!
Kérjed, nyissa meg szavadra.
Mondd: ezüstös lapot vevék,
Rá arannyal írtam nevét.
Képét gyémántlapra festem,
Rubinkő ládába rejtem,
S azon volnék, hogy nevének
Nagy ünnepet szentelnének.*

A szabadságharc alatt született kuruc költemények jórészt névtelenek. Ezek Rákóczi Ferenc isteni küldöttszerepét hangsúlyozzák. Igyekeznek a felkelést is az isteni akarat által folytatott küzdelemként bemutatni (Szitás 1937, 9.):

*Látván sok országok érdemét csudálják,
Méltó fejedelem, népnek így javallják...
Úr követe, – magyarok gondolják.*

Az 1708-as trencsényi csatavesztés a kétségbeesés hangján szól a kuruc költőkben. A következő vers zenéjét feltehetően Rákóczi kedvelt cigánya, Barna Mihály szerezte. E dal jelképpé vált: 1790-ben, a Szent Korona hazahozatalakor

is ez szólt; az abszolutizmus éveiben, 1851-ben pedig Liszt Ferenc játszotta el a Burgban. Thaly Kálmán írja róla: „Sok vérbe, sok könnybe, sok fájdalomba került nekünk ez a bús elégia” (Szitás 1937, 11.):

*Jaj, régi szép magyar nép!
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod,
Romlandó cserép.
Mint egy kedves eleven kép,
Voltál olyan szép,
Magyar nép!
De a Sasnak körme között
Fonnyadsz mint a lép.
Szegény magyar nép,
Mikor lesz már ép?
Megromlottál, mint cserép.
Jaj, hát szegény magyar nemzet
Jóra mikor lép?*

A szabadságharc veresége valamelyest megváltoztatta a Rákóczi-képet. A Lengyelországba, majd Törökországba menekülő fejedelem iránti féltő aggodás hatja át e költeményeket, miközben a nemzet sorsát megjósoló váteessé nagytják fel őt (Szitás 1937, 12.). Íme két példa:

*Tanácsoljuk felségednek, meg ne is vess,
Aranyait, ezüstjeit rudakba veresse,
Rakassa fel, vitesse el,
Hordassa el és menjen el
Merre szem lát!*

*

*Megengedjen a magyarság, már ezt kiáltom
Édes hazám mire jutál! csak az sajnálom
Német lesz már a vezéred,
Jaj, de néked az nem véred...*

Dálnoki Veres Gerzson kuruc kapitány és krónikás eposzi magaslatra emeli a Rákóczi-szabadságharc eszméjét és történéseit (Szitás 1937, 12.):

*Homérus, ha előjönne,
És e mai napon élne,
Az ő bölcs elméjének is
Írásra megszólónásának is,
Adna gondot és dolgot.*

A fejedelem haláláról kevés korabeli költő emlékezik meg. Ebből kiemelkedik egy ismeretlen szerző tollából származó alkotás, amelyben Magyarországot

egy aranyalmának, Rákóczit pedig az aranyalma őrző-védőjének titulálja (Szitás 1937, 13.):

*Az olma lehullott, csutkája van csak meg,
Mióta az ország labancczal tele lett.
Magyarok hazája, aranyos szép almája.
Ki téged őrizett, hideg hant takarja.*

Mikes Kelemen és a nagyságos fejedelem. Mikes Kelemen Törökországi levelek című, kétszázhet darabból álló levélgyűjteményében naplószerűen foglalja össze a törökországi bujdosás történéseit, amelyet egy fiktív személynek, „édes nénémnek” ír hallatlan stílusművészettel, komoly poétikai értékkel – és Szerb Antal szavaival élve: a „legszeretetre méltóbb magyarsággal” (Magyar irodalom 2010, 381–383.; Szerb 1978, 198.). Mikes levelei betekintést adnak a fejedelem mindennapi életébe. Íme egy napirendet leíró szövegrészlet (Szitás 1937, 14.): *„Reggel hatodfél órakor a dobot megütik, akkor a cselédeknek fel kell kelni és készen kell lenni hat órára. Hat órára dobolnak, és akkor a fejedelem felöltözik – azután a kápolnába megyen és misét hallgat. [...] Tizenegyedfél órakor megütik a dobot ebédre és tizenkét órakor asztalhoz ülünk és törvényt teszünk a tyukokra. Harmadfél órakor a fejedelem csak magánosan a kápolnába megyen és ott vagy háromig. [...] A vacsora nem tartván sokáig, nyolc órakor a fejedelem levetkezik, de leggyakrabban le nem fekszik még akkor és reggel, ha szinte hat órakor öltözik is fel, de éjjeli két órakor felkel [...] Szinte a fejedelem beteg volna is, akkor is mindegyaránt folynak a rendek.”* A fejedelem szeret kertészkedni és barkácsolni, szerény és okos gazdaként irányítja háztartását. A fő elfoglaltságának a kor szokásai szerint a rendszeres templomba járást tartja. A mikesi leveleskönyv legszebb sorainak talán a Rákóczi betegségéről írottakat tekinthetjük, amelyek ritka férfiúi érzékenységgel íródtak (Szitás 1937, 14–15.). A fejedelem halála napjáról így emlékezik meg Mikes Kelemen (Mikes 1997, 171.): *„Amitől tartottunk, abban már benn vagyunk. Az Isten árvaságra téve bennünket és kivéve mi közülünk a mi édes urunkot és atyánkat három óra után reggel. Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, aki ma megholt értünk. [...] Istennek adván lelkét, elaluvék – mivel úgy holt meg, mint egy gyermek.”* Egy héttel később vette újra kezébe a pennát, akkor így kezdi levelét (Mikes 1997, 172.): *„Itt, édes néném, könnyhullatással esszük kenyerünket, és olyanok vagyunk, mint a nyáj pásztor nélkül.”*

Rákóczi irodalmi emléke a szabadságharc után. A Rákóczi-szabadságharc után a magyarországi szerzők kezét erősen kötötte a cenzúra. Ezért sokszor csak rejtegetni, sejtetni lehetett a mondanivalót. Erre egy példa Molnár Gergely 1752-es nyelvtana, amelyben egy mondatszerkezetet ezzel a példamondattal mutat be: *„Rákóczi György sokat harcolt Magyarországért.”* Valamivel később már csak a vezetőknév szerepel a példamondatában, kétértelművé téve, hogy Györgyről vagy Ferencről van-e ezúttal szó: *„Miként az oroszán a vadállatokkal harcol kölykeiért, úgy harcolt Rákóczi is Magyarországért.”* Az óvatos

cenzor azonban kiszúrta a „nemkívánatos” példát, így elkoboztatta a nyelvtani tankönyvet. A vallási nyomtatványokat sokkal kevésbé érintette a cenzúra, ezért készülhetett el például az *Officium Rákóczianum* című misekönyv, amely a 19. század elejéig hét kiadást is megélt (Szitás 1937, 16.).

A 18. század végi jakobinus mozgalom újra „elővette” a század eleji, a fejedelem Habsburgok ellen folytatott hősie küzdelmét. Egy ismeretlen költő rövid könyörgése így szól (Szitás 1937, 19.):

*Rákóczi édes vérünk,
Régi híres vezérünk,
Kérd a magyar szenteket
Ne hagyjanak bennünket.*

Ányos Pál viszont elmarasztalja, pártütőnek tartja Rákóczit (Szitás 1937, 19.):

*Ezek szabadságnak arany zászlajával
Hiteket kerestek hazájok kárával.
S noha az utolsó vezér [értsd: Rákóczi] igazabb volt,
Mégis pártos népe templomokat rombolt.*

Rákóczi nevét a szabadságharc veresége után nem elsősorban az írott dokumentumok, hanem az egykori katonái elbeszélése nyomán kialakult néphagyomány őrizte meg.

A 19. század első felének Rákóczi Ference. A 18. század végén jelentek meg Mikes Kelemen levelei, amelyek felhívták újra a felvilágosodás magyar irodalma szereplőinek figyelmét Rákóczi Ferencre. Kölcsey Ferenc *Rákóczi hajh* című elégiájában egy szebb jövő reményében idézi meg őt (Szitás 1937, 22.):

*Rákóczi hajh, Bercsényi hajh!
Magyartok gyászban űl,
Még leng a szellem töletek,
S már lelke sem hevűl. (...)
S ledőlt országok hamvain
Egy szép hon támad fel,
Mely lelket tölt, mely szívet ráz
Neve zengésivel.*

Vörösmarty Mihály *Mikes búja* című költeményében arra is választ ad, hogy miért nem írtak eddig a költők az egykori fejedelemről (Szitás 1937, 22.):

*Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé.
Vajha ne érezd ezt a súlyos földnek alatta,
S hogy fejedelmi porod nincs emlékezve, ne tudjad:
Ím élő emlék vagyok én, bú rajtam az írás,
És ha magyar tán még e gyászos földre vetődik,*

*Elmondom neki: „Itt nyugszik fejedelme hazádnak,
Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.*

A Petőfi Sándor-i lírában is többször fellelhető a nagy Rákóczi alakja. A *Szent sír* című versét emelem ki ezek közül, amelyben a magyarságot elmarasztalja azért, hogy megfélekezett Rákóczi emlékéről (Szitás 1937, 24.):

*S otthon már nevét is
Alig ismerik; csak
Egy emlékszik rája,
Egyedül csak egy... a
Költő, a szabadság
Ez örök-lámpája.*

A reformkor két legnagyobb politikusa, Kossuth Lajos és Széchenyi István véleménye is megmaradt az utókor számára Rákócziról. Kossuth szerint „a ropant áldozatok, melyeket elveiért hozott, emelik a nem alkudozó száműzött emlékét oly magasra, hogy az így parányi ember, mint magam, szédeleg, ha hozzá feltekint”. A sors fintora, hogy Kossuth igen hasonló helyzetbe került az 1849-es szabadságharc leverése után, mint Rákóczi. Széchenyi viszont már inkább lázadónak tartja őt: „A megcsontosult konzervatívok [...] éppen olyan bűnösei korunknak, mint azon kuruc-féle selenisták, kik a francia forradalom hőseit, vagy tán Rákóczit látszanak venni követésre méltó ideálul.” Hasonlóan rossz színben tünteti fel Szigligeti Ede Rákóczit a *Második Rákóczi Ferenc fog-sága* című drámájában, amelyben a fiatal Rákóczi közönyös és magát megjátszó (Szitás 1937, 27–28.).

Rákóczi az 1849-es bukás után a magyar irodalomban. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után Rákóczi szerepe ismét felértékelődött. Gyulai Pál Krisztushoz hasonlítja *Hangok a multból* című versében, ahogyan egy régi kuruc ének szerzője is:

*Ki megváltásunkra Krisztusként eljöttél
S oh türelmes Isten! [...] itt megfeszítettél.*

Tompai Mihály *A fogoly* és a *Zrínyi Ilona keserve* című verseiben foglalkozik a Rákóczi-témával. Utóbbi záró versszakában Rákóczi anyja így fohászkodik:

*Csak ontom könnyemet, – de tartom hitemet
Hogy a próbán megálljon;
S míg újra birhatom, enyémnek mondhatom
Kedves fiam s leányom:
Őket én istenem, pártfogóm s mindenem!
Oltalmazd meg ajánlom!*

Jósika Miklós négykötetes regényben mutatja be a fejedelem életét (Szitás 1937, 29.).

1872-ben jelent meg Thaly Kálmán *Adalékok a Rákóczi- és a Thököly-kor irodalomtörténetéhez* című korszakalkotó munkája. Ebben több, maga által írt verset, kurucköltemény-imitációt adott a kurucok szájába. A munka hatalmas gyűjtés eredményeként született meg, viszont sokáig félrevezette a befogadót, csak 1913-ban jöttek rá, hogy több „kuruc” vers Thaly költői műve. Ezek közül a Rákóczi-kor végét lírikusan megfestő sorait idézem (Szitás 1937, 33–35.):

*Elborult a táj; leszállt az
Alkony; ott térdeltem én,
S a langy szellőben Rákóczink
Ihlett lelkét érezém.*

A 20. század elejének Rákóczi-képe az irodalom tükrében. Rákóczi Ferenc hamvai 1906-ban ünnepélyes körülmények között kerültek vissza Magyarországra, Kassa városába, ahol a mai napig őrzik koporsóját. Ez az esemény számos olyan közéleti verset szült, amelyek Rákóczi újratemetésének történéseiről számoltak be, de ebben az évben született meg Bakonyi Károly és Kacsóh Pongrác *Rákóczi* című daljátéka is. Mikszáth Kálmán pedig *Ugyan eredj a Rákócziddal!* címmel írt politikai satíráját.

A korszak lírájának vezéregyénisége, Ady Endre igencsak értékelte a kuruc költészetet, mintegy húsz kuruc verset írt. Ezek közül a fejedelmet csak párban említi, ott is a „paraszság úri vezéréként”, ahogyan az *Esze Tamás komája* című költeményében is. Vele zárom írásomat (Szitás 1937, 44.; Tverdota 2006, 35.):

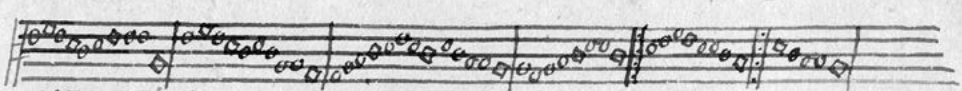
*Urak, papok dölyfét,
Ím, eleget tűrtük,
Gyomrunkba a sok bánatot
Már eleget gyűrtük.
Rákóczi, akárki,
Jöjjön valahára:
Kígyóinknak, Esze komám,
Lépjünk a nyakára.*

Összefoglalás. A 2019-es Rákóczi-émlékév ismét alkalmat ad, hogy II. Rákóczi Ferenc államférfiúi életművének és személyiségének irodalmi-történeti lenyomatait felkutassuk. Sitás Ilona (1937) alapvető munkáját fölelevenítve szemezgettem a Rákóczira vonatkozó irodalomból. Elgondolkodtató, hogy Rákóczi Ferenc alakját az irodalmi kánonban jegyzett művek között napjainkhoz közeledve egyre ritkábban találjuk, leginkább a „másodvonalbeli” alkotások és a népköltészet őrzi a nagyságos fejedelem emlékét. Nincs igazi „Rákóczi-regény” vagy „Rákóczi-dráma” a magyar irodalomban, pedig a *Rákóczi hadnagya* és *A Tenkes kapitánya* film, illetve filmsorozat sikere jelzi, hogy lenne rá igény. Rákóczi életét azonban össze lehet állítani az irodalmi és nép-, illetve közköltészeti szemelvényekből. Tehát az egész Rákóczi-életmű ott van, ott lappang mozaikokban a magyar irodalomban.

Irodalom

- Magyar irodalom 2010. Főszerk. Gintli Tibor, Budapest.
 Mikes Kelemen 1997. *Törökországi levelek* (A magyar próza klasszikusai), Budapest.
 Rákóczi jön. *Elbeszélések a kuruc világból*, 2007. Vál. Filep Tamás Gusztáv – Rózsafalvi Zsuzsanna, Budapest.
 II. Rákóczi Ferenc 1979. *Vallomások. Emlékiratok*, Budapest.
 Szerb Antal 1978. *Magyar irodalomtörténet*, Budapest.
 Sztánszky Ilona 1937. II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban, Budapest.
 Tverdota György 2006. „Rákóczi, akárki, jöjjön valahára”
 Ady Endre kuruc-verseiről. *Iskolakultúra* 10. évf. 7–8. szám, 34–40.

13 + * Travestáltt Rákóczi (1.1.) 13

Haj Rákóczi! Bertényi! Tököli!
 Ha hánvatok Nemest nem gyűlöli,
 Keljerek fel, a' Nemest a' Hatalom öli.
 Ez val ugyan Emberiség, (2.)
 De nekem is lép Nemesség!
 Vespereket e' vesperelem,
 És az adom engedelem. (1. 3.)
 Maiz, jövenőli.

Csörsz Rumen István

Travestáltt Rákoczy

Pálóczi Horváth Ádám átköltései
a *Rákóczi-nóta* nyomán (1813, 1814)¹

2020. január 28-án emlékeztünk meg a különös életű magyar polihisztor, Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) halálának 200. évfordulójáról. A jeles férfiú egyszerre volt Csokonai és Kazinczy barátja, földmérő mérnök, matematikus, ügyvéd, református egyházi tisztviselő, szabadkőműves, falusi gazdálkodó, közköltészeti szövegek és közmondások gyűjtője, mindemellett pedig rendkívül termékeny író, költő. Írt hőseposzt, regényeket, színdarabokat, episztolákat és énekeket, az egyik első magyar pszichológiai kézikönyvet, statisztikai zsebkönyvet, politikai röpiratokat, sőt kabbalista versgenerátort is.² Személye jól példázza azt az összetett irodalmi programot, amely egyszerre fordul saját korához, a felvilágosodás eszméit jól ismerő, nemesi olvasókhoz, ám ezt nem az irodalom megújítójaként teszi, sokkal inkább a „tudós poézis” hagyományának folytatójaként. Úgy is mondhatnánk: a célja egyfajta másodlagos eredetiség, módszere pedig egyidejű hagyománykövetés és -teremtés.³ Műveiben ezért érzékelünk lépten-nyomon utalásokat a görög és római írókra-költőkre, vagy akár a magyar közkultúrára: ezek ismeretét joggal várta el a közönségtől, hogy műveit dekódolni tudják.

Vajon mit tudunk kezdeni ezzel mi, jelenkori olvasók? Eljutunk-e legalább egy köztes rétegéig a tetszetős, zengő sorokból álló műveknek, vagy valóban csak kontextusukat veszített nyelvenlékként olvashatjuk őket? A következő szövegeket szerencsére nem kell törött szemüveggel vizsgálnunk, a bennük rejlő poétikai és egyéb utalások némelyike (de bizonyára nem az összes!) talán felfejthető.

A Rákóczi-kultusz talán legismertebb magyar verses szövege az ún. *Rákóczi-nóta*, amelyet ugyan bizonyosan nem a fejedelem írt, sőt a legkorábbi változat is a halála után, az 1740-es években keletkezhetett. A közvélemény mégis – allegorikusan – Rákóczi énekének tartotta, jóllehet az egyik strófa épp őt és a kuruc vezérkart szólítja meg, s külön hangsúlyt kap, hogy „hová lettek”, s hogy az ellenség „közinkben sem ereszti” őket. A zaklatott, elszabadult rímek szabad előadást sugallnak, a kesergés, a felháborodás és a fohászkodás érzelmi hullámai nagyon expresszívvé teszik ezt a verset. Jellegzetes dallama a

² Életművéről legutóbb: Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről, szerk. Csörsz Rumen István és Hegedüs Béla (Budapest: Rec.iti, 2011); Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai (1787–1796), s. a. r. Tóth Barna, Régi magyar költők tára. XVIII. század 16 (Budapest–Debrecen, Universitas Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015).

³ Bővebben: Gyapay László, Poézis a hasznosság jegyében: Pálóczi Horváth Ádám irodalom-szemléletéhez, in: Magyar Arión, 169–184.

17. század óta nyomon követhető zenei formulákat egyesít.⁴ Keresztesi József (1790) és Berei Farkas András (1799) tudósításai arra utalnak, hogy e dallam nagy, nyilvános rendezvényeken is megszólalt, például Nagyváradon, a korona hazahozatalakor, vagy Pesten, József nádor esküvőjére gyülekezve. Ilyenkor nem énekelték, csak a dallamot játszották, többnyire töröksípokon (akkori nevén: tárogatón), tehát ugyancsak kultikus hangszereken. Gvadányi József *Pöstényi fürödésében* (1787) és egy anonim lakodalmi ponyván (1800 k.) a cigánybandák is húzzák. Szerencsére ránk maradt néhány kottás feljegyzés, az egyik 1814-ben Lipcsében még nyomtatásban is megjelent.

Szöveges változatai azonban még gyakoribbak: 1740 és 1840 között 56 feljegyzéséről tudunk, de később is felbukkan. A kritikai kiadásban (2013)⁵ igyekeztünk sok adattal bemutatni az énektípus „életrajzát”, itt csak röviden összefoglalom.⁶ A vers régebbi, 18. századi feljegyzései jórészt a *Jaj, régi szép magyar nép...* sorral kezdődnek, s 4 vagy 5 szakaszosak. Ezek egyike a *Jaj, Rákóczi, Bercsényi...*, amely az 1780-as évektől egyre többször feltűnik önálló, rövid szöveggként is, elsősorban a debreceni kollégium diákjainak kézírataiban, majd azok későbbi szolgálati helyein, főleg a Partiumban. A *Jaj* kezdő szó is apránként szinte mindenütt *Hajra* alakul át, finoman eltérítve az eredeti, jajveszkelő hangütést a felkiáltó, talán indulatosabb tónus felé.

Érdemes összevetnünk egy Rákóczit említő belső strófát, illetve egy olyat, amely már önállóan szerepelteti a patinás névsort. Ez utóbbit maga Pálóczi Horváth Ádám jegyezte le, saját átköltései előtt, az *Ötödfélszáz énekekben* (1813, 1814). Nála az ének címében az a hangszer szerepel, amelyen e dallamot sokszor megszólaltatták, s amely áttételesen az erdélyi fejedelmek, a hajdani függetlenség jelképe volt.⁷ A kézirat magánjellegű szövegváltozatait (gyakran rebellis formában) őrző *Töredékben* a vers címe: *Rákóczi Ferenc*.

Jaj Rákóczi Bercsényi
Magyarok hies Vezéri Bezerédi
hova lettek Magyar népnek vitéz Vezéri,
Nemzetünknek Hír szerzői fényes tsillagi

⁴ Korábbi szakirodalmak és forráskiadások összegzésével: Domokos Mária és Paksa Katalin, „Vígággal zeng Parnassusnak magas teteje”. 18. századi kottás források és a magyar néphagyomány [...] (Budapest, Akadémiai Kiadó – MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016), főként 50–52. és 57. sz.

⁵ *Közköltészet 3/A. Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István és Küllös Imola, *Régi magyar költők tára. XVIII. század 14* (Budapest, Universitas Kiadó – Editio Princeps Kiadó, 2013; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 10. sz.

⁶ Hamarosan megjelenik egy tanulmány, ahol részletesen összevetem a szövegcsalád variáns- és említési adatait: Csörsz Rumen István, *Jaj és haj. A Rákóczi-nóta titkos és nyilvános története*, in: *II. Rákóczi Ferenc szabadságharca és a székelyek*, szerk. Balázs Lajos (Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület), megjelenés előtt.

⁷ Az a közkeletű anekdota viszont, amely szerint Heister generális a Rákóczi-szabadságharc után összegyűjtette és eltűzelte a töröksípokat, hogy ne kelthessenek vele lázadást, a képzelet szülötte, s Thaly Kálmán révén terjedt el a köztudatban. Jankovich Miklós egyik lejegyzésében is *Tárogató, kuruc nóta, kuruc ének* címmel szerepel (ők egyébként kapcsolatban álltak Horváthtal).

Otskai
 az ellenség minden felől őket emiszti,
 üzi kergeti,
 búval epeszti
 közinkbe sem ereszti
 jaj hát szegény nemzetünket miképp mellyeszti.⁸

Tárogató [Rákoczi Ferenc]

Haj Rákoczi Bertsényi, Bezeredi!
 Magyar vitézek nemes Vezéri!
 Hová lettek,? hová mentek? Válogatott vitézi!⁹

Az *Ötödfélszáz énekek*ben egyetlen – a németekre (átírt változatban: a franciákra) átkot szóró – ének¹⁰ választja el a *Rákóczi-nótát* Horváth saját továbbköltésétől. A *Töredék*ben ez is rebellisebb változatban olvasható, sőt voltaképp két különálló énekről van szó:

Travestáltt Rákoczi.

Haj Rákoczi! Bertsényi! Bezeredi!
 Magyar vitézek nemes vezéri!
 Mit mondanak azok a' meg holtak ezeri?
 A' kik a' Haza földében,
 Édes Annyok kebelében,
 El vesztek honyi fegyverrel,
 Ertetek buzogván vérrel
 Pannon' mezei.¹¹

Travestáltt Rákóczy

Haj Rákóczy! Bertsényi! Tököli!
 Ha hamvatok Nemét nem gyűlöli,
 Keljetek fel, a' Nemest a' Hatalom öli.
 Ez rab ugyan *Emberiség*.
 De neked is szép Nemesség!
 Vesztedet e' veszedelem.
 És az adott engedelem,
 Már jövendőli.

⁸ RMKT XVIII/14, 10/VI, 2. versszak.

⁹ *Ötödfélszáz énekek* (1813), 11. sz. Modern kiadás: *Ötödfélszáz énekek*. Pálóczi Horváth Ádám *dalgyűjteménye az 1813. évből*, kritikai kiadás, jegyzetekkel, kiad. Bartha Dénes és Kiss József (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953), 137. A szövegeket az eredeti kézirat alapján, betűhíven idézzük.

¹⁰ *Német-átok* (csak a *Töredék*ben), a tisztázott kéziratban: *Travestáltt Francz átok*. Lásd alább.

¹¹ *Ötödfélszáz énekek*, 13. sz.

A nyilvános változatban a költő szó szerint átveszi a közköltészeti dal első két sorát. Ennél tudatosabb idézési eljárást nem találhatna, ez ugyanis a korszakban általános gyakorlat, az ún. küszöbsoros technika: meglévő szövegekből egy-két sor átvétele után, továbbköltéssel így hoznak létre rokon műfajú alkotásokat. Így született például Fazekas Mihály *Hortobágyi dala*, amely egy népszerű tájdicserő mulatódalt idéz fel első soraiban.¹² Horváth Ádám sokszor továbbírta a kedvenc közköltészeti dalait, ilyenkor az idézett rész után jelölte meg + jellel a saját költésű részt. A *Felnyitnám már bús szívemnek régen bézárt ajtaját* kezdetű panaszdalból csaknem háromszoros terjedelmű verset fabrikált, az eredeti szöveg hajó-metaforájából kiindulva.¹³ Nem meglepő tehát, hogy a *Rákóczi-nótát* travesztálásra, vagyis átköltésre méltónak ítélte.

A helyzet azonban fonák. 1814-ben például vizsgálat indult Horváth ellen közkézre került, rebellis dalának, a *Stájer táncnak* politikailag kényes sorai nyomán. Költőnk, aki köztudottan lázadozott a Habsburg-uralom ellen (jóllehet a *Rudolfiás* című eposzában később maga írta meg a család misztikus felemelkedését a morvamezei csatától saját koráig), már jó előre kivédte a támadást, kreatív megoldással. Már nem tudta visszagyűjteni a közkézre került, németcsúfoló eredeti változatot, ezért időben megírta a vers ellenpárját, amely ugyanazokat az idegenkedő, gúnyos sorokat a francia divat térhódítására magyarázza. A rendezett gyűjteménybe 1813-ban ezt másolta be. Ezáltal a *Stájer tánc* a kötet franciaellenes, Napóleon-kori inszurgens-hazafias énekeire rímelt! Akárcsak az imént átugrott átokdal (12. sz.), amely a *Töredékben* ugyancsak németellenes, rövid alakban szerepel:

Travestáltt Francz átok.

Verd meg Uram verd meg
A' Világ Ostorát,
Sodomain felleg borítsa táborát
Zabolázd meg szent erőddele;
Vagy kergesd el vas vessződdel
Hatalmas kezedd.

Német-átok.

Verd meg Uram verd meg
Ebatta Németjét.
Országunk' szemetjét
Kutya teremtettét.¹⁴

¹² A jelenségről korábban is írtam már, pl. Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800), Irodalomtudomány és kritika*, Tanulmányok (Budapest, Universitas Kiadó, 2016), 161–164.

¹³ Uo., 236–237.

¹⁴ Kiadásuk: *Ötödfélszáz énekek* (1953), 137–138.

Ez egyfelől arra figyelmeztet, hogy egy költemény a 19. század elején is jelentősen kiszolgáltatott volt, ha aktualizálásról volt szó. Horváth másfelől tökéletesen festi azt a kettősséget, amely a kor magyar köznemességét és értelmiségét jellemzi: bátorság, sőt hőzöngés és rendkívüli óvatosság süt ki e technikából. A vers könnyen előhívhatta a 16–17. századból megörökölt „két pogány közt” képsorait, amelyek óhatatlanul benne voltak még a köztudatban. Bármely, német elnyomás ellen írt ének különösebb gond nélkül átalakítható volt, ha belegondolunk az Európát pár év alatt átrendező Napóleon fenyegető erejébe. Költőnk tehát nem hazudik, s nem árulja el saját hazafias-szabadkőműves világnézetét akkor sem, amikor a francia hódítók ellen emel szót. Dramatikus énekei szerint Napóleont valóban karizmatikus és modern hősnek tartotta, aki lehetőséget kapott népeitől, hogy felemelkedjen, s őket is magával emelje, ám ő a hatalom és a hódító agresszió mámora miatt nem tudott megfelelni ennek a történelmi küldetésnek, s nem szabadságot hozott, hanem új rabságot.¹⁵ Horváth az átköltéssel egyszerűen befogja a közélet szeleit az új vers (s mögötte a *Rákóczi-nóta* s egyéb rebellis dalok) vitorlájába.

A travesztált versek nagyon szépen jelzik a hagyománymezők közti átjárást. A zenei téma is „kinyílik”, s a kis háromsoros dallam helyett Horváthnak egy másik bujdosóéneke is beleszövéődik: *Ah, búnak eresztett fejem* (216. sz., *Elútazás*), amelynek dallama *Haj tura tura bilgyugysum* kezdettel, talán kuntörök–román szöveggel is felbukkan, alighanem ez az eredeti (274. sz., *Szolga-bíró uram inge*). Horváth láthatólag szerette ezt a dallamtípust, mert több más rokona is bekerült az *Ötödfélszáz énekek* közé, például egy 17. századi eredetű keserves: *Síralmas vólt nekem* (191. sz., *Síralom és bizodalom*).

A dallam azonban csak az egyik rétege a hagyománynak, ezért ideje visszatérnünk a szövegek vizsgálatához. Horváth bizonyára nemcsak a szorosan vett *Rákóczi-nótát* ismerte, hanem 1790-es évekbeli átköltését is, amely különösen Sárospatakon volt népszerű:

Régi Magyar nagy Vitezek hová lettenek
Kiket minden más Nemzetek tiszteltének
Sőt nevektől is rettegtének.
Oh már hova lett.
Ditsőségek szép hirekkel el enyeszett.
Melly az előtt minden féle Nemzetek kozott el terjedett.
Szegény magyar nép.
Mikor lesz már ép.
Ollyan vagy már mint cserep.¹⁶

Ez az ének már nem a *Rákóczi-nóta* őskorát idézi, hanem legalább 40 évvel későbbi. Vajon mi hívta életre, hogy a Rákóczin és a rab hazán kesergő

¹⁵ Erről épp egy hosszabb tanulmányt készítek kutatócsoportunk Pálóczi Horváth Ádám-tanulmánykötetébe. Rövidebb változata: Csörsz Rumen István, *Napóleon, a daljátékhős* (2019), in: *Minden Gyűjtemény (blog)*, <https://iti.btk.mta.hu/hu/lendulet/nyimi1770-1820/mindenes-gyujtemeny/735-napoleon-a-daljatekhos>

¹⁶ *Szarka János-melodiárium* (1798), kiadás: RMKT XVIII/14, 11/III. sz.

éneknek egy ilyen oldalhajtása is nőjön? Úgy vélem, épp a történelmi-közéleti helyzet. A jozefinista megszorítások után ekkoriban ismét erőre kapott a magyar köznemesség, viszont továbbra is a szomorú, elnyomott nézőpontból tudott szembenézni a jelen kissé megváltozott viszonyaival. Nem a régi dicsőség vesztét siratják, hanem épp a tegnapiét: véget ért a magyar vitézek diadalkorszaka, amelyet az örökösödési háború (1740–1748), majd még inkább a hétéves háború (1756–1763) győzelmei fémjeleztek. A sárospataki diákkórus által zengett, átköltött *Rákóczi-nóta* már ezt a hangulatot tudatosítja, benne az 1788–89-es török háború, majd a franciák elleni hadjáratok időszakos sikereivel, de voltaképp keserű tapasztalataival. Az erdélyi, al-dunai, majd a francia hadszíntér már másfajta hadviselést kíván, a lelkes és néha kifejezetten harcias insurgens dalokban pedig több az erőfitogtatás, mint a realitás. Huszárvirtus helyett azonban a tömegcsaták, vitézség helyett az embermassza és a taktikázó generálisok világa jött el. Mire Horváth Ádám megírja a vizsgált parafrázisokat, már mindez teljesen világos.¹⁷ A franciák elleni közbülső átokdalban egy saját, Istenhez fohászkodó versét is nyersanyagként használta, ami jelzi szinte misztikus félelmét a napóleoni háborútól: *Jubileum a francok ellen* („hatalmas kezedd a kakast kergesd el”, „vasvesszős kezedd” stb.).

Ez a hangnem szövi át a tisztázati kéziratban szereplő, Rákócziékkal szembeforduló éneket. A „hová lettek” (a latin *ubi sunt* mintájára) motívum helyett a testvérháború, az önmagát gyilkoló nemzet képét festi, amely hamarosan épp Kölcsey *Hymnusában*, a *Rákóczi-nóta* két jellegzetes rímét (*tép, nép*) megcsendítő énekekben köszön vissza: „Hányszor támadt tenfiad, szép hazám, kebledre?” (1823). Vagyis a nyilvánosabb verzióban Horváth Ádám a kurucok fejére ráolvassa a megosztó, viszályszító szerepet. A kor népszerű Mohács-emlékdalának (*Mohács, Mohács, régi vérontás helye*)¹⁸ tónusa, az ott sugallt nemzetethalál-látomás szintén hatással lehetett erre a versre.

A másik, titokban maradt parafrázis messzebb megy, mégis közelebb marad a *Rákóczi-nóta* eredeti üzenetéhez. A nyitó sorban Bezerédj Imre nevét egy másik fejedelemé, Thököly Imréé váltotta fel. Ezt sem kellett Horváthnak kitalálnia, mert voltak már ilyen variánsok előtte is,¹⁹ például az, amelyet ifjú barátja, Csokonai Vitéz Mihály énekeltetett a csurgói diákokkal a *Cultura* című vígjáték 1799-es bemutatóján. (Az eset nagy vihart kavart, Horváthnak is tudnia kellett róla, az iskola és a helyi értelmiségiek kényes helyzetbe kerülhettek volna miatta).²⁰ A régi hősök már itt is sírba szálltak, de „Ha hamvatok Nemét

¹⁷ Sajnos a verseket nem tudjuk pontosan datálni, mivel az ekkori közéleti dalok első fogalmazványait őrző csurgói *Hol-mi* kéziratban nem szerepelnek.

¹⁸ RMKT XVIII/14, 1. sz., elemzése legújabbban: Csörsz Rumen István, *A „mohácsi nóta” és költészeti rokonai a 18. században*, in: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. Fodor Pál, Szóts Zoltán Oszkár és Varga Szabolcs, 233–259. (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019).

¹⁹ Első ízben: *Régi magyar énekek* (1789–1790), vö. RMKT XVIII/14, 10/XIV. sz.

²⁰ Bővebben: Szilágyi Márton, *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest, Ráció Kiadó, 2014), 247–253.; Csörsz, *A kesergő nimfától...*, 310–312.

nem gyűlöli”, azaz ha még nem fordultatok el teljesen az utókor magyarjaitól, „keljetek fel”. E felszólítás viszont egy másik, történelmi hősöket felvonultató, 18. század végi éneket idéz, amely a magyar néphagyományba is bekerült:

Keljetek fel, ó, Zrinyiek,
Porrá vállott nagy Bethlenek!
Ó, nagy hírű Rákócziak,
Kik voltatok magyar fiak!

Nézzétek meg a jutását,
Szegény hazánk pusztulását,
Tegyétek jó állapotba
Mint volt hajdonába’, olyba!²¹

A motívum Horváth Ádámnak egy másik versében is hangsúlyt kapott: ott a kérkedő törökökre kiált vissza haraggal a sírból Zrínyi Miklós, revansra biztatva a 18. századi – talán épp Belgrád alá vonuló – vitézeket (*Zrínyi Miklós árnyéka*, 51. sz.; ez is kétféle változatban maradt ránk). Költőnk egy másik egykorú éneke szintén erre épül: a vesztes jénai csata után a porosz király Nagy Frigyes sírjához üget, hogy tanácsot kérjen szellemétől, aki meg is szólal. Tény tehát, hogy akár bukott, akár követendő ősohkhöz szól a jelenkori ének, mindenképp a velük folyó beszélgetés, az ő véleményük vagy közbeavatkozásuk adhat választ a mai krízisre. Márpedig Horváth a *Travestáltt Rákóczi* soraiban a nemest a hatalom öli – vagyis a nemesi jogok megnyirbálásáról, esetleg burkoltan a Martinovics-per utáni szankciókról van szó, amelyek szétzilálták a magyar értelmiségi és nemesi közösséget. A végkicsengés: most általánosan az emberiséget fenyegeti rab-ság, s ezt aligha kerülhetik el a nemesek. Ez tisztán ráolvasható Napóleonra: az országok leigázásakor a nemzetek arisztokratái is elveszítik függetlenségüket. Hogy a magyar nemesség ebből netán a másik elnyomást, a Habsburg Birodalomét is joggal hallotta ki, talán a kuruc vitézek névsorán is múltott.

Végül egy apró érdekesség: még a *veszedelem–engedelem* rímpár is vendégszöveg, az *Árokszállásánál volt a veszedelem* kezdetű, kissé bizarr cigány keservesből (az *Ötödfélszáz énekek* 265. darabja).²² A menekülő cigányokról szóló, tulajdonképpen ma sem pontosan értett közköltési dalban valamely „kopasz fejedelem” parancsára fordul ki sarkaiból a föld, Horváthnál a cím is ennyi: *Kopasz fejedelem*. Jó eséllyel II. Józsefre és a korabeli cigányellenességre utalt eredetileg, de a 19. századi változatok azt jelzik, hogy a nagyidai veszedelem históriáját értették alatta (Gvadányi József, Szirmay Antal stb.). Ha ezt az utalást is észrevette a magyar közönség a Napóleon-kor zivatarában, még keserűbbé vált szájukban az ének, mert egy másik vert seregre és elbukott múltra emlékeztette őket.

²¹ Az *insurgensek éneke Beszterce körül* (Boldog haza, sírhatsz immár), forrás: *Egyleveles verskézirat* (XIX. század eleje), kiadás: RMKT XVIII/14, 145/I. sz.

²² A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. Küllös Imola, mts. Csörsz Rumen István, *Régi magyar költők tára*. XVIII. század 4 (Budapest, Balassi Kiadó, 2000), 94. sz. és jegyzetei.

Balázs Géza

Kuruc dalok – egy korai szövegkritikai vizsgálat

Thaly Kálmán „leleplezése”

Thaly Kálmán íróról, történészről sematikus és hamis kép él a köztudatban. Leginkább azt tartják róla, hogy nemcsak gyűjtött, hanem hamisított is kuruc népdalokat. A hamisítás vádja a halála után ragadt rá, és lemoshatatlannak tűnik. Ám a „hamis” kuruc dalok ügye ennél bonyolultabb. Thaly valóban gyűjtött, azután – a korban szokásos módon – javított, átírt és ihletetten írt is saját kuruc dalokat. Azután kiderült, hogy néhány gyűjtött és közölt kuruc dal, amelyet forrásmegjelöléssel is ellátott, nem található meg azokon a helyeken (könyvtárakban). Thaly valószínűleg játszott, tréfálkozott a filológusokkal. Figyelmes olvasóit azonban rávezette a turpisságra. Kurucos tárgyú archaizáló verseit 1903-ban *Kuruczvilág* címmel adta ki. Az előszóban így vall: „a kurucz versekkel (...) nagy szeretettel és legbehatóbban foglalkozva, – egészen beleéltem magamat a kurucz költészet szellemébe és modorába; a mire önkéntelenül is, mintegy ösztönszerűleg kedvet kaptam a nevezett korszak (...) egyes regényesebb vonatkozású – mozzanatának költői alakú (...) feldolgozására (...)” (Thaly 1903: 38.). Tudni kell, hogy a 19. század végén még nem volt követelmény a pontos adatközlés: belefért az átdolgozás, javítás, átköltés is. Így járt el Benedek Elek, de például Arany László is az ún. *Eredeti népmesék* kiadásakor.

Thaly részben a kor szellemében és módszerével gyűjtött, átdolgozott és költött. Nem hamisak tehát a dalai. De rejtélyesek. Személyiségének egy darabját rejtette el bennük.

A történészek-irodalomtörténészek találó módon nevezték el Thaly verseit. Mondják áttulajdonított, álarcos, régieskedő (Riedl Frigyes), magaalczázó (Borbély Margit) költeménynek. Az eljárása pedig: fordított plágium vagy kontraplágium (Riedl), ami azt jelenti, hogy nem „eltulajdonított”, hanem „alkotott” (a kurucok nevében). R. Várkonyi Ágnes (1961) szerint: nem lopott szöveget, hanem alkotott másnak. Csehy Zoltán (2013) kosztümös (maszkos) identitást, sőt „arclopást” említ.

Benkő Krisztián irodalomtörténész felhívta a figyelmet arra, hogy Thaly önmagát leleplezte, csak erre korábban nem figyeltek föl: „E sorok szerzőjének (ti. Benkő Krisztiánnak) 2005-ben tett filológiai felfedezése, hogy Thaly Kálmán A kölesdi harczról című költeménye már szerepelt a szerző 1909-ben megjelent *Kuruczvilág* című saját műveiből összeállított verseskötetében, vagyis ő maga leleplezte le szerzőségét egy ballada kapcsán a halála után megindult hamisításai vádak előtt” (Benkő 2009). Csehy (2013) is megemlíti ugyanezt: „A kölesdi harczról című alkotását előbb hiteles forrásként jelentette meg, majd felvette saját verseskötetébe. Ezt a

»malórt« aligha lehet úgy magyarázni, mint önleplező gesztusként.”

A hamisítás vádjá azonban elfedte azt a fontos tény, hogy Thaly Kálmán tudományos pályája melletti művészi nagysága három tényezőben foglalható össze: tehetséges költő, tehetséges archaizáló és tehetséges rejtőzködő. Közéleti tevékenységének fénypontja pedig az, hogy felkutatta és hazahozta Rákóczi hamvait.

Jelen írás egyetlen dologra összpontosít: milyen filológiai, nyelvészeti, pszichológiai érvekkel igyekeztek vallatóra fogni a Thaly Kálmán-költeményeket, merthogy ezek a módszerek mind az irodalmi szövegkritika, mind pedig az igazságügyi nyelvészet számára egyfajta kiindulópontot jelentenek.

A „kuruc dalpör” kapcsán az elmúlt több mint száz évben sokféleképpen ítélték el, majd pedig részben-egészben mentesítették az ítélet alól Thaly Kálmánt. A „pört” közvetlenül Thaly halála (1909) után Tolnai Vilmos és Riedl Frigyes indította el (R. Várkonyi 1961: 327–331.). Tolnai Vilmos (1913) filológiai eljárással kiderítette, hogy „a Thaly által közölt kuruc balladák szövege nem eredeti, hanem Thaly által erősen javított”, egyúttal „sűrített kurucságról” beszél. Riedl Frigyes (1913) megállapította, hogy a tíz legszebb kuruc ballada „nemcsak kéteshiteľű, de utánzat”, Riedl később „szárnyra kelt szavaival”: áttulajdonítás. Ezek a következők: *Esztergom megvétele* (1706), *Ocskai Lászlóról való ének* (1710), *Rákóczi búcsúja*; *Bezerédi* (*Bezerédj*, *Bezerédy*) nótája (1707), *Nagy Bercsényi Miklós* (1708), *Balogh Ádám nótája* (1709), *A kölesdi harcrul* (1708), *Német sas ver fészket* (1709), *Újváriak dicsérete* (1710), *Dunántúli bujdosó kurucok éneke* (1710–1711). Riedl Frigyes (1918) *A kölesdi harcrul* című

verset külön is összevetette a fiatal Thaly archaizáló szenvedélyével. Riedl (1918) így magyarázza Thaly indítékát: „A kétséges tíz ballada keletkezését megérteti velünk az a körülmény, hogy Thaly már mint egészen fiatal költő szeretett álarcos, áttulajdonított költeményeket írni, azaz olyanokat, a melyekben régi korabeli költemények nyelvét, modorát, hangját, tárgyát híven utánozta; ezeket a költeményeket azután gyakran még valami régi névszerint megnevezett költőnek tulajdonította és XVII. vagy XVIII. századbeli évszámmal látta el. Ezeket az archaisztikus (régieskedő) költeményeket tulajdon neve alatt adta ki, a mint hogy ő is szerzette őket. Ez az archaizáló költői szenvedély azonban nem volt minden csábítás nélkül olyanvalakire nézve, a ki mint Thaly kötet számára gyűjti a régi költői maradványokat.”

Szerb Antal (1935: 272–278.) aprólékosan feldolgozta a hamisításra vonatkozó és az azt cáfolni akaró „pör” részleteit. Érdekes kitérő László Zsigmond (1917, 1918) nyelvmeľódia- és hangerősség-vizsgálata. A doktori értekezés és tanulmány voltaképpen korai igazságügyi szakértői munkának is tekinthető. Wagner József (1918) alapvetően kritizálja a módszert, de figyelemre méltó, hogy a korabeli fonetikai módszerekkel hogyan kívántak bizonyítani: „László 150 író vizsgált meg az átlaghangmagasság szempontjából és saját átlagos hangjából kiindulva, fölfelé és lefelé 6–6 fokot, összesen tehát 13-at állít fel; e tapasztalati hangsor alapján valószínűnek tartja a beszédhangok skálájának létezését korlátolt számú szilárd hanggal. A skálában Thalyt a legmagasabb, a +6 fokra állítja. Tehát a kurucballadák akkor Thaly alkotásai, ha szintén a +6 fokon állanak

(...) Ismerve tehát Thaly átlaghangmagasságát és hangtípusát, a Riedltől Thalyénak ítélt 10 költemény közül 9-re az azonos hangsajátságok alapján kimondja, hogy azok Thaly művei s csupán Balog Ádám nótáját tartja kurucz eredetűnek. Tehát eredményei 90%-nyira egyeznek Riedl és Tolnai eredményeivel."

László tehát egyet kizárt, Szerb Antal azonban további kuruc verseket is gyanúba hozott. A *Rákóczi Ferenc búcsúdala*: „kitűnően sikerült modern költemény, melyet egy pillanatig sem lehet XVIII. századinak tartani. (...) A »Ne higgy magyar a németnek« kezdetű epigrammai rövidségű és csattanójú kis nyolcsoros versecskét Thaly szájhagyomány után közölte és azt a sejtését fejezte ki ezzel kapcsolatban, 'mintha e dal szerzője maga Rákóczi lenne'. (...) Viszont épp itt a rövid és erőteljes forma az, ami ennek a feltevésnek ellenmond." A *Vak Bottyánról való éneket* erős németellenes tendenciája miatt tartja kétes költeménynek (Szerb 1935: 297.). Tompa József (1969) a *Vak-Bottyánról való énekről* néhány valószínűtlen mozzanata kapcsán állítja, hogy Thaly szerzeménye. Mint írja, már a forrásmegjelölés is gyanús volt: „a kiadó egy vallásos énekeskönyv »belső táblájába írva« kapta lemásolásra egy közben elhunyt (!) történésztől" (Tompa 1976: 387.). Tompa József (1972) a művészi archaizálásról szóló munkájában többször is foglalkozik az álkuruc versekkel, továbbiakat hoz gyanúba, leplez le.

A következőkben egyetlen szövegen, az erősen bizonyítottan Thaly Kálmán szerzette *Esztergom megvétele* című versen mutatom be a Thaly szerzőségére utaló nyomokat.

Sebes víz a Garam, siet a Dunába, / Kurucok tábora éppen ott megszálja.

(Folyóvizek kezdő motívuma saját versében is feltűnik: Hol sárga partok közt a Rába suhogva omlik / és karába dől a Marcalnak, Kurucvilág.)

Rákóczi tábort üt a Garam-torokban, / Perzsia-szőnyegen pihen szép sátorában. / Perzsia-szőnyegen, fényes tigrisbőrön... / Sátor előtt állnak palotások bővön.

(Az erőltetett rímek a műköltészet jellemzői: tigrisbőrön – bővön.)

Verik a rézdobot, fújják a trombitát, / A sok nyalka kuruc üli a paripát.

(Thaly saját versében: Dobot veret, fuatja az trombitát, Bezerédi-ballada; valamint árulkodó, anakronisztikus jel a rézdob – ugyanis nem volt ilyen tárgy a kuruc korban.)

Rákóczi tábora torpan a síkságon: / Rákóczi sátora dombon áll magában. / Friss, kerek dombon áll tenapi nap olta: / Nemcsak az a sátor, a domb is csak azolta!

(Thaly verseiben kedvelt jelző a *kerek*, s gyakori a *kerek domb* vagy *kerek halom* szerkezet is. Például: Kerek halmon áll Tuhutum sátra, Székely kürt; Egy kerek domb tetőjén kémlel, Őrhalom volt ez a kerek domb, Kárpáti kürt.)

Jó kuruc vitézek csak tegnap *dombolták*. / A földjét kezekben süvegben hordották.

(A *dombol* költői kifejezés, a régi és népnyelvben nincs följegyezve, csak a tombol 'ugrándozik, hangoskodik' ige alakváltozataként. Itt 'dombot emel' építésben szerepel, költői szóalkotásnak tekinthetjük.)

Urunknak sátora magas helyen legyen. / Szép tábora fölött végig tekinthessen! / Aranyos zászlója lobogjon

magasra! / *Messzéről mindenki mindjárt megláthassa!*

(Az erőltetett alliteráció – négy szó is m-mel kezdődik – ugyancsak a műköltészet jellemzője.)

Süveggel hordották, a dombot úgy rakták, / Rákóczi patyolat-sátorát rávonták. / Nagy Rákóczi jár az gyönyörű mezőben, / *Rettenetes kardja* villog a kezében.

(A *rettenetes kard* gyakori toposz, például Thaly kedvenc költőjénél, Arany Jánosnál: „Rettenetes bosszúálló kardja volt kezébe”, *Zách Klára*. A rettenetes kard másoknál: „s rettenetes kardját fogatig mártotta szügyébe”, *Vörösmarty: Zalán futása*, „Híremet nemcsak keresem pennámmal, Hanem rettenetes bajvivő szablyámmal”, *Zrínyi Miklós*.)

Kardjával fölmutat Esztergom várára, / Vár tornyán lobogó császár zászlajára. / Mire a fényes nap háromszor felsütne, / Hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve! / Szóljatok álgyuim, szörnyen ropogjatok, / Dunának két partja rengjen alattatok! / Hejh! s *megbődnének* Rákóczi álgyui, / Hejh! S megrendülnek Esztergom tornyai.

(Thaly elárulja magát azzal, hogy kedvenc szavait használja. A *megbődnék* Thalyra jellemző egyéni szó: ráadásul teljes szerkezetben: *megbődnék az álgyu* (álgyu). Saját verseiben: *Megbődnék* néha a bőgő, *Kárpáti kürt*, *Bődnének* ágyúink, *Rábődült* az ágyú, *Kurucvilág*.)

Amott az vár alatt törik már a falat: / Vég-Esztergom vára, jobb lesz, add meg magad! / Odafele az tokos csak elhívte magát. / Nem adja a várat, *berdőt* igen *kajált*.

(A tudatos archaizálás is Thaly jellemzője: tokos: labanc; *berdőt* kiált:

őrszem azt kiáltja: Halt, wer da! = állj, ki vagy!; *kajált* – kiált.)

Éjten-éjjel, mikor a lövés elhallgat: / Fényes tigrisbőrén Rákóczi nem nyughat. / Készíti híveit, híres vitézeit: / Fodor és Révay hajdú-ezereit. / Az palotás-ezret, az Esze Tamását, / Csajági Jánosét, Lócziét, sok másét.

(A pontos nevek, felsorolások tudatos, sőt történetstudással bíró szerzőre utalnak.)

Éjten-éjjel egyszer az álgyu hármat szól: / Hát az a sok kuruc az várra csakúgy nyomul. / Tüzes garanáttul világos az éjjel, / Hajh! sok anya fia *borúl ott bé vérrel!*

(Thaly saját versében is megjelenő motívum: Sok ezren borultak ott önön vérekben, *Ocskai-ballada*.)

Hasad a szép hajnal, *piros az hegyoldal*... / Esztergom várába Rákóczi felnyargal.

(Thaly saját versében. *Veres a zsidói hegyoldal*, *Kurucvilág*.)

Esztergom utcáin szikrát hány patkója, / Esztergom bástyáin lobog az zászlója. / Mikor Esztergomban örömet lőttenek, / Ez versek kevésség azután költenek. / Ha kérded: ki írta? – egy igaz *magyar fi*, Igaz örömeiben – elhiggye akarki.

(Feltűnő, ritka, ám Thaly által használt szó: *magyarfi*. Tréfás jelentésben előfordul egy régi, Thaly által kiadott költeményben, valamint saját versében: Igaz *magyarfi* vagyok én, *Kurucvilág*.)

És egy ráadás. Egy másik, Thalynak tulajdonított kuruc vers (*Dunántúl bújdosó kurucok éneke*, „1710–1711”) két sora összezseng Kisfaludy Károly *Szülföldem szép határa* című versével:

Hej be messzi estünk tőle!... / Ha ad Isten még oly órát / Hogy meglátjuk az Ság ormát, / Szülőföldünk szép határát?

Kisfaludynál: Szülőföldem szép határa / Meglátlak-e valahára? / Hej tőled be távol estem. (Kisfaludy Károly: *Szülőföldem szép határa*). Ráadásul még a kérdő modalitás is ugyanaz (a szám, személy nem): *meglátjuk? Meglátlak-e?*

Az utolsó csavar. Thaly Kálmán nem volt csaló, sem hamisító, amennyiben életművének folyamatába beleilleszkedik a kuruc költészet

gyűjtése, utánzása, s ennek kapcsán belecsempésztett néhány „új stílusú” kuruc verset a népköltészeti alkotások közé. Ám Benkő Krisztián (2009) és Csehy Zolán (2013) úgy látják, hogy Thalynak komoly oka volt a bujdosásra, rejtőzködő retorikára. R. Várkonyi Ágnes (1961) Thaly-monográfiájában utal „erkölcsi életének eltévelyedésére”. Csehy úgy véli, hogy a *Bujdosó kuruc dalának* 8. versszakában Thaly saját ars poeticáját, sőt ars vivendijét rejteli el: Büszke vagyok, megalázzam magamat? / Lehajtsam a vasigába nyakamat? (...) / Igaz, nemes, nyakas kuruc nem hajol, / Inkább elteng az ég alatt valahol.

Felhasznált irodalom

- Benkő Krisztián 2009. *Filológia, ideológia, poétika, 1903: Thaly Kálmán Kuruczvilág*, in: *A magyar irodalom története II.* Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat, Budapest. Forrás: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2/ch02.html. A letöltés ideje: 2019. július 20.
- Csehy Zoltán, 2013. *„Valami rejtélyes vonzalom”*, Irodalmi Szemle online. 2013. 11. 05. <https://irodalmiszemle.sk/2013/11/csehy-zoltan-valami-rejtelyes-vonzalom/>. A letöltés ideje: 2019. július 20.
- László Zsigmond 1917. *A kurucz balladák*. Doktori értekezés (Budapest).
- László Zsigmond 1918. *A kurucz balladák*. Irodalomtörténet 7. évf. 3. 320–322.
- R. Várkonyi Ágnes 1961. *Thaly Kálmán és történetírása*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Riedl Frigyes, 1913. *A kuruc balladák*, Irodalomtörténet (2. évf.) 417–452.
- Riedl Frigyes 1918. *A „kölesdi harczrul” című ballada*. Irodalomtörténet, 7. évf. 3–4. füzet, 128–134.
- Szentpéteri Márton: *Perújrafelvétel. Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra, 2001/4. 9–23.
- Szerb Antal 1935. *A kuruckori költészet*, 272–287. In: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszáz éves fordulójára*. Második kötet. Szerk.: Lukinich Imre. A Magyar Nemzeti Szövetség megbízásából kiadja a Franklin Társulat, Budapest, é. n.

- Thaly Kálmán 1903. *Kuruczvilág*. A Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjtötte Thaly Kálmán, Athenaeum Rt. Budapest.
- Tolnai Vilmos 1913. *Kurucz kori irodalmunk szövegeiről*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1913, 404–412.
- Tompá József, 1969. *Mordályégető szavunk s a Vak-Botytánrúl való ének hitelessége*, Magyar Nyelvőr, 467–71.
- Tompá József 1972. *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*, Akadémiai, Budapest.
- Tompá József 1976. *Koholt emlékeink szavai*, 376–387. In: Tompá József, *Anyanyelvi olvasókönyv*, Gondolat, Budapest.
- Wagner József 1918. *László Zsigmond: A kurucz balladák (Budapest, 1917)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 28., 229–234.

A májusi lapszámban – a Zrínyi-évforduló megemlékezése mellett – további tanulmányokat teszünk közzé:

Czigány István: *Aszimmetrikus háború*

Halász Csilla: *„Adósa az egész magyar nemzet”*
(II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala 1906-ban)

Kovács Ilona: *Rákóczi irodalmi profilja*

Tamás Edit: *II. Rákóczi Ferenc és Sárospatak*

Vári Fábíán László: *Emlékhelyek és emlékezés*

Sziklavári Károly

„Rákóczinak búskomor indulója”

1848. szeptember 18-án Kossuth Lajos eget-földet megmozgató kiáltványban fordult honfitársaihoz Jellasics bán támadása miatt. Fegyverbe hívó szózata e sorokkal zárult:

„Hazánk mindenünk! a hazát megmenteni első kötelesség! a hazát mentve magunkat mentjük.

A kinek egy faluban, a kinek egy megyében legkisebb hatása van, ragadjon zászlót! Ne halljunk más zenét Magyarhon téerein, mint Rákóczinak búskomor indulóját; gyűjtsön maga körül 10–20–50–100–1000 embert, ki mennyit tud, s vigye Veszprém felé; Veszprém táján gyűljön össze az egész magyar nép, mint összegyűlend ítélet napjakor a feltámadott emberiség és rajta az ellenségre!

Énekeljétek ama szent éneket, melyet ismertek:

*»Tartsd meg Isten országunkat,
Mi magyar hazánkat,
Rontsd meg mi ellenséginket,
A kik üldöznek bennünket.«*

Fel! fel! fegyverre!! Velünk van Isten és az igazság!”¹

A „búskomor” jelző nyilvánvaló értelmé itt: hősi, kemény (konok, mindenre elszánt): akárcsak II. Rákóczi Ferenc kurucainak léptei hajdanán. Aligha tölthetett volna be ilyen közéleti szerepet a Fejedelem nevével címében összekapcsolódott induló, ha nem mutatkozott volna eleve alkalmasnak arra, hogy hangjaival képes legyen fölébreszteni a Haza iránti aggodalmat és tettvágyat. Mert a kor gyermekei számára épp ilyen – magyar lényük-lényegük egészével átél, lelkük legmélyén megélt: odáig hatoló – muzsika volt a Rákóczi-induló. „Nemzeti szent ereklýénk ez nekünk [...]. Oly páratlan zenedarabunk az, melynek sem dallamán, sem öszhangzati kíséretén, avagy épen kül alakján, nem szükség valamit változtatni; mert az első mérettől kezdve az utólsóig, egyformán merész s méltóságos kifejezéssel bír, s a legszikrázóbb tüzet egyesíti a zenei nagyszerűség eszményképével” – e mámoros szavak, tucatnyi esztendővel Kossuth idézett gondolata után, zenekultúránk egyik igaz heroszának, Moso-

¹ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-xiii-6BA1/hirlapi-czikkei-ii-18431848-6BA6/1846-6E97/pest-szeptember-18-an-70A7/>

nyi Mihálynak a tollából születtek meg, és a Rákóczi-indulóval kapcsolatosan valaha leírt legátszellemültebb vallomások közé tartoznak.² „Ki hallgathatná megindulás nélkül a vad függetlenség s hajthatlan hazafiság e borzasztó szép dalát! Ha a különben oly nyugodt, minden mesterkéeltségtől ment Reményi e dalt játsza, exaltatio fogja el, homlokán a lelkesedés pírja ül, szemei szikráznak, vadul forgatja a vonót és saját játéka által elragadtatva, a közönséget is magával ragadja Rákócy hős indulójával” – ily hőfokon tudósított Théophile Gautier francia író Reményi Ede tolmácsolásáról 1865-ben.³

Mint „a világ legvérforralóbb indulója”, már a kései reformkor idején nemzeti indulóként élt a köztudatban; „a magyar lélek kifejezésformája”⁴ lett. Fölhangzása olykor közéleti eseményszámba ment, történelmi nagyságrendű pillanatokkal is összekapcsolódva. Ilyenek voltak Liszt Ferenc mennydörgő átíratái 1839–40, majd 1846 folyamán; ugyanilyen Hector Berlioz első zenekari feldolgozásának – szinte már a forradalom előszeleként ható – diadalittas pesti ünneplése 1846 februárjában. Különösen emlékezetes epizódja volt a kornak 1848. március 15-e estéje a Nemzeti Színházban, pillanat alakította műsorával, melynek során rendhagyó szerepet betöltve – kétszeri fölcsendülésekor mintegy nemzeti méltóságot sugározva – az emelkedett atmoszféra megteremtésének legkézenfekvőbb eszköze lett a Rákóczi-induló.⁵

Önmagában is sokat elárulhat a mű közéleti súlyáról egy összehasonlítás Berlioz és Liszt – Pestet pár hónapnyi különbséggel ugyanúgy lázba hozó – saját feldolgozásai között, amely a Pesti Hírlap 1846. május 14-i számában, Liszt öt nappal korábbi hangversenyét méltatva jelent meg (részlet):

„Liszt Rákóczyja szinte sajátos szerzemény, mikint Berliozé. Különböző mindegyik. Az eredeti Rákóczy, mint azt az egész országban ismerik, s mint több ízben mondvá volt, egy föllobbant láng, rohanó inkább semmint induló. Bármennyire kitör is alatta a hazafiui szenvedély, mégis, ha eljátszatott, olyforma érzéssel marad az ember utána, mint egy meglepőleg és gyorsan átvonult fürgeteg után. Elnémul és magába száll és töprenkedik. A Rákóczy indulón megtetszik, hogy magyar, megtetszik, hogy természetes, hogy magasabb műveltséggel nem bíró, de mindenesetre lángész szerzeménye. S hallottuk nem régiben, mivé lett ez Berlioz kezében? Nem csupán az instrumentatio maga jut eszünkbe, miben oly magasan áll Berlioz, hanem az egyes részek elrendezését értjük. Megtetszik rajta a francia szellem általános tulajdona: az orga-

² Megjelent a Zenészeti Lapok 1860. október 24-i számában.

³ Fordításban közli a Zenészeti Lapok 1865. április 20-i száma.

⁴ Haraszi Emil megállapításai vonatkozó tanulmányában: *II. Rákóczi Ferenc a zenében*. Megjelent a Lukinich Imre szerkesztette *Rákóczi emlékkönyv* 2. kötetében (Budapest, 1935), 169–268. (171. és 219.).

⁵ Először az utcáról a színházba tóduló – s Katona József Bánk bánjának előadását félbeszakító – tüntetők lecsendesítése végett játszott a zenekar az *Indulót*, majd a közkívánatra, spontán módon összeállt műsor-egyveleg befejeztével úgyszintén a darab hangjai mellett hagyta el az épületet a tömeg. Részletesebben lásd Pukánszky Kádár Jolán összefoglalását: *A Nemzeti Színház százéves története*, I. kötet (Budapest, 1940), 78–79.

nisáló tehetség. Itt már fel vannak használva az egyes momentumok. A dallam szelidebb, lágyabb hangon előkészíti, hogy úgy mondjuk: elkeseríti a kedélyt. A dallam folytán lassanként megedződik s elszánódik a kebel, míg a végén, hol már a csatába rohanás vad zaja hallik, a szenvedély kitör egész hatalmával. Ebben psychologia van. S a Berliozféle Rákóczy már tökéletes induló, magasabb, művészi tekintetben is. Alig lesz zene, melly a magyar emberre jobban hasson, mint ezen induló. Azonban ez nem elég. A külföldnek, mellynek csak rövid idő óta sajátsága, föllekesülni a magyar hangokon, a külföldnek is el kelle magyarázni zenénk szépségeit. Ezt tevő »a hangok nagy tanárja«, Liszt Ferencz. Az ő Rákóczyjában, vagy inkább »változataiban Rákóczy fölött« minden egyes motívum, és – miután az eredeti indulót lánghoz hasonlítók, szabadjon itt mondanunk –, minden egyes szikra föl van tüntetve, kiemelve sokszoros változatban. Liszt mutatta meg, mi gazdag, mi gondolatdús az eredeti szerzemény. Ő az induló egyes részeiből a csata egész menetelét rendezi, s állítja előnkbe. Előttünk látjuk elvonulni a harczszomjas seregeket, s távoztával mindinkább elhalókká lesznek a hangok a távolban; majd összecsapni látjuk a seregeket, majd ismét szünet lesz, s mindannyiszor közbe-közbe riadnak a lelkesítő, bátorító hangok. Lehetne mondani, hogy Berlioz Rákóczyja induló, az eredeti rohanó, Liszté visszaemlékezés a csatára. – Becsüljük meg gyönyörű nemzeti indulónkat, 's ne koptassuk minden utunkba akadó czinczogó hegedű által, mint egy idő óta szokás. Annak eljátszása ünnep legyen."

Gáti István 1802-ben kiadott zongoraiskolájának Előljáró beszédében még az Induló megszületése előtti Rákóczi-dallamokról olvashatunk: énekbe foglalt, régi történetek hallgatásakor „mintegy el-ragad képzelődésünk a mostani időkről, az elmúlt időkre. Ez az oka, hogy midőn a Magyarnak beszélünk a Rákóczi, Bezerédi s mások históriáit, meg-indul rajta, de midőn még Notáit-is Musikai Bandában huzzák, verseit mellette éneklik, már ekkor könyvei-is sürgyen hullanak, salynálkodó bús szomorúság öntődik szívébe."

Vessünk most egy-egy röpke pillantást e Rákóczi-nótákra – az Induló közvetlen előzményeire, legfontosabb rokonaira!

Az énekelt Rákóczi-nóta. Kifejezetten régies melódiatípusának léte a XVII. századtól dokumentálható. Több hazai lejegyzés – hol vokális, hol pedig instrumentális tételek⁶ – mellett szintúgy a Rákóczi-dallamcsaládhoz tartozó melódiákat őrzött meg egy *Sonata jucunda* címet viselő, 1680 tájáról származó

⁶ E XVII. századi dallamok beható ismertetése nem tartozik a jelen áttekintés tárgykörébe. A vonatkozó, összefoglaló munkák közül különösen ajánlható Domokos Mária tanulmánya *A Rákóczi-nóta családfája* címmel: Magyar Zene, 1980/3., 249–263.; Szabolcsi Bence *Rákóczi-induló* szócikke Domokos Mária kiegészítéseivel a magyar nyelvű *Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon* III. kötetében (szerkesztette Boronkay Antal, Budapest, 1985), valamint Bónis Ferenc dolgozata: *Rákóczi-nóta, Rákóczi-induló: a szerző Rákóczi-induló, Kossuth-szimfónia, Székely fonó – Húsz írás a magyar zenéről* című tanulmánykötetében (Budapest, 2015, 9–52.).

hangszeres darab kézírata,⁷ az énekelt és hangszeres *Rákóczi-nótából* ismert képleteket egyaránt magában hordozva.

A melódiaípus hazai változatainak egyike immár konkrét versszöveg(ek)hez kötötten vált egy újabb hagyomány kiindulópontjává a XVIII. század közepe tájától:⁸ a *Rákóczi-nóta* népszerű dallama azután már az egész nemzethez szóló, kifejezőmódjában kivételesen intenzív, s nagy múltú verselési tradíciók hátterével is büszkélkedhető költői alkotás állandósult melódiájaként élt tovább, évtizedeken át. Variánsok formájában terjedő szövegét 1750 körül jegyezték föl első alkalommal:⁹ a kor „közérzetét” híven tolmácsoló, gördülékeny sorokba foglalt „*Jaj, régi szép magyar nép...*” – mindenekelőtt pregnáns költői képei révén – eleven erővel ragadja meg a Rákóczi-szabadságharc elbukását követő idők mindennapjainak valóságát. Szikár, dísztelen strófáinak szembesítő ereje kérlelhetetlen; bennük az egykori szabadsághősök legendássá magasztosult alakjával összekapcsolt – s csupán fel-felvillantott – eszményi, dicső múlt emléke ellentételezi a jeremiádok hangján, részint azok nyelvi eszközeit alapul véve lefestett, kiúttalanságában elviselhetetlen és egyenesen végromlással fenyegető jelen monoton üzenetét. Az énekelt *Rákóczi-nóta* ezáltal az ellenzéki lelkület dalban kifejezhető jelképévé¹⁰ – valósággal első nemzeti énekünké – vált,¹¹ századának legnépszerűbb magyar verse lett; a kései kuruc poézis legjelentősebb alkotásaként tartja nyilván az irodalomtörténet-írás. Hatása az elkövetkező század folyamán is eleven maradt: Kölcsey Ferenc vagy Petőfi Sándor költészetén ugyanúgy kimutatható. Erdélyi János nyomtatásban is közreadta egy forradalmi verseskötet függelékeként (1849).¹²

A Rákóczi-nóta dallama (1780 körül följegyezve a Zemplényi-kéziratban):

Hej Rá - kó - czi, Ber - csé - nyi, Magyar vi - té - zek ne - mes ve - zé - ri!

Ho - vá let - tek, ho - vá men - tek Vá - lo - ga - tott vi - té - - zi?

⁷ A anonim kompozíció kottája az egykori Kremsier (ma: Kroměříž, Csehország) hercegei kottatárában maradt ránk. Régi gyűjteményi jelzete: Br. IV 100, új jelzete: A 546.

⁸ Vö. Domokos Mária: *A Rákóczi-nóta családfája*, 251.

⁹ Kezdetre: „Jaj, régi szép magyar nép, / Az ellenség téged mikép / Szaggat és tépi!"; a második stróféa: „Jaj, Rákóczi, Bercsényi, / Magyarok élő vezéri ...” Közreadva A kuruc küzdelmek költészete című kötetben (Válogatta és sajtó alá rendezte Varga Imre, Budapest, 1977), 238. szám és vonatkozó jegyzet.

¹⁰ Vö. Haraszti hivatkozott dolgozatával (180.).

¹¹ Vö. *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Sajtó alá rendezte Esze Tamás, Kiss József és Klaniczay Tibor (Budapest, 1953), 110. szám, a vonatkozó jegyzettel.

12 Uo.

„Magyar ének”: a Rákóczi-nóta versszövege (A kuruc küzdelmek költészete című kötet [1977] nyomán):

1. Jaj, régi szép magyar nép,
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod
Romlandó cserép?
Valál olyan szép,
Magyar nép!
De a sasnak körme között
Fonnyadsz mint az lép,
Szegény magyar nép!
Megrontattál mint cserép,
Jaj, hát szegény magyar nemzet
Jóra mikor lép?
2. Jaj, Rákóczi, Bercsényi,
Magyarok élő vezéri,
Bezerédi,
Nemzetünknek hírszerzői,
Fényes csillagi,
Ocskay!
Az ellenség mindenfelől
Őket emésztí,
Űzi, kergeti,
Búval epeszti,
Közinkben sem eresztí.
Jaj hát *szegény* nemzetünket
Miképpen veszti!
3. Országunknak, magunknak,
Jaj minden maradékinaknak,
Azoknak,
Kik e földön nagy ínsígnben
Így nyomorkodnak!
Özvegyek panaszkodnak,
Árvák zokognak,
- Siralommal ártatlanok
Halált okoznak,
Csuda, nem agganak,
Mert hazánkból ellenségink
El nem távoznak.
4. Jaj, országunk, jószágunk,
De főképpen mi magunk!
Mint nyomorkodunk,
Az idegen nemzetségnek
Rabjai vagyunk.
Jaj, naponként mind elfogyunk,
Jót ne is várjunk,
Mert kegyetlen s embertelen
Nemzet van rajtunk.
Jaj, meg köll halnunk,
Meg sem maradunk,
Mert ellenség közt lakunk,
Bizony, méltán azok miatt
Kesergünk, sírunk!
5. Rajtunk tenger a fegyver,
Mert a német köztünk hever,
És igen ver.
Mutogatja magát mint
Erős gavallér,
Nemzetünket kínzó pallér.
Nem szán, mint hóhér
Akit ér,
Addig vér, míg őnéki
Mindent nem ígér.
Ládd-e, mely kövér?
Bőriben sem fér,
De mégis csak többet kér,
Alig vagyon már miatta
Országunkban kenyér.

Az énekelt Rákóczi-nóta leghíresebb feldolgozása Liszt Ferentől származik, *Magyar királydal* címmel (ifjabb Ábrányi Kornél új szövegére). E címadást részint a komponálás alkalma magyarázza, Liszt ugyanis a Magyar Királyi Operaház megnyitására (1884) szánta a még előző évben megírt kórusművét. A benne fölhasznált, régi Rákóczi-dallamot Bartalus István gyűjteményéből ismerte meg. Politikai okokból azonban nem kerülhetett sor az akkori előadásra – túlzott udvarhűség folytán, a dallam előéletére való hivatkozással –, Liszt *Magyar királydal*ának bemutatója így csak később, az operaházi eseményektől már függetlenül zajlott le.

A hangszeres Rákóczi-nóta. A kezdeti időkben még nemigen válhatott el élesen egymástól a vokális és instrumentális hagyomány. A *Rákóczi-melódiák* krónikába foglalt hangszeres fölhangzásainak egyike volt, midőn a Szent Korona visszatérésének ünnepén – Nagyváradon, 1790. március 16-án – „a nemesek lóháton, fegyveresen, tárogató sípok és trombiták harsogásai közt összegyűltek. [...] A török sípokban kétféle nóták fúvattak”: „Hajj Rákóczi Bercsényi” és „Őszi harmat után”. „Az országos ünnepen, a nemzeti újjászületés kezdetén, Rákóczi nótája és a kuruc dalok mint zengő szimbólumok hirdették a magyar feltámadást” – összegez végül a zenetörténész Haraszti Emil.¹³ Nyilvánvalóan többfajta hangszeres letét is napvilágot látott az idők során. A korai kottás lejegyzések szórványosak és töredékszerűek.¹⁴ Ezek közül való Fusz János közreadása is – mint Rákóczi erdélyi nagyfejedelem búcsúdáláié – a lipcsei Allgemeine Musikalische Zeitung 1816. március 13-i számának mellékletében:

Meghatározó jelentőségű lett később Mátray Gábor kétrészes – lassú–friss szerkezetű, ellentétes zenei karaktereket egyesítő – *Rákóczi-nóta* közzétette (1826).¹⁵ Lassú szakasza az énekelt, kesergő dallam hangszeres parafrázisának tekinthető,¹⁶ míg a gyors: energikus táncmelódia.¹⁷ A két rész kezdete Mátray kiadványában:

¹³ Hivatkozott tanulmánya (180.).

¹⁴ Lásd ezekről a 6. számú lábjegyzetben megjelölt szakirodalmi munkákat. A hangszeres *Rákóczi-nóta* legkorábbi – jóllehet, töredékes – hazai lejegyzését az 1730-as évtizedben keletkezett Szirmay-Keczer Anna-kézirat tartalmazza.

¹⁵ Mátray Bécsben megjelent *Pannonia* című gyűjteményének III. füzetében.

¹⁶ Domokos Mária hivatkozott dolgozata a Magyar Zene 1980/3. számában (255.).

¹⁷ A kétrészes szerkezet lehetséges kialakulásával kapcsolatos teóriaként lásd Haraszti Emil hivatkozott dolgozatát (186.).

Legfontosabb feldolgozásai szintén Liszt Ferenc nevéhez fűződtek: a zongorára írt *Magyar dalok* (*Ungarische Nationalmelodien*) című sorozat 10. darabja (megjelent: 1843) és a zongora-zenekari *Magyar fantázia* (*Fantasie über ungarische Volksmelodien*, kompozíciós munka: 1849–52.). Az utóbbi bemutatója alkalmával (Nemzeti Színház, Pest, 1853. június 1.) a *Rákóczi-nótából* átemelt melódiák a cenzúra kijátszásával ébresztettek nemzeti érzésvilágot.¹⁸ A *Magyar fantázia* kollektív tartalmú üzenettel szólt a magyarsághoz a legsötétebb elnyomatás idején, apoteózisban kicsendülő végkifejlete révén reményt, hitet sugározva.

Az erdélyi Rákóczi-nóta. Létezett egy kevésbé közismert „oldalága” is a *Rákóczi-dallamcsaládnak*: önálló erdélyi hagyományról is hírt adnak a szemtanúi beszámolók. Néhány példa rá: 1790-ben a háromszéki országgyűlési bálon Thuri követ gróf Nemes János főkirálybíró bosszantására *Rákóczi-táncot* játszatott a cigányokkal, amelyet ő „érzéssel” („mit Gefühle”) el is táncolt; egy 1845-ben Erdélyben hallott *Rákóczi-nóta* – szemben a magyarországiival, annak frissével – szomorú karakterű volt; 1860-ban Marosvásárhelyen a cigány a *Rákóczi-induló* bevezetéséül – a jelen levő Thaly Kálmán számára addig ismeretlen – „rendkívül szívreható, ősmagyar-jelleű, kesergő *Rákóczi-melódiát játszott*”.¹⁹ Bizonyos, hogy az ilyesfajta beszámolóokban emlegetett erdélyi *Rákóczi-dallamok* alatt többfajta melódiát kell értenünk.²⁰ Ma kettőt ismerünk ezek közül, kottáikat Bartalus István – mint összetartozó, lassú és friss jellegű dallampárét – az alábbi hozzáfűzött magyarázattal közölte:²¹

¹⁸ A hangszeres *Rákóczi-nóta* – vagy más Liszt-művek esetében a *Rákóczi-induló* – földézett, ismétlődő kvartja heroikus jelentéstartalmú: elegendő, ha a *Hungaria-kantátára* gondolunk. Liszt számos alkalommal idézett kompozícióiban e két melódiából. Részletes összegzésekét olvashatunk erről a szakirodalomban, lásd például Bónis Ferenc dolgozatát *Liszt Ferenc és a Rákóczi-dallamok* címmel, a szerző hivatkozott tanulmánykötetében (53–60.).

¹⁹ Lásd Haraszi Emil hivatkozott dolgozatának 181., 182. és 179. oldalát. (A témához lásd továbbá a 196. és 202–203. oldalakat.)

²⁰ Olykor az imént tárgyalt hangszeres *Rákóczi-nótát* is szokás „erdélyi” jelzővel illetni a szakirodalomban.

²¹ Az *Osztárk-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország, I. kötet* (Budapest, 1888), 383.

A Rákóczy-féle mozgalom leveretése után keletkeztek azok a búsongó nóták, melyek összegeből fejlődött századunk elején a Rákóczy nevével elvárhatalan nemzeti induló, mely csakis a magyar névvel együtt fog örökre elhangzani. E bús nótáknak épen kihalóban van egy változata, mely, — mint román rokonságából is lehet igazolni, — Erdélyben keletkezett. Legutoljára a negyvenes évek folytán egy nagy műértő és pártoló főúr, Bethlen Ferencz gróf, szokta művészien fegyelmezett cigány zenekarával játszani. Miután ez érdekes változatra ma már senki sem emlékszik, az alábbi mellékletben legalább a dallamát megővjük a végenyészettől.

A „Mérésékelve” jelzésű táncmelódiát érdemes összehasonlítani Fusz Jánosnak a jelen tanulmányban újraközölt hangszeres *Rákóczi-nóta*-közreadásával: annak különösen az első sora kötődik több szállal is az erdélyi *Rákóczi-nótához*.

A friss karakterű, „Mérésékelve” feliratú erdélyi *Rákóczi-nótát* egyéb forrásokból is ismerjük,²² továbbá az ifjúkora jelentős részét Kolozsvárott leélő Erkel Ferenc több kompozícióban is földolgozta a dallamot. Távoztakor, 1834. január 9-én, Erkel búcsúhangversenyt adott a városban. Műsoráról egyedül gróf Gyulay Lajos naplóbejegyzése tudósít, az is csak egyetlen szám erejéig: eszerint „a Rákóczi nótára írt igen-igen szép variációit kísérettel”, saját zongoraszólójával (és nyilvánvalóan zenekarral) adta elő a zeneszerző.²³ A mű azonosnak tekinthető a Pesti Magyar Színházban 1838. november 30-án, ugyancsak a komponista szólójával eljátszott darabbal: „*Phantasia és változatok Rákóczynak erdélyies nótájára*”, zongorára és zenekarra (Erkel dirigált is a hangszer mellől). Szólózongorás-verzióról is tudunk: „*Phantasia klavirra az erdélyi Rákóczy-dal themájára*”, ezt 1839. március 31-én mutatta be Pesten a komponista. Ezek a művek mind egy szálig elvesztek, zenei anyagukból csupán egy rövid, albumlap jellegű – Pest, 1839. március 19-i datálást viselő – szerzői leirat adhat számunkra ízelítőt egyetlen variációnyi terjedelemben.²⁴ Az viszont zeneszerzői remeklés a javából; a művészi veszteség igen jelentős tehát az előbbieket elhalmozását tekintve! Majd az idős Erkel Ferenc – a kései termésére oly jellemző

²² Lásd Kassai István tanulmányát: *Adatok az Erkel-kutatáshoz* – III. rész: *Rákóczi induló és Rákóczi nóta*, Magyar Zene 1993/2., 111–162. (122–123., 149–154.).

²³ Gróf Gyulay Lajos: *Napló* (1820–1848). Válogatta [stb.] Csetri Elek, Kolozsvár, 2004, 145. E közlés ismeretlennek számít az Erkel-irodalomban, a búcsúhangversenyt és lehetséges időpontját illetően korábban csupán szórványos adatok álltak rendelkezésünkre (lásd Németh Amadé könyvét: *Az Erkelek a magyar zenében*, Békéscsaba, 1987, 38–40.).

²⁴ A Pesthez kötődő, említett darabokról lásd Kassai István összegzését: *Erkel Ferenc hangszeres művei*, a Bónis Ferenc szerkesztette *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Erkel Ferencről és koráról* című kötetben (Budapest, 1995), 55–75. (a fenti tárgyalás sorrendjében: 5., 10. és 8. szám).

nosztalgia jegyében – újból visszatért az erdélyi *Rákóczi-nótához*: utolsó operakísérlete, az 1880-as évtized második feléből vagy a kilencvenes évek elejéről származó, s a családi hagyatékban töredékként (néhány vázlatlap erejéig) ránk maradt, háromfelvonásosra tervezett *Kemény Simon* zenéjében épp a címszereplő alakjához kapcsolódott volna e patinás melódia. E szellemi örökségnek a komponista legidősebb fia, Erkel Gyula is folytatója lett: az 1885-ben *Vándor Pista* címmel komponált balettenéjéből utóbb összeállított zenekari szvit²⁵ egyik tétele az erdélyi *Rákóczi-nótára* komponált variációsor, színpompás ötletekkel. Coda megjelölésű zárószakaszának kezdete „egzotikus” 5/8-ban hullámszik! Szemtanúi leírás szerint az eredeti, teljes balettzene-partitúrában az erdélyi *Rákóczi-nóta* és variációsora „*Erkel Ferencz nyomán*” feliratot viselt.²⁶

200 éve nyomtatásban – ismét a *Rákóczi-indulóról*. Ahogyan az énekes és a hangszeres *Rákóczi-nóta* korai története homályba vész, ugyanúgy rejtélyszámba megy a *Rákóczi-induló* megszületése is. Zenéje részben a hangszeres *Nóta* származéka. Szerzőjét és keletkezéstörténetét illetően hosszas vita bontakozott ki a XIX. század zenei sajtójában,²⁷ ennek részleteit mellőzve most csupán a legvalószerűbb eshetőség kerül említésre. Visszaemlékezések alapján Bihari János már 1809-ben hegedülte az *Induló* ősförmáját, amelyet Nikolaus Scholl (Scholl Miklós), a pesti 32. számú (Esterházy) gyalogezred karmestere hangszerelt meg – talán 1817-ben –, majd adott elő katonazenekarával feltehetőleg ugyanabban az esztendőben.²⁸ Scholl szerepének jelentőségét az épp 200 esztendeje napvilágot látott első kiadások címlapjai²⁹ mellett két egykorú másolat is egyértelművé teszi.³⁰ Tény ugyanakkor, hogy mindkét említett muzsikusnak kulcsszerepe volt a *Rákóczi-induló* megszületésében, Biharinak pedig külön érdemei a darab terjesztésében.

Következzék itt néhány, villanásnyi epizód a mű utóéletéből!

²⁵ *Suite de ballet* címmel. A műről lásd Kereszty István dolgozatát: *Az Erkel-család krónikájához*, megjelent a Fabó Bertalan szerkesztette *Erkel Ferenc Emlékkönyvben* (Budapest, 1910), 111–112., valamint Németh Amadé hivatkozott könyvét: 110. (91. szám). A *Suite de ballet* partitúrája a Filharmóniai Társaság kottatárában, 351. számon található. – A balettzene nem került bemutatásra, csupán a szvit, 1897-ben.

²⁶ Kereszty István hivatkozott dolgozata: 112.

²⁷ Ennek legteljesebb összefoglalásaként lásd Haraszi Emil hivatkozott dolgozatát, 186–197. E grandiózus írás már-már nem is tanulmány, hanem valósággal a *Rákóczi-induló* „nagyregénye”! A mű keletkezéstörténetét illetően szintén alapvető fontosságú egyrészt Major Ervin dolgozata, *Berlioz és a Rákóczi-induló* címmel közreadva a szerző *Fejezetek a magyar zene történetéből* című tanulmánykötetében (sajtó alá rendezte Bónis Ferenc, Budapest, 1967, 78–81.), valamint a 6. számú jegyzetben két utolsóként ismertetett szakirodalmi munka.

²⁸ Lásd Haraszi Emil hivatkozott tanulmányát (192. és 195.), valamint Bónis Ferenc *Rákóczi-nóta, Rákóczi-induló* című, hivatkozott dolgozatát (31.).

²⁹ Zongorára: két kézre, illetve négy kézre. Mindkettő Bécsben, 1820-ban jelent meg: lásd Bónis Ferenc *Rákóczi-nóta, Rákóczi-induló* című, hivatkozott dolgozatát (25–27.).

³⁰ Az egyik Budapesten található, és Bónis Ferenc adta közre (*Rákóczi-nóta, Rákóczi-induló*: 22–24.), a másik a Győri Egyházmegyei Levéltár zenei kéziratai között S 52 jelzeten lelhető föl, és publikálatlan. Zenei anyaguk azonos.

Miután a kinyomtatott *Rákóczi-induló* dallama pillanatok alatt általános rajongás tárgyát képezte, az 1830-as években már táncoltak is rá: Tomala Ferdinánd pesti zeneműkiadó és komponista keringővé alakította az 1833. év báli szezonjára.³¹ Majd dallamára lejtettek például galoppot is: egy gellérthegyi népünnepen, 1840-ben. Mi több, Veszter Sándor társulata ugyanaz év őszén művészi táncprodukciót is készített rá a Nemzeti Színház közönsége számára, a hangszeres *Rákóczi-nótát* sem kihagyva.³²

Az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar (1840 augusztusától: Nemzeti) Színház saját repertoárjában is gyorsan helyet kapott a *Rákóczi-induló*. A *peleskei nótáriushoz*, Gaál József kirobbanó sikerű bohózatához (1838) Thern Károly szerkesztette a zenét. A himnikus zárókart a *Rákóczi-induló* hangjaira énekelték:³³

*Isten adj hazánk felett
Tiszta nyájas szép eget,
Partjain Tiszánk-, Dunánkknak
Áldva szálljon fölleged.
Mézet önts Tokaj borába,
Búzát alföld ugarába,
A melly tűrt annyi kinon át,
Boldogítsd e szép hazát.*

*Adj erőt ős nemzetébe,
Hogy szeresse hön honát;
A régi szép, tiszta ép
Nyelve hős,
Báj-erős,
Zengje által a hazát,
És vezessen vad csatán
A királyért s a honért
Éltét is áldozván,
Nyerjen győzelembabért.*

Ez lehetett az első alkalom, amikor versszöveggel társítva, vokális formában szólalt meg az *Induló*. De hamarosan már a kor operatermésében is helyet kapott: Ludwig Schindellmeisser (Schindellmeisser Lajos), a Pesti Német Színház karmester-zeneszerzőjének *Szapáry* című, magyar tárgyú, 1839-ben színre került háromfelvonásos darabjában csendült föl, amely 1844-ig maradt műsoron.³⁴

A *Rákóczi-induló*nak számlálhatatlan feldolgozása született meg az idők során, földidézéseiről nem is szólva: mindezekre csupán utalunk e helyütt. Mint

³¹ Haraszi hivatkozott tanulmánya (199.). Tomala kiadványának címlapfelirata: *Kerengők magyar szellemben* (hiánytalan példány: MTA Zenetudományi Intézet Könyvtára, Major Ervin hagyatéka, 602683.). A műről lásd még Mona Ilona bibliográfiáját: *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest, 1989), 187. tételszám és jegyzet.

³² Lásd ezekről részletesebben Haraszi hivatkozott tanulmányát (200–201. és 203.).

³³ Négyféle kéziratos anyaga az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában: *népszínházi gyűjtemény* 586/II–IV. kötet; *népszínházi gyűjtemény* 1313; *színház* 410 és *színház* 573 jelzeteken.

³⁴ Lásd Bónis Ferenc *Rákóczi-nóta, Rákóczi-induló* című, hivatkozott dolgozatát (32.).

kevésbé közismert, ám annál érdekesebb korai verziót, Carl Czernyét adjuk közre 1834-ből (*Wiener Musikalisches Pfenning-Magazin*, 1. Jahrgang). A Bécsben élő, nagynevű zongorapedagógus Czerny (1791–1857) Ludwig van Beethoven tanítványa és Liszt Ferenc zongoratanára volt. Manapság leginkább hangszerének növényedékei találkozhatnak – bizonyos pianisztikus adottságok megléte esetén hasznos és élvezetes, ám ellenkező esetben a legkülönbözőbb mértékig utált – etűdjeivel.

Nº 116.
Ragulya-Marsch.

Allegro.

March Da Capo.

S álljon itt egy mai – Berlioz első *Rákóczi-induló*-feldolgozásának 180. évfordulójára született – méltatás részlete Tusnádý László tollából:

„Féktelen életremény. Öröm és boldogság: a győzedelmes és meggátolhatatlan élet. Zeng, mert nem lehet másképpen, csak így, győzedelmesen!”

Hiába néztek annyiszor a fegyverek a szívünkbe, ennek a zenének a hangjai a mi létezésünk eszméjét hirdetik. Azt nem lehet és nem szabad érckoporsóba zárni. A jövőnek a helye nem ott van. Ami szép és természetes itt a magyar glóbuszon, az benne ötvöződik eggyé. Miért oly boldog ez a dallam? Miért oly győzedelmes ez a ritmus? Mert a magasabb értéket képviseli, nem a hódító, tömegmészárszék megszállottjainak a féktelen gőgje van benne, hanem a letiportak életre repesése hatja át.

Berlioz [...] megérezte a mi „mag hó alatt”-létünk halhatatlan csodáját, és az élet szökőkút-pezségű, csillagokig szökellő boldog akarását és diadalát fejezte ki. A mester megadta a módját ennek a zenének, megadta a kellő tiszteletet ennek a felfedezésnek, a világ egyik legremekebb, legtökéletesebb, legpéldamutatóbb, leglenyűgözőbb hangszerelésével tiszteltgette előtte. [...] Ő az alapotívumban is a lényegyet látta meg, azt érezte meg, azt, ami népünknek az igazi lelkülete, és azt, ami bujdosó fejedelmünk tekintetéből áradt.”³⁵

Még ha az évszázadnyi időkülönbség miatt közvetlenül nem is vonatkoztatható nagy fejedelmünk személyére a *Rákóczi-induló* műcím, a zene szelleme annál erőteljesebben vall a kapcsolatról! Örök kuruc lelkülettel.

Kossuth Lajos újból hallhatta a *Rákóczi-induló*t emigrációja idején, még hozzá ünnepi alkalmakkor. 1851. szeptember 10-én, a Dardanelláknál horgonyzó amerikai Mississippi fregatt fedélzetére lépve, majd december 6-án, útban New York felé, végül három hétre rá, Philadelphiában is egyaránt annak hangjaival tisztelték meg.³⁶

³⁵ Tusnádý László: *Rákóczi-induló*, Zempléni Múzsza 2016. ősz, 42–44.

³⁶ Major Ervin: *Amerikai–magyar zenetörténeti kapcsolatok a XIX. században* (lásd a szerző hivatkozott tanulmánykötetét, 90.).

Fráter Zoltán

Rákóczi, a haladó hagyomány

A Rákóczi hadnagya és A Tenkes kapitánya ideológiája

Az alcímben megjelölt filmeket több évtizede forgatták, mégis mindkettőt elevenen őrzi a kulturális emlékezet. A *Rákóczi hadnagya* – minden idők harmadik legsikeresebb magyar filmje – csaknem hét és fél milliónyi nézőszámmal büszkélkedhet, *A Tenkes kapitányát* pedig annyiszor ismételte a televízió, hogy mindenkinek látnia kellett. Előrebocsátom, hogy esz-széisztikus vizsgálódásaimat nem az elmarasztalás szándéka vezérli, csupán a korabeli ideológia óhatatlan beszüremkedésére szeretnék rámutatni, minden ítékezés nélkül. Kaján-nak vélhető megjegyzéseim mellett is mindkettőt remek szórakozást nyújtó alkotásnak tartom, igazi filmnek, amely életek, sorsok megismerését kínálja az azonosulás és elutasítás élményszerű lehetőségével, és ami a fő, sohasem unalmasan. Ezek a filmek gyerekkorom mélyrétegéhez tartoznak, a hősi múlt sikerein ámulva – kivált a Tenkes kapitánya kaland-jain – nőttem fel.

Mindezekén túl a két film futóla-gos összevetése azért sem tűnik ér-dektelennek, mert a *Tenkes* pontosan egy évtizeddel a *Rákóczi hadnagya* után készült. A *Rákóczi hadnagya*t 1953-ban forgatták, s 1954-ben mu-tatták be. A *Tenkes kapitánya* tévé-sorozat volt, 1963-ban gyártották, és először 1964 januárjában vetítették, az egyes részeket hetente egyszer, szombatonként sugározta a televí-zió. Mindkettő műfaja történelmi ka-

landfilm, mindkettő Rákóczi korában játszódik. Mindkét film forgatókönyv-írója – Barabás Tibor 1957-ben, Örsi Ferenc 1967-ben – a sikeres bemu-tató után három évvel ifjúsági regény formájában is megírta a történetet. Mérsékelten merész, ám többnyire helytálló feltevés, hogy a történelmi témát feldolgozó művek nem csu-pán abban az idősíkban játszódnak, amelyet megjelenítenek, hanem saját korukról is szólnak. S ha önkénte-lenül rajtuk van a megírás, elkészí-tés idejének lenyomata, akkor ezt a bizonyos lenyomatot a mindenkori alkotás olyan velejárójának, hozzá-tartozójának tekinthetjük, amely ér-deemes az elemzésre. Különösen, ha az egymáshoz képest nem túl távoli – évtizednyi – megvalósulás ellenére két különböző korszakban születtek, s ennek következtében eltérő ideo-lógia áll mögöttük. Már csak azért is tanulságos lehet a hasonlóságok és különbségek összevetése, mert a két filmet egyébként meglehető-sen szoros szálak fűzik egymáshoz. A *Tenkes kapitánya* rendezője, Fejér Tamás negyedszázada a pályán volt már (és a televíziózás kezdeteinél is jelen volt), mégsem kapott engedélyt magas költségvetésre, ezért a *Tenkes* csatajeleneteit, faluképeit a *Rákóczi hadnagyából* illesztették be a sorozat részeibe. Igaz, hogy a *Rákóczi had-nagya* mozifilm, a *Tenkes* pedig ere-detileg tévésorozat volt, de a páratlan népszerűség miatt csakhamar – né-

mileg rövidített – mozifilmváltozatát is zajos sikerrel kezdték vetíteni.

Összeköti a két filmet Zenthe Ferenc személye is, aki a *Rákóczi hadnagy*ában Fekete Miskát, a kuruc katonává váló életvidám szabadlegényt játszotta, a sorozatban pedig Eke Mátét, magát a Tenkes kapitányát. Már maga a névadás – meglehet, akaratlanul – rájátszik a folytatás elképzelhetőségére: a Fekete nevet mintegy megtisztítva, a sallangok elhagyásával, a hasznos betűk kiemelésével keletkezett a szántó-vető képzetkörhöz kötődő Eke. A hasonló hangzású rész-egész megoldással mellesleg az ötvenhat utáni általános elkedvetlenedésben, országos komorságban az akkori csodavárás igénye is beteljesült. Mondhatnánk, a nézők által megkedvelt Fekete Miska meghal ugyan a csatában, tíz év múlva azonban mégiscsak feltámad mint a Tenkes kapitánya, erősítve a naiv hitet, hogy a magyarokat nem lehet legyőzni.

Az azonos történelmi téma és a két film hasonló konfliktusainak apró elmozdulásai éles fénnnyel világítják meg az ideológiai különbségeket. 1953 nyarán fordulat következik be a magyar politikában, Rákosi uralmát Nagy Imre miniszterelnöksége váltja fel. A szellemi élet résztvevői azonnal megneszelik a szabadabb levegőt hozó változást. Az Írószövetségben az év őszén a Révai-Horváth Márton-féle kulturális vezetéssel leszámoló átértékelések hangzanak el. Örkény István például az új korszak beköszöntével az Irodalmi Újságban az írói hivatásról szólva üdvözlí, hogy az író szépítés nélkül írhat, saját felelősségére teret kap a kísérletezésre, és megszűnik illusztrátor lenni. A filmesek úgymond testközelből, még a forgatás közben érzékelik az új idők új dallamát. Jól

sejtik, hogy különösebb probléma nélkül a film elejére tűzhetik azt a jelenetet, amelyben a labancok garázdálkodását mutatják be, azt, ahogyan az utolsó zsák búzát, az utolsó háziállatot is elviszik a nyomorgó parasztok háza tájáról. Az ötvenes évek elejének padláslesöpréseire emlékeztető jelenet pár évvel előbb nem kerülhetett volna vászonra, míg ötvenhárom nyarán a közelmúltat idézve már ezzel indul a film. S ha mindezt még az elnyomó labancok számlájára lehetett volna írni, az már összetettebb történelemábrázolásra utal, hogy a portyázó kurucok is elhajtának egy borjút, ám azt a falujába belovagló kuruc vitéz szerencsére megakadályozza. Mozgóképpé fogalmazódik az a felismerés, hogy egy korszakon belül, például a Rákóczi-szabadságharc évei alatt (vagy akár a szocializmusban) lehetnek változások, sőt jobbra fordulhat az élet. Új korszak tudatosítását jelzi a filmben az a további mozzanat, ahogyan a Felvidékre érkező Vak Bottyánról a néző szimpátiáját már elnyert főszereplő beszél. Amikor Vak Bottyán átveszi a felvidéki csapatok irányítását, és úgy hírlí, a hónapokig tétlenségre kárhoztatott kurucok végre kiélhetik harci kedvüket, Bornemissza János örömmel kiáltja: „Hej, te Miska! Más lesz most a világ, itt van Bottyán apánk, megyünk a labancra!” És valóban: Bottyán kifizeti az elmaradt illetményt, ráadásul kitűnő kenyeret ad a vitézeknek. Lám, a nehézségeket egy csapásra megoldhatja az új ember, aki kiválóan ért a hadviseléshez, ugyanakkor emberséges vezető, táplálva azt a hitet, hogy a legválságosabb helyzetekből is van kiút, csak meg kell találni a megfelelő hőst. A herosz kultusza, maga a heroizálás nem volt idegen az ötvenes évek gyakorlatától. Nem elhanyagolható módosulás azonban,

hogyan az új keletű nagy egyéniség közel áll a néphez, ismeri az úgynevezett egyszerű emberek gondjait, hiszen közülük való.

A film egyébként kulturális értelemben is épít a magyar hagyományra. Rákóczi hadnagyát Bornemisszának hívják, igaz, hogy Jánosnak, és nem Gergelynek, mint Gárdonyi egri hőseit, de így is, karakterében mintha kései leszármazottja volna Bornemissza Gergelynek. Szépséges szerelme, Bíró Anna neve Kriza János balladagyűjteményében olvasható, a hajdúkkal útnak induló Bíró Szép Anna történetében. Az áruló, haszonleső kuruc katonát Suhajdára keresztelték, s a nem túl kellemes hangzás iránti ellenérzést fokozza, hogy Kosztolányi *Fürdés* című novellájának a saját fiát öntudatlanul vízbe fojtó szereplője is Suhajda. A *Tenkes* névadásában csak egyetlen irodalmi előzményt fedezhetünk fel, a Buga Jakab énekét idéző furfangos szegénylegény nevében. A filmek eszmeisége természetesen mindvégig a szocialista-kommunista értékrendben marad, nem a háború előtti időt, és végképp nem a világháború idejét sírja vissza. Amikor a *Rákóczi hadnagy*ában a labancok sáncmunkára ítélik a falu népét, kinek ne jutott volna eszébe a nem is oly régen még munkaszolgálatra vagy malenkij robotra kényszerített lakosok megalázó körülmények közötti, ingyenes dolgoztatása. Ez a jelenet az elnyomó hatalom még élénken élő, fenyegető felidézésével arra is emlékezteti a korabeli nézőt, hogy az ötvenes évek sanyarú jelene még mindig elviselhetőbb, mint a közelmúlt borzalmai. A lázításnak sem a Rákóczi-kor idején, sem a háborús és háború utáni években nem lehet eredménye, hiszen a kuruc érzelmű falu népének nincs szakszervezete, a világháborús idők-

ben pedig a szükségállapot kihirdetésével megszűntek a demokratikus megbeszélések, noha kétségtelen, ha lettek volna is valamiféle tárgyalások, akkor sem tudtak volna elintézni semmit az eleve megalkuvó, szocdem befolyás alatt álló, korrupt szakszervezetek. (Nagyjából ez a politikai kizárólagosságra törvő kommunista álláspont az ötvenes években.) Így aztán, aki a kirótt munka ellen lázít, mint a filmben Bíró Anna, annak tömlőcben a helye. Annának persze igaza van, amikor a kényszermunka ellen bujtogat (ez akár a sztahanovista munkarend kritikájaként is felfogható), mégis el kell buknia, mert magányos hősként, egyedül lázad, nem elég öntudatos, nem ismerte fel még a párt vezető szerepét, 1708-ban.

A szervezetséget és a fegyelmet márpedig alapvető követelményként ábrázolja a film. János a saját feje után indítja a portyát, melynek során falujukba is betérnek. A vitézségért strázsamesterré lépteti elő Bottyán generális, ám egyénieskedő kilengéséért áristomot, azaz fogdát kap, igaz, egy évre felfüggesztve. A romlatlan humorú szabadlegény, Fekete Miska és kompániája nem akar kurucnak állni, inkább megbújának az erdőben, mint afféle korabeli partizánok. A saját kezdeményezésű, rajtaütészerű akcióknak azonban nincs helye, s Bottyán hatására még Miska is beáll a reguláris seregbe. Kissé másképpen van ez már a tíz évvel későbbi, Kádár-kori *A Tenkes kapitányában*. Eke Máté, a Siklós környéki kuruc kapitány parancsot kap a vesztes csatában megsebesült Béri Balogh Ádámától: „Máté fiam... Te idevaló vagy... ismered a vidéket. Te itt maradsz. Egy perc nyugtot se hagyd a labancnak. Akiket sanyargat, azokat keresd. Mind a te katonád lesz.” Mi más az, midőn

a brigadéros partizánharcra biztatja katonáját, mint a decentralizálás első kísérlete, a helyi erők kezdődő aktivizálása, a körülményekhez igazodó harcmodor bevezetése? Aki nincs ellenünk, az velünk van! Adott (és főleg indokolt) esetben saját elképzeléseket is lehet érvényesíteni. A későbbi részekben – a sorállományú tisztből immár a Tenkes kapitányává egyéniesült – Eke Máté a rövidesen vele társuló Siklósi bácsival, Buga Jakabbal és az önkéntes falubeliekkel együtt ott csap le, ahol csak tud, a jugoszláv partizánfilmekből ismerős akciókkal riogatva a várat megszálló elnyomókat. A kádári politikában van helye már az egyéni kezdeményezésnek! Különösen, ha az a felsőbb vezetés tudtával és jóváhagyásával történik.

A két filmben igen hasonló a motiváció, amelynek hatására a nem harcos emberek a kurucokhoz csatlakoznak. A kuruc érzelmű siheder legényke, Matyi eleve kuruc katona akar lenni, de majd csak Bottyán fogja felvenni János hadtestébe dobosnak. Matyi a polgári ellenállás első lépését azután teszi meg, amikor az útbaigazítást kérő labancok megütik. Nem az eredeti úti céljukhoz vezeti őket, hanem a kurucok karjaiba. A *Tenkesben* a háborúval szemben semleges, csak a munkájának élő bognármester először megtagadja Buga Jakab kérését, s nem hajlandó kifürkészni, mit szállítanak a labancok. De akkor már a kurucok mellé áll, amikor a labanc osztag ételt-italt rabol tőle, és a tengely- és kerékcseré árának kifizetése helyett megpofozzák. A nem éppen makarenkói, mégis hatásos pofon észre téríti az iparából élő mestert, és beáll a kuruc partizánokhoz.

Kalandfilmhez illőn a kuruc-labanc szembenállás két részre osztja a világot, jókra és rosszakra. Jók a

kurucok, mert az igazságért, szabadságért, hazájukért harcolnak, rosszak a labancok, mert idegen, elnyomó érdekeket szolgálnak, miközben kizsákmányolják a szegény népet. Az elmentetnek megfelelően az igazi kuruc jellem nyílt, vitézi, kardforgatáshoz, harchoz értő, nemes eszméért küzdő, és – ahogy mondani szokták – nem nélküli a kedélyes tulajdonságokat sem, van jóízű humora. A legjobb példa erre maga Fekete Miska, akinek tréfás megjegyzései, ártatlan lódításai, Münchhausen-féle meséi sokszor megnevetetik társait és a nézőt is. És ott van természetesen észjárásával, szókimondásával Anna öccse, Bíró Matyi, aki az általa gyűjtött madártojásokat ajándékként saját süvegében nyújtja át Bottyánnak, de rögtön figyelmezteti is a hadvezért, hogy „Aztán a süvegemet visszaadja, hé!” Magától értetődő, hogy Fekete Miska halála után ő lép a helyébe, övé lesz az elesett vitéz kardja, folytatva nemcsak a harcot, hanem azt a hozzáállást is, amit Miska megtestesített. A *Tenkesben* kuruc oldalról a kemény kötésű, ám kedélyes Buga Jakab a népi humor forrása, már a nevének is derűs, magyaros íze van. De a titkos üzenetet hozó, trombitáló vándordíák sincs híján a humorérzéknek, kivált amikor a knédlit utáló ezredestől knédlit kér az együtt elfogyasztandó vacsorára, vagy amikor azt mondja, az egérlyukban is meglapul, ha úgy adódik. Legtöbbet persze a labancokon nevetünk. Szinte kivétel nélkül komikus figurák, kezdve a sokat akaró, de nem túl lángeszű ezredestől, butácska feleségén át a nagyokos Bruckenbacker kapitányig, akinek már a nevét sem lehet komolyan kimondani. Egyáltalán, a *Tenkes* labancai mind ügyefogyott, tehetetlen, kissé idióta katonák (ábrázolásuk ennyiben sematikusabb, mint a *Rákóczi*

hadnagya labancaié). Érthető, hiszen a labancok a szabadság eltiprásáért, a magyarok leigázásáért, vagyis rossz ügyért harcolnak, ennek megfelelően gyávák, ármánykodók, kegyetlenkedők, a civil lakossággal szemben gyakran élnek a testi fenyegetéssel. Felső körökben – kivált a *Rákóczi hadnagya*ban – elkényeztetett, úrhatnám arisztokraták ülnek, hisztériázó császárral, ügyefogyott haditanáccsal, tehetségtelen főtisztokkal.

A szokásos jók-rosszak ellentétén túl mindkét filmben megjelenik azonban a vélhetőleg szovjet mintából átvett, korabeli sémára emlékeztető árnyaltság is a kuruc tábor, vagyis a „mieink” ábrázolásában. A belső ellenség veszedelme is testet ölt a birtokait féltő, kétkulacsos Inczédy báró, az áruló Suhajda és társai alakjában. Nem eleve, születésüktől fogva rossz emberek ők, csak éppen – a köz érdekével szemben – elsősorban saját érdekeik szerint cselekednek. Inczédy a vagyonát, befolyását próbálja megtartani a többes játszomával, Suhajda pedig fülig szerelmes Annába, s úgy véli, ha valahogyan házat, telket szerez, ha kitör a jobbágysorból, a lány szeretni fogja őt. A meg nem értett, elutasított szerelmes férfi szánandó figura, a néző csak azért nem sajnálja, mert aljas eszközökkel küzd szerelme beteljesedéseért, például azt hazudja a lánynak, hogy János életét vesztette. A labanccá vált Suhajda végképp nem bír magával, és a börtönben ráront az ott sínylődő Annára. Kettejük dulakodása hasonló összefüggésben ismétlődik *A Tenkes kapitánya* csárdajelenetében, ahol az áruló, belső ellenségből megélhetési alkalmazkodóvá szelídült, gyorsan gyarapodni vágyó, pénzéhes Dudva György próbálja a kapitány kedvesét, Veronikát erőszakosan jobb belátásra bírni. Ez

már a Kádár-kor lehetőségeit jelzi: gyarapodni lehet, de csak tisztességgel, a szorgos munka érdeme szerint, fokozatosan: ki kell várni a sort a telefonra, Trabantra, hétvégi telekre. Aki mindent azonnal akar, a nagy fogás reményében, az ne csodálkozzék, ha igyekezetében végül magára gyújtja a házat, mint Dudva úr a csárdát.

A kalandfilm nélkülözhetetlen kelléke a hőstett. A *Rákóczi hadnagya* legdicsőbb hadi eseménye, ahogy az illik, Bornemissza János nevéhez fűződik, ő fogja el az osztrákok generálisát, és viszi Rákóczi udvarába, a fejedelem ezért elő is lépteti hadnaggyá. A *Tenkesben* Eke Máté voltaképpen minden részben végrehajt kisebb-nagyobb hőstetteket, hol a borospincében, hol a csárdában intézi el a labancokat, hol a mezőn vagy az erdőben futamítja meg őket, hol tőzsérnek, fürdőmesternek, vásárolónak, sörmérőnek öltözve okoz nekik kárt, hol a puskaport, hol a haditervet orozza el tőlük. Kissé szokatlan módon az igencsak jelentős haditettnek számító tábornokrablást mégsem ő viszi véghez, hanem jó barátja, Buga Jakab. A Tenkes kapitányának ekkor már ennél is fontosabb feladata van. A tömlöcbe zárt asszonyok és néhány férfiember segítségével a siklósi várat kell megszereznie, méghozzá belülről, kitörve abból a pincéből, ahol napokig kínozták. Saját szabadulása egyben a vár felszabadulásával lesz egyenlő. A *Tenkesben* a tábornok elfogásának igazi tétje a siklósi vár elfoglalása. Azért kell a hintón érkező tábornokot hintóstul, kocsistul, testőröstul elrabolni, hogy az üldözésükre induló katonákkal is kevesebb labanc legyen a várban. Ennek megfelelően a jelenet nem csupán részletezőbb, hanem mulatságosabb és kisebb jelentőségű is, mint a *Rákóczi hadnagya*ban.

Noha Buga Jakab és a foglyul ejtett tábornok kocsikázásával ismétlődik a hintó-jelenet, csak hogy itt már a majdani „legvidámabb barakk” szellemében, kevésbé hősiiesen, sokkal inkább meseszerűen, szinte groteszk megformálással. Már az erődítmény udvarára begördülő hintó eltérítése is észrevétlenül, ellenállás nélkül megy. A pincében megbújó Buga Jakab felrántja a batár ajtaját és beugrik az ülésre, társa, a labancnak öltözött kuruc legény felpattan a bakra, ahol fejbe veri a fogathajtót és átveszi a gyeplőt. A felsorakozott tisztek, élükön az ezredessel, csak akkor ocsúdhatnak, mi történt, amikor a kocsik már kihajtott a felvonóhídon. Maguk után csalják az egyébként is megfogyatkozott katonák többségét, így aztán alig marad fegyveres a várban, kezdődhet a tánc. Buga Jakab pipáját szívogatva, ráérősen kocsikáztatja a tábornokot, és már-már szorulna nyaka körül a hurok, mígnem Béri Balogh Ádám brigadéros arra portyázó csapata, no meg Siklósi bácsi és lelkes bandája meg nem szabadítja az üldözőktől. A kissé deus ex machina megoldás üzenete azonban talán éppen az, hogy bár az egyéni hősiesség jutalmat érdemel, de szorongatott helyzetben csak az összefogás mentheti meg a magányos harcost, s a felsőbb erők nem is hagyják cserben a jó ügyért küzdő, jó embert, az ilyen rendes állampolgár mindig számíthat a testvéri segítségre.

A két film a kíváncsok boldog vég követelményének is eleget tesz, méghozzá mindkettő hasonló módon, hatalmas éljenezéssel, a korabeli szóhasználatot érvényesítő vivátozással zárul. Néhány különbség azért itt is akad. A *Rákóczi hadnagya* záróképében a felsorakozott kuruc sereg előtt maga a fejedelem tart lelkesítő beszédet, amelyet a tömeg lelkesen

éljenezget. „Katonák, fiaim! Kemény, nehéz csaták állnak előttünk, de zászlóinkat a szabadság lengeti, kardunkat a nép kovácsolta. Otthonainkért, a hazáért, a szabadságért, kurucok, előre!” Óriási „vivát” hangjaival és a kuruc zászló lobogásával ér véget a film, felemelő, ünnepi pillanat ez. Még az akadémikusok nézőt is alig zavarja, hogy csak a zászló felső része látszik, amelyen a Pro libertate – a szabadságért – felirat ékeskedik, viszont a zászló színe – az eredeti zölddel ellentétben – jól láthatóan vörös, vajon miért? Kétségtelen, hogy Rákóczi zászlaját kockázatos lett volna a film végén lobogtatni, hiszen az „magyar módra vágott”, azaz piros-fehér sávozott zászló, más néven Árpád-sávós lobogó volt, amelynek használata a szocializmus építésének éveiben tűrhetetlen volt, s mind a mai napig vitatott kérdés. A sávokon a fejedelem jelmondata olvasható: *Lustam causam Deus non derelinquet* (Az igaz ügyet nem hagyja el az Isten). Valószínűleg ilyen okok miatt használták – egyébként indokoltan – a kuruc lovasság zászlaját, habár nem zöld színben. Isten egyébként is messzire vezető, bonyolult fogalom, a film nem kívánta ezzel terhelni a nézőt. A *Tenkes* utolsó részének végén a kapitány levágja kardjával a siklósi vár fokáról a Habsburg-zászlót, és személyesen ő maga tűzi ki a Pro libertate feliratú kuruc lovassági zászlót, amely a történelmi rekvizitumok szerint fecskefarkú lenne, de ezt a sajátosságát itt mellőzték, s mivel a *Tenkes* fekete-fehérben készült, a lobogó színe sem érzékelhető. Isten itt is kimarad, híven az akkoriban érvényes törvényhez, amely nem csupán a vallásszabadságot deklarálta, hanem a lelkiismereti szabadságot is, azaz bárki lehetett egészen nyugodtan ateista, különösen, hogy Isten az

államigazgatásban nélkülözhető volt. A sorozat zárásaként az örvendező sokaság boldog ordítása a győzelemnek, önmaguk dicsőségének szól, már csak abból a meggondolásból is, hogy egyébként sem hittan- vagy történelemórán vagyunk, hanem a hatvanas évek közepén, az egyre szaporodó tévékészülékek országában. Miközben a felvonóhídon bevonuló kurucok lovai a császári zászlókat tapossák, megérkezik személyesen Béri Balogh Ádám, megöleli a kapitányt, majd a várudvarban a népfrontpolitika jegyében látványosan kezet fog Siklósi bácsival mint a népi ellenállás paraszti képviselőjével, utána kezet ráz a kerékgyártó Viktor mesterrel, a szakiparos munkásosztály megtestesítőjével is. A vasrács fölötti osztrák címet Buga Jakab lövi szét, mindeközben zúg a szűnni nem akaró „vivát”. A Tenkes a gondoskodó-megmentő, paternalista hozzáállás képével zárul: a kapitány még az utolsó előtti pillanatban belelő az ezredes által az emeleti ablakban

meggyújtott puskaporos hordóba, miáltal az a merénylő kezében robban szét, ártalmatlanítva és megbüntetve az ezredest, aki a népre támadt.

A valamelyest lazuló kötelékű Nagy Imre-időszakban készült *Rákóczi hadnagya* és a szocializmus alapjainak lerakását követő kádári konszolidáció terméke, *A Tenkes kapitánya* azonos történelmi korban játszódik, de mindkettőn megfigyelhető forgatásuk évének más-más ideológiai nyoma. Maga a téma alkalmas volt mindkét korszakban a megfilmesítésre, hiszen még a legvonalasabb pártemberek is tudták, hogy a Rákóczi-szabadságharc mint az elnyomók és elnyomottak harca a marxista osztályideológia szempontjainak is megfelel. S bár a szabadságért vívott harc nagyurak és jobbágyok *sükségszerűen* átmeneti összefogása volt a hazára támadó ellenséggel szemben, a főnemes és földesúr Rákóczi vezette felkelés mégiscsak „haladó hagyományaink” közé tartozik.

ható. Hároméves koromban már lovagoltam. Hároméves koromban már árva voltam. Talán Róma. Ott művészettörténetet tanulhattam. Miért nem volt maradásom? Lassan elindul fölfelé a házhoz. Útközben a szokásos memóriajátékát játssza. *Ferenc, György, György; Ilona, Zsófia, Zsuzsanna...* *Eperjes, Kassa, Miskolc, Buda, Mosonmagyaróvár, Bécsújhely.* Thököly kurutáborában ettem utoljára jóízű kenyeret!

Zalán Tibor

E számunk szerzői

Árva Zolta (1949) – festőművész, Kíspeszt

Balázs Géza (1959) – nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár, Budapest

Berend Iván (1940) – alkalmazott grafikus, Zombor

Blankó Miklós (1997) – egyetemi hallgató, szerkesztő, Budapest

Buzás Huba (1935) – költő, író, Veszprém

Csízzy László (1943) – képzőművész, Budapest

Csörsz Rumen István (1974) – irodalomtörténész, régizénész, szerkesztő, Budapest

Fráter Zoltán (1956) – író, irodalomtörténész, szerkesztő, Budapest

Gebei Sándor (1947) – professor emeritus, történész, Budapest

Homolya Gábor (1956) – grafikus, képzőművész, Budapest

Käfer István (1935) – irodalomtörténész, bibliográfus, szlovakológus, Budapest

Kincses Katalin Mária (1968) – történész, főszerkesztő, egyetemi oktató, Göd

Kocsó László (1956) – festőművész, grafikus, Budapest

Lelkes Mihály – festőművész, építész, Budapest

Mészáros Kálmán (1973) – történész, levéltáros, Budapest

Mészöly Zsófia (1960) – festőművész, restaurátor, Budakeszi

Olescher Tamás (1954) – festő, performer, díszlettervező, Budapest

Pintér Tamás (1946) – építész, Budapest

Popovics Tibor Miklós (1938) – ruszinisztikai kutató, Budapest

Prutkay Péter (1947) – grafikus, Budapest

Simon Csilla (1947) – fotográfus, alkalmazott, reklámfotós, Szőny

Skardelli György (1955) – építész, Budapest

Széchy Beáta (1950) – képzőművész, Budapest

Szentmártoni Szabó Géza (1950) – irodalomtörténész, Budapest

Sziklavári Károly (1969) – kutató, szerkesztő, Miskolc

Szmrecsányi V. Beáta (1970) – képzőművész, művészetszervező, Budapest

Szyksznian Wanda (1948) – grafikus, plakátművész, Budapest

Tuzson Berczeli Péter (1966) – festőművész, grafikus, Dunakeszi

Tüskés Gábor (1955) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, Budapest

Varga Imre (1950) – költő, író, műfordító, Tinnye

Veszely Ferenc (1945) – képzőművész, Wels (Ausztria)

Wehner Tibor (1948) – író, művészettörténész, Budapest

Zalán Tibor (1954) – költő, író, drámaíró, Budapest

A vezérlő fejedelem

„Feltűnő, hogy a tizenötezres létszámot mindkét részről meghaladó hadseregek egyike sem vesztett magasabb rangú tisztet. Csupán az egyéni balsors okozta Duló Ádám halálát is, akinek nagyszombati városparancsnokként nem kellett volna a harcmezőre mennie. A csatazajra mégis kilovagolt a városból.” (Mészáros Kálmán)

„Isten nem mindig egyformán adta neki a kegyelmet, melynek kiérdeklésére nem törekedett. Rákóczi szerint tehát bizonyos esetekben az emberi törekvés és érdem is szerepet játszhat a kegyelem elnyerésében. Többször kiemeli méltatlanságát a kegyelemre, és a visszaélést vele. Egy helyütt arról ír, látja, mivel tartozik a neki adott hatalmas kegyelemért. A hit Rákóczi szerint Isten kegyelme, amit a keresztény ember a keresztségben szerez meg.” (Tüskés Gábor)

„Waldapfel József irodalomtörténész szerint Rákóczi Ferenc neve másfél századon át tiltott volt, az irodalmi, szépirodalmi alkotásokban a fejedelem neve sehol sem bukkant föl. Kivétel ez alól Mikes Kelemen törökországi levelei 1794. évi kiadása, melynek előbeszéde a fejedelem rövid életrajzát is tartalmazza.” (Kincses Katalin Mária)

„1703–1711 között a lengyel–magyar fegyverbarátságról alig-alig, inkább csak az epizódok szintjén, illetve bizonyos személyek kapcsán beszélhetünk. Rákóczi és lengyel mánástársainak érintkezése a privát szférába szűkíti a kapcsolathálót.” (Gebei Sándor)

„Jánošíkot később a zsványok kapitányává választották, de nem sokáig töltötte be ezt a tisztséget, mert a lipthói pandúrok 1713-ban elfogták. Kínzást sem nélkülöző bírósági tárgyaláson fosztogatás és a Rákóczi-szabadságharcban való részvétel vádjával halálra ítélték, és 1713. március 18-án Lipthószentmiklóson kivégezték.” (Varga Imre)

Ára: 800 Ft. Előfizetés: 6000 Ft.

Előfizethető személyesen valamennyi postán és a kézbesítőknél, a Magyar Posta Zrt.

(1) 303-3440-es faxszámán, a hirlapelofizetes@posta.hu e-mail-címen, valamint a szerkesztőségben.

A Napút elérhető az interneten: <http://www.naputonline.hu>

Számlaszám: OTP 11713005-20381185

A folyóirat támogatója:

Nemzeti Kulturális Alap